ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi — Sa. 94[1]

ABDÜLHAMİD DEVRİ EĞİTİM SİSTEMİ

Prof. Dr. BAYRAM KODAMAN

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1991

ABDÜLHAMİD DEVRİ EĞİTİM SİSTEMİ

Birinci baskı : 1988
İkinci baskı : 1991

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi — Sa. 94[1]

ABDÜLHAMİD DEVRİ EĞİTİM SİSTEMİ

2. baskı

Prof. Dr. BAYRAM KODAMAN

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1991

ISBN 975-16-0024-3

İÇİNDEKİLER

Önsöz VII
Giriş IX

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN MAÂRİF TEŞKİLÂTI

Tanzimat'tan önceki durum 1
Tanzimat devrindeki gelişmeler 8
A — II. Abdülhamid devrinde maârif teşkilâtı 28

1. Merkezî teşkilât 28
2. Vilâyet teşkilâtı 37

a. Vilâyet maârif müdürlükleri 38
b. Vilâyet maârif meclisleri 44

3. Maârifte teftiş hizmetleri 48

İKİNCİ BÖLÜM

İLK ÖĞRETİM

Sıbyan okulları 57
Sıbyan okullarında ilk ıslâhat teşebbüsleri 58
Tanzimat devrinde sıbyan okulları 60
A — II. Abdülhamid devrinde ilk öğretim 66

1. İlk öğretim siyaseti 66
2. İstanbul'da ilk öğretim 70
3. Vilâyetlerdeki durum 77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA ÖĞRETİM

A — Rüşdiye okulları 91

1. İlk rüşdiyelerin açılışı ve gelişmesi 91

2. II. Abdülhamid devrinde rüşdiye okulları 95
a. Rüşdiyelerin gelişmesi 95
b. Rüşdiye okullarında genel ıslâhat hareketleri 105
B — İdâdî okulları 114
1. 1869 Maârif-i umûmiye nizamnâmesi ve idâdîler 114
2. 1876'dan sonra idâdîler 118
a. İdâdîlerin açılması ve yayılması 118
b. İdâdî programları 129
C — Sultanîler 133
1. Mekteb-i Sultanî 133
a. Açılış ve ilk yılları (1868-1876) 133
b. 1876'dan sonra Mekteb-i Sultanî 136
2. Vilâyet sultanîleri 143

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÖĞRETMEN MESELESİ VE MALÎ KAYNAKLAR

A — Öğretmen yetiştirme ve kaynakları 145
1. Tanzimat yılları 145
2. İstanbul Darülmuallimîni (1876-1909) 147
3. Taşra Darülmuallimînleri 150
4. Diğer öğretmen kaynakları 154
B — Maârifin malî yönü 156
SONUÇ 163
BİBLİYOGRAFYA 167
Arşiv vesikaları 167
Salnameler 168
Diğer resmî yayınlar 168
Kitap ve makaleler 168
ÖZET 171
DİZİN 173

ÖNSÖZ

Bu kitabın konusu, Türk toplumunun son iki yüzyıl içinde eğitim ve öğretim alanında yenileşme faaliyetlerinin II. Abdülhamit devrindeki kesitinin bir değerlendirmesinden ibarettir.

Şüphesiz, eğitim ve öğretim çok zor ve karmaşık bir konu olmakla birlikte, toplumların vazgeçemeyecekleri kadar ciddî ve önemli bir konudur. Zor ve karmaşık oluşunun sebebi, eğitim ve öğretimin çok çeşitli ve birbirinden ayrı disiplinleri kapsaması ve onların bileşik görüntüsüyle uğraşmasındandır. Böyle olunca, eğitim-öğretim aynı anda hukukî, dinî, iktisadî ahlakî ve teknik bir meseledir. Toplum hayatındaki önemi ise, medeniyet ve kültürün gelişmesinin maârife bağlı olmasından ileri gelir. Dolayısıyla, maârifin mazisi, hali ve istikbâliyle, ilgili meseleleri tarihçi, sosyolog, psikolog, hukukçu ve hatta din adamı olarak ele almak gerekmektedir. Bu ise, fiilen mümkün değildir. O halde, bir seçim yapmak zarureti söz konusudur. Bu seçim yapılınca da, maarifin bazı yönlerini ihmâl etmek durumunda kalınıyor.

Böyledir diye, Türk maârifinin gelişmesini incelemekten vazgeçmemiz mümkün değildir. Zira, geçmiş üzerine genel veya derinliğine, tarafsız bir bakış günümüz için faydalı düşünceleri ortaya çıkarabilir. Şimdiye kadar, Türk maârif tarihi her nedense Türk eğitim ve öğretiminin aldatıcı bir görünümünü vermekten öteye gidememiştir. Bu bakımdan, Türk aydını ve maârifçisi kendi maârif tarihini biliyorum zannederek üzerinde bile durmamıştır. Halbuki, Türk maârifinin gerçek tarihi bilinmiyordu. Bu yüzden, her zaman, her kanunla eğitim ve öğretim işi düzenlendi zannedilmiştir. Fakat, hiç bir zaman gerçek anlamda bir düzenleme getirilmemiş ve Türk maârifi yalpalamalarla dolu olan hayatına devam etmiştir.

Araştırmamızda, bu hayatın bilinmeyen veya yanlış bilinen önemli bir kesiti olan II. Abdülhamid devrindeki maârif teşkilâtını, ilk-orta öğretim alanlarında yapılan çalışmaları ve alınan neticeleri ortaya koymaya gayret ettik. Özellikle imparatorluktaki okulların, öğrencilerin ve öğretmenlerin nicelik ve nitelik yönünden takip ettikleri gelişme seyri üzerinde durulmuştur. Ayrıca, devlet, toplum ve okul arasındaki münasebetler ele alınarak, devletin toplumun ve fertlerin maârifin gelişmesindeki oynadıkları rol açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Böylece, Türk maârif tarihinde daima

boş bırakılan veya birkaç satırla geçiştirilen ve hatta maârif alanında pek bir şey yapılmadı şeklinde gösterilen otuz üç yıllık bir devrin bilançosu verilmek istenmiştir.

Buna rağmen, araştırmanın eksiksiz olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Zira, daha evvel de belirttiğimiz gibi eğitim ve öğretim meselesi çok yönlü ve her disiplini yakından ilgilendiren bir konudur. Bu bakımdan, II. Abdülhamid devri maârifinin tamamı değil, fakat hiç olmazsa bilinmeyen bazı yönlerini vesikaların imkân verdiği ölçüde, ortaya çıkarabilmişsek kendimizi mutlu sayarız.

Bayram KODAMAN

GİRİŞ

Eğitim ve öğretim sisteminin, bir toplumun yükselmesinde olduğu gibi, bazan da geri kalmasında önemli rol oynadığı muhakkaktır. Bu sistem çağın icabına ayak uydurabildiği ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verebildiği sürece yaşamış ve toplumu yükseltici görevini yerine getirebilmiştir. Bu iki husûsu yerine getiremeyen eğitim ve öğretim sistemi ise, toplumun geri kalmasını ve hatta çöküşünü hazırlar. Böyle faydasız ve zararlı hale geldiğinde, ya ıslah edilmiş ya da yerine yeni bir sistem getirilmiştir. Fakat tarihte, özellikle Osmanlı İmparatorluğu tarihinde mesele bu kadar kolay ve basit olmamıştır. Zira, eğitim ve öğretim işi bir felsefe, zihniyet, din ve siyâset meselesi olmuştur. Böyle olunca, eski zihniyeti, eski dünya görüşünü değiştirmek veya yerine yeni bir dünya görüşünü ve yeni bir zihniyeti müesseseleri ile birlikte yerleştirmek ve kabul ettirmek maârif konusunda ciddî bir mücadeleyi başlatmıştır. Tanzimat'la birlikte, bu mücadele diğer sahalara da sirâyet ederek, İmparatorlukta siyasî mücadele şekline dönüşmüştür. Bu tarihten itibaren, eğitim ve öğretimde yenileşme hareketi bütün olarak "Batılaşma" veya "Modernleşme" hareketinin bir parçası olmuştur. Bu kısa açıklamadan sonra, Türk eğitim ve öğretiminin gelişmesini genel olarak üç ana bölümde ele alıp incelediğimizde aşağıdaki hususları müşâhede etmek mümkündür. Üç ana bölüm: Tanzimat öncesi **(Medrese devri),** Tanzimat sonrası **(Mektep devri)** ve Cumhuriyet devri **(Okul devri).**

Medrese devri: İlk zamanlarda Osmanlı Devleti'nin yükselmesinde ve Türk-İslâm medeniyetinin meydana gelmesinde şüphesiz, mevcut eğitim ve öğretim müesseselerinin, özellikle medreselerin büyük rolü olmuştur. Devrin meşhur medreselerinden olan Bursa medresesi, İstanbul'daki Fatih ve Süleymâniye medreseleri bunların başında gelir. Osmanlı müslüman toplumunun genel eğitimiyle uğraşan ve ilkokul seviyesinde olan müesseseler ise, **sıbyan mektepleri** idi. Her köy ve mahallede bulunan sıbyan mekteplerinde eğitimin ve öğretimin esası dinin ve ahlâkın öğretilmesinden ibaretti.

Medreseler ve sıbyan mektepleri, devletin kontrolünden ve sorumluluğundan uzak müstakil öğretim müesseseleri idiler. Zira, bunların hemen hemen hepsi de, vakfa bağlı müesseselerdi. Dolayısıyla dinî ve sosyal yönü

ağır basan kuruluşlardı. Başlangıçta güçlü olmaları evvela vakfa bağlı olmalarından, sonra devletin dışında yani siyasî otoritenin kontrolünden uzak bulunmalarından ileri geliyordu. Devlet güçlü, toplum istikrarlı ve vakıflar gerçek görevi yerine getirip sağlam kaldığı müddetçe, eğitim müesseseleri ilimle uğraşabilmişler ve Osmanlı toplumuna hizmet verebilmişlerdir.

Fakat, XVII. yüzyıldan itibaren devletin zayıflamaya, sosyal ve ekonomik düzeninin bozulmaya başlamasıyla, evvela, vakıf müessesesi sonra da ona bağlı eğitim ve öğretim sistemi çökmeye yüz tutmuştu. Fazla teferruata inmeden bu husûsu şu şekilde açıklamak mümkündür: Klâsik Osmanlı düzeninde, hâlinden ve istikbâlinden emin şahıslar herhangi bir maddî menfaat gözetmeksizin, sadece manevî ve dinî duygularla mal ve mülkünü toplum yararına vakfediyordu, yani bağışlıyordu. Fakat, iç ve dış tesirler yüzünden klâsik Osmanlı düzeninin bozulmasıyla toplum ve fertler eskisi kadar kendilerini emniyet içinde hissetmemeye ve istikbâllerini güvenli bulmamaya başladılar. Bunun sonucu, geleneklerinden emin olmayan şahıs ve aileler kendi mal ve mülklerini özel şartlarla vakfederek, vakıf müessesesini geçim kaynağı hâline getirdiler. Böylece, vakıf müessesesi, hedefinden saptırılarak, sosyal niteliğini kaybetti.

Vakıflarda meydana gelen bu bozulma, hemen ona bağlı olan medreselere de yansıdı. Bu yüzden, medreseler de ilim yuvası olmaktan çıkarak birer maddî menfaat yuvasına dönüştüler. Böyle olunca, vakfın kurucusu tarafından kabiliyete ve bilgiye bakılmaksızın aileden, hısım ve akrabadan olan kimseler, medreselere müderris veya hoca olarak tayin edilmeye başlandı. Ayrıca medreselerde okutulacak dersler de, vakfiyelerde belirtilerek, bunların zamana göre değiştirilmesi veya yeni derslerin konması engelleniyordu. Bu usûl yüzünden, medreseler zamanla beşik ulemâsının eline düştü ve her türlü yeni ve müsbet düşünceye kapılarını kapadı. Artık medreseler fasit bir dairenin içine çekilerek kendi kendilerini yemeye ve tüketmeye başladılar. Medrese ilim yapılan yer olmaktan çıkarak, ilim tarihi okutulan eskinin tekrar edildiği yer haline geldi.

Nihayet, medrese ilimle, yani esas göreviyle uğraşmayan her eğitim ve öğretim müessesi gibi, siyasetle meşgul olmaya başladı ve arkasından da siyaset medreseye girdi. Bu durum, medreseye muhtariyetini kaybettirdi ve onu siyasetin emrine soktu. Müderrisler yani ulemâ sınıfı, maddî ve siyasî menfaatler elde etmek için ilmi, sanatı ve medreseyi vasıta olarak kullandılar. Medrese ilim yuvası, müderrislik ve hocalık meslek olmaktan çıktı. Bu şekilde çöken medrese, kendisiyle birlikte devleti ve toplumu da

çöküşe sürükledi. Medrese bu durumu hiç fark edemediği gibi, fark edenlere de fırsat vermedi. Ne kendini yenilemeye teşebbüs etti ne de kendi dışında bir yeniliğe, değişikliğe fırsat tanıdı.

Medrese ve sıbyan mektepleri dışında eğitim ve öğretim yapan devletin resmî **"Enderun Mektebi"** vardı. Buraya devşirme usûlü ile toplanmış "acemi oğlanlar" arasından seçilen kafa ve vücutça mükemmel çocuklar alınır ve yüksek askerî ve mülkî mevkiler için, özel bir eğitimle yetiştirilirdi. Enderun, disiplinli, öğretim seviyesi yüksek imtiyazlı bir mektepti. Ancak, Osmanlı maârifinde Enderun Mektebi'nin yeri ve önemi tam olarak bilindiği kanaatinde değiliz. En azından şu sorulara cevap aramak gerekir: Enderun Mektebi'nin eğitim ve öğretim felsefesi ile toplum ve devlet felsefesi arasındaki münasebet nedir? Osmanlı toplumunda enderunlu tipi nasıldı ve bu tipin toplumda yeri ve rolü ne olmuştur? Enderunlu-medreseli; enderunlu-diğer gruplar arasındaki münasebetler ne şekildedir? Bu gibi sorulara, ancak sosyolojik, psikolojik ve siyasî bir yaklaşımla cevap arandığında, Enderun Mektebi'nin toplumdaki yerinin ve değerinin aydınlığa kavuşabileceğinden şüphe yoktur.

1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça barış anlaşmalarıyla Avrupa'nın üstünlüğü, Osmanlı Devleti'nin geriliği açıkça ortaya çıkmıştır. Bu durumu bazı devlet adamları gördüğü, kabul ettiği ve yenileşme ihtiyacını hissettiği halde, medreseden ve ulemâdan her hangi bir ses ve uyanış belirtisi gelmemiştir. Üstelik yenileşmeye karşı tavır takınmışlardır. Bu yüzden, yenilikçi devlet adamları modern eğitim ve öğretimi medrese ve ulemânın etkisinin az olduğu askerî mekteplerde uygulamayı tercih ettiler. Nitekim, 1773'te Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun, 1796'da Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun açılarak Batı tarzında ilk modern mekteplerin temeli atılmış oldu. XIX. yüzyılda, bu mektepleri Mekteb-i Tıbbiye (1827), Mekteb-i Harbiye (1834) gibi müesseselerin açılışları takip etti. Şüphesiz, bütün bunlar İmparatorlukta modern bir maârif sistemi kurmaya kâfi değildi. Zaten, açılan bu mektepler toplumun bütününe hitap etmiyor, sadece askerî sınıfı içine alıyordu. Bununla beraber, modern eğitim ve öğretim kuruluşlarının ilki olmaları yönünden, maârif tarihimizde önemli bir yer işgal ederler.

Tanzimat, yani "Mektep" devri (1839-1918): Tanzimat devrinde yeni eğitim reformu uygulanmaya konmadan önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut eğitim müesseselerinin genel durumunu şu şekilde özetlemek mümkündür: a) Müslümanlara ait mektepler (sıbyan mektepleri, medreseler, çeşitli askerî mektepler, enderun, vs.) b) Gayr-i müslimlere ait

mektepler (Bulgar, Rum, Ermeni, Yahudi, Sırp gibi çeşitli cemaatlerin mektepleri). Bütün bu mektepler birbirinden metod, felsefe ve dinî-siyasî inanç yönünden ayrı idiler. Dolayısıyla, Osmanlı toplumunda birleştirici olmaktan çok, parçalayıcı unsurlar olarak varlıklarını sürdürüyorlardı. Kısaca, eğitim sisteminde ve müesseselerinde her hangi bir bütünlük söz konusu değildi. Bu haliyle bile, Osmanlı maârifi modern olmaktan çok uzak idi. Ayrıca, bu mekteplerin hemen hemen hepsinde de dinî eğitim az veya çok ağır basmakta idi.

Böyle bir eğitim sistemiyle karşı karşıya kalan Tanzimatçıların, reformcu veya modern eğitim görüşleri kısaca şundan ibaretti. Evvelâ, Tanzimatçıların görüşü Avrupa'nın liberal ve laik fikirlerinin etkisini ve kokusunu taşımaktadır. Bununla birlikte, eğitimi devletin denetimi ve gözetimi altına koyabilecek yeni bir düzen yaratmak arzusunda idiler. Bunun yanında, Osmanlı toplumunu birleştirici ve kaynaştırıcı bir eğitim sistemi öngörülüyordu. Bu şekilde birleştirici, laik, liberal ve modern bir eğitim sistemi, İmparatorluğun toprak ve siyasî bütünlüğünün muhafazası ve aynı zamanda da "Batılılaşma" için en önemli bir vasıta olacaktı. İşte, önemli iki görevi yerine getirecek bir vasıtayı (eğitimi) elbette devlet elinde bulundurmak isteyecektir.

Tanzimatçıların bu görüşleri genel ve teorik anlamda müsbettir. Fakat, görüşlerinde, aşağıdaki soruların cevabını bulmak mümkün olmadığından, büyük eksiklikler mevcuttur. Modern eğitim hangi plâna göre uygulamaya konulacaktır? Metodu ne olacaktır? Eski eğitim müesseselerinin, gayr-i müslim ve ecnebi mekteplerinin durumu ne olacaktır? Öğretmen, bina, kitap, para gibi meseleler nasıl halledilecek? İç ve dış siyasetin, eğitim reformu üzerinde ne gibi etkileri olacaktır? İşte, bu gibi sorular sorulup cevapları aranmadığı için, plânsız ve programsız bir eğitim reformu dönemine geçilmiştir. Ancak, daha işin başında, İmparatorlukta eğitim ve öğretim birliği tesis etme hedefinden uzaklaşmış ve aksine buna ters bir siyaset uygulanmıştır. Şöyle ki, hedef laik bir sistemle Müslüman ve Hıristiyanları kaynaştırmak iken, Hıristiyan cemaatler ve onların eğitim müesseseleri bir tarafa bırakılarak, sadece Müslüman cemaate hitap eden laik eğitim müesseseleri tesis etmeye kalkışıldı. Bu uygulama ile de, Müslüman cemaatin bütünlüğünü az veya çok muhafaza eden mevcut eğitim sistemi ikiye bölünerek, mektep-medrese ikiliği ve rekabeti Osmanlı toplumuna sokulmuştur. Bu ikilik Türk aydınlarını ve devlet adamlarını medrese ve mektep zihniyeti etrafında ikiye bölerek, bir birleriyle amansız bir mücadeleye sevk etmiştir. Bu mücadele, zamanla siyasî bir görünüme

büründüğünden İmparatorluğu zaafa uğratmıştır. Zira her iki zihniyet de İmparatorluğu ve maârif sistemini modernleştirecek ilmî ve kültürel temellerden yoksundu. Medrese kendi kabuğuna çekilmiş; mektep ise "taklitçilikten" bir adım öteye gidememiştir. Dolayısıyla, yeni ve gerçek eğitim sistemi vücuda getirilmemiştir. Yani medrese-mektep sentezine gidilememiştir. Bu dönemde, medrese dejeneredir; mektep şuursuz ve hedefsizdir.

Tanzimat döneminde devlet tercihini "mektep" lehine yaptığı için, "yeni bir Osmanlı toplumu" yaratma görevi de mekteplere verilmiştir. Ancak, bu mekteplere Türk öğrenciler gittiği için, istenilen siyasî hedefe varılamamıştır. Belki, bir dereceye kadar Türk çocukları "Osmanlılaştırılmış" veya "Avrupalılaştırılmış"tır. Bunun, faydalı olmadığı ise tartışılabilir. Türk çocuklarına bu eğitim uygulanırken, diğer gayr-i müslim cemaatler kendi millî mekteplerini kurarak ve çoğaltarak, yine kendi çocuklarına millî bir eğitim ve öğretim veriyorlardı. Ayrıca, bu devirde yabancılar da İmparatorlukta çeşitli maksatlarla dinî ve laik mektepler kurma hakkı elde edince, pek çok yabancı mektep açılmaya başlamıştır. Bunlara bir de özel mektepler eklenince, Osmanlı eğitim sistemi tamamen parçalanmış bir manzara arz eder hale getirilmiştir. Tanzimatçıların görüşüne de aykırı olmasına rağmen, bu gelişmeye engel olunamamıştır.

Kısaca, 1839-1876 döneminde yapılmak istenen eğitim reformu çelişkilerle doludur. Gerçek anlamda ne laik eğitim ne de eğitim bütünlüğü sağlanabilmiştir. Nitelik ve nicelik yönünden çok yetersiz bir seviyede kalmıştır. Bazı ciddi çelişkileri şu şekilde belirtebiliriz: Bu dönemde mektep medreseden ayrıldı, fakat medreseli mektepten ayrılmadı. Laik olması istenilen mektep, laik olmayan medreseden ayrıldı ve devletin eline verildi. Devlet ise laik devlet değildi. Batı'nın şeklini Osmanlı eğitiminin esası haline getirmek isteyen Tanzimatçılar, bizzat kendi kafalarındaki çelişkiyi topluma getirmek istiyorlardı.

II. Abdülhamid dönemindeki eğitim ve öğretimle ilgili gelişmelere burada temas edecek değiliz. Ancak genel olarak bir kaç husûsu işaret etmekle yetineceğiz. Evvela, her konuda olduğu gibi eğitimde de merkeziyetçi ve çeşitli eğitim müesseseleri arasında dengeye dayanan bir siyaset söz konusudur. Modern eğitim bu dönemde yerleşti ve bu arada devlet eğitimdeki görevinin şuuruna vardı. Yeni mekteplere devletçe malî yardım, eğitim giderleri için vergi yoluyla kaynak temini, mektep yapma, öğretmen yetiştirme, devletçe öğretmen tayini, merkez ve taşra teşkilâtının kurulması, Dârülfünûn'un açılması ve ayrıca bütün bunların Türklerin çoğunlukta olduğu yerlere, özellikle Anadolu'ya yönelik olması eğitimdeki şuurlanma-

nın belirtileri olarak kabul edilebilir. Öte taraftan, azınlık mektepleri ve yabancı mektepler az çok kontrol altına alınmıştır. Bu mekteplere Türk öğretmenler tayin edilmiştir. Fakat, daha evvel verilen haklar yüzünden bu mekteplerin zararlı faaliyetlerinin önüne geçilememiştir.

Bu dönemden sonra gelen İttihat ve Terakki döneminde de eğitim alanında şuurlu bir hareket devam ettirilmiştir. Ancak, bütün gelişmeler ve yenilikler teorik alanda yani kanunlarda ve nizamnâmelerde kalmış, uygulama çok sınırlı olmuştur. Millî mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde eğitimde yenileşme ve modernleşme devam etmiş ve 1924'te kabul edilen "Tevhîd-i Tedrisat" kanunuyla yeni bir döneme girilmiştir. Cumhuriyet eğitiminin sembolü, medrese ve mektebe karşılık, "okul" olmuştur. Hakikaten son elli yılda Türkiye'de hızlı bir "okullaşma" olmuş ve okuma-yazma oranı hızla yükselmiştir. Ancak, nitelik yönünden aynı şeyleri söylemek mümkün değildir!

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERN MAÂRİF TEŞKİLÂTI

TANZİMATTAN ÖNCEKİ DURUM

XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Avrupa devletlerinin üstünlüğünü yalnız askerî sahada gören ve mesafeyi kapatmak için, askerî müesseseleri Batı ilim, teknik ve eğitim tarzına göre ıslâh etmeyi yeterli bulan Osmanlı devlet adamları; II. Mahmud ve Tanzimat devirlerinde, Batının her alanda kesin üstünlüğünü kabul ederek, devletin bütün müesseselerinde ıslâhat yapmak ihtiyacını hissetmişlerdir. Ne var ki ilk önce ıslâhatın veya yeniliğin hangi alanlarda yapılması gerektiği hususunda bir plân, program ve düşünceye sahip değildiler. Fakat devletin yaşaması için ıslahat yapmanın zarurî olduğu fikrinin, az da olsa, bazı aydınlar ve devlet adamlarınca inanç olarak benimsenmesi; ıslâhat hareketlerine, başlangıçta bir takım aksaklıklara rağmen, devamlılık ve nihayet, başarı sağlaması bakımından önemli bir adım olmuştur.

Osmanlı devletinde batılılaşma ve yenilik hareketleri daha ziyade askerî, siyasî, idarî ve bir dereceye kadar da içtimaî alanlarda, yani padişah ve sadr-ı âzamların doğrudan doğruya yetkisi ve denetimi altında bulunan müesseselerde başlatılmış ve devam ettirilmiştir. Çünkü söz konusu müesseselerdeki yenilikler gerek muhafazakârların, gerek halkın dikkatini çekmediği gibi onların düşünce ve anlayışlarına da ters düşmüyordu. Hattâ uzun zaman ıslâhatçılar, ulemâ ve onun kontrolü altında bulunan halkın tepkisine yol açacak; asırların meydana getirdiği, fakat hayatiyetini kaybetmiş kültür, eğitim, hukuk ve diğer sosyal müesseselerde ve bunların toplumda yarattığı yaşayış ve düşünce tarzında değişiklik ve yenilik yapacak köklü tedbirler almaya teşebbüs etmediler. Bu yüzden özellikle konumuz olan "maârif" yani modern eğitim ve öğretim alanında, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar ciddî hiç bir yenilik hareketine girişilmemiştir.

Maârif alanında yapılacak yeniliklere en büyük engel, şüphesiz medreselerdi. Osmanlı devletinin kuruluşundan Tanzimat'ın ilânına kadar memleketin eğitim-öğretim ve adalet hayatına doğrudan doğruya; idaresine de kısmen hâkim olan medreselerin, devletin istediği sivil, askerî ve adlî memur ve idarecileri yetiştirmek suretiyle faydalı işler gördüğü muhakkaktır. Fakat bu medreselerin sonraları, her türlü yeniliğe ve ileri

düşünceye engel olan cehalet ve taassup yuvaları haline geldikleri de bir gerçektir[1].

Eğitim dili olarak arapçanın hâkim olduğu ve ayrıca gözlem, deney, araştırma ve tenkide kat'iyyen yer vermeyen medreseler, kemiyet ve keyfiyet bakımından da çağın ihtiyaç ve icaplarına göre tahsil ve terbiye vermiyordu. Özellikle, Avrupa'daki felsefî, ilmî ve teknik gelişmeler karşısında, medreseler tamamen âciz durumda kaldılar.

Diğer taraftan büyük düşünürlerin etkisiyle Avrupa'da eğitim, öğretim metodları ve ders programları değişirken, Osmanlı medreselerinde her hangi bir yenilik işareti görülmüyordu. Medreseyi yenileme ve ıslâh hususunda bu kadar atâlet gösteren medreseliler; başka alanlardaki münferit ve mütevâzi yenilik hareketlerini engellemek için de ellerinden geleni yapıyorlardı.

Medrese çevrelerinin muhalefetine rağmen, ilim ve teknikle mücehhez Avrupa devletlerinin kuvvetlenmesi karşısında endişe ve telâşa düşen ıslâhat taraftarı devlet adamlarının gayretiyle, 1727'de İstanbul'da ilk matbaa -Avrupa'dan üç asır sonra- kuruldu; 1773'te *Mühendishane-i Bahri-i Hümâyun;* 1796'da *Mühendishane-i Berri-i Hümâyun* açıldı. Diğer taraftan 1826'da Yeniçeri ocağı kaldırıldığı gibi 1827'de *Mekteb-i Tıbbiye;* 1834'te de *Mekteb-i Harbiye* tesis edildi.

1830'dan sonra, II Mahmud'un açmış olduğu reform döneminin, kendisinden öncekilere kıyas edilirse, daha şuurlu, şumûllü ve nispeten cesaretli olduğu görülür. Ayrıca Osmanlı toplumunda ilk derin çelişkilerin, muhafazakâr-ilerici çekişmelerinin müesseselerde ikiliğin ortaya çıkması ve Osmanlı devletini Tanzimat'ın ilânına kadar götürmesi bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Bu yeniliklerin başında: a) yeni bir askerî teşkilâtın kurulması, b) ırk-din ayırımının kaldırılması, c) Avrupa'ya talebe ve daimî elçilerin gönderilmesi, d) yeni üç meclisin kurulması (Dârü'ş-Şûra-yı Bâb-ı Âli, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, Dârû'ş-Şûra'yı Askerî), e) Sadr-ı âzam ve Şeyhü'l-İslamın görev ve yetkilerinin değiştirilmesi, f) rüşdiyelerin açılması vb. geliyordu.

Görüldüğü gibi, II. Mahmud adliye, din ve maârif sahalarında yenilik yapmak lüzûmuna inanmıştır. Böylece, II. Mahmud'un Batı teknik ilim ve düşüncesinin ancak bu yollarla (maârif ve hukuk) Osmanlı devletine girebileceğini görmüş ve değerini kavramış olduğu anlaşılıyor. Eğer II.

[1] S. Celâl Antel, «Tanzimat Maârifi», Tanzimat I. 1940. s. 441.

Mahmud çağdaşlaşmanın , ilim, teknik, hukuk ve kanun işi olduğuna inanmamış olsaydı, "Medrese" taraftarlarının ve dinî taassup içinde olan müslüman halkın tepkisine yol açacak yeni mefhumlar ve müesseseler yaratamazdı. Hatta II. Mahmud reformlar yapabilmek için, başlangıçta ulemâ sınıfıyla yapmış olduğu ittifakı, 1830'larda bozarak, reformcular tarafına geçmiş ve yenilikleri onlarla beraber gerçekleştirmiştir.

II. Mahmud'un yaptığı yenileştirme işini merkezî teşkilât (hükümet), adliye ve maârif alanlarında incelediğimiz zaman, bunda eski düzenin geleneklerinden ayrılan esaslı farklar olduğunu görürüz. Fakat bu farklar, reformcular ve ulemâ çatışması, 1830-1839 döneminde mühim olaylara yol açmakla birlikte, Tanzimat devrindeki gelişmelerin ve çekişmelerin başlangıcı olması yönünden önemlidir.

Biz, bu radikalist tavrın doğurduğu çelişkiyi ve çatışmaların maârif âit olanlarını inceleyeceğiz. Eğitim ve öğretime II. Mahmud'un ilgisi 1824 tarihinde başlar. Hemen şunu ifade edelim ki, bu hususta padişahın iki farklı tutumu olmuştur: 1824 fermanındaki fikirleriyle eğitim ve öğretime her hangi bir yenilik getirmemiş; sadece ulemânın görüşlerini ferman şeklinde halka duyurmuştur. Bu ferman dikkatle incelendiğinde, gayesinin din eğitimi yapan sıbyan mekteplerine müslüman çocuklarının devamını sağlamak ve onlara "şerâit-i İslâmiyeyi ve akaid-i diniyeyi" öğretmek olduğu anlaşılır. Zaten ulemâ sınıfının ve medreselerin desteğine muhtaç olduğu bir devirde, II. Mahmud'dan eğitim alanında gerek teorik gerek pratik yönde, Avrupaî tarzda bir yenilik beklenemezdi. Böyle olunca, 1824 fermanı, ulemâ sınıfını memnun etmekten öteye gitmeyen, kağıt üzerinde kalan bir emir olarak yorumlanabilir.

1838'de II. Mahmud'un eğitim ve öğretim alanında yaptığı yenilikler, 1824'teki fikirleriyle çelişir durumdadır. İlk defa maârif işleri, yeni kurulan "Meclis-i Umûr-u Nâfia" (faydalı işler meclisi) adlı bir istişare (plânlama) kuruluna veriliyordu. Gerçi "Meclis-i Umur-u Nâfia"nın görevi, hariciye, dahiliye ve maliye nazırlıkları dışında kalan memleketin imâr ve kalkınmasıyla ilgili işleri planlamaktı. Fakat bizce önemli olan, medrese dışında yeni bir eğitim ve öğretim sistemi geliştirmenin kaçınılmaz olduğunun anlaşılması ve bu işlerin planlamasının da ulemâ sınıfına değil, yeni bir kurula verilmesidir. Böylece eğitimin, medresenin tekelinden kurtarılarak devletin denetimi altına alınmasına çalışılmıştır. Nitekim "Meclis-i Umûr-u Nâfia"nın 1838'de hazırlamış olduğu maârifle ilgili rapor ve arkasından yeni mekteplerin açılması, medrese dışında modern eğitim temellerini atma çabalarının başarıya ulaştığını gösteren örneklerdir. Bu bakımdan Osmanlı

İmparatorluğu'nda modern eğitim alanında teşkilâtlanma "Meclis-i Umûr-u Nâfia" içinde olmuştur. Aynı zamanda 1838'de maârif hakkında rapor hazırlayan komisyonla da merkezî teşkilâtın kuruluşuna doğru bir adım atılmıştır. Başka bir deyişle medrese dışında, maârif işleriyle uğraşan bir kurumu ortaya çıkarma hazırlıkları başlamıştır.

Eğitim ve öğretim alanında, yukarda örnekleri ile işaret ettiğimiz teşkilâtlanma konusundaki yenilik hareketlerinden başka, ayrıca terimler alanında da bir yenilik görülür. "Bunların başında maârif, fen ve nafia terimleri gelir. O zaman bu terimlerin anlamı sonraki anlamlarından çok daha genişti. Bunların taşıdığı anlamların yeniliğini ve genişliğini..., ulemâ terimlerinde önemli yer tutan ilim sözcüğü ile karşılaştırarak kavrayabiliriz. Aslında bu son sözcük daha sonra kazandığı anlamla bilim demek değildi. İlim, nakil ve akıl yollarıyla, yani kitap ve sünnetten gelen, kıyas ve icmâ ile yorumlanarak geliştirilen şeriat bilgisi demektir. Bu bilgiye sahip olana âlim denir. Ulemâ terimi de bunun çoğuludur. Bu ilmin öğrenildiği okul medresedir".

"Lâle devrinden beri çağdaş Batı teknik bilgileriyle ilişkili ve daha çok askerlik alanında yenileşme çabaları dolayısıyla gelen ve âli (yani teknik) bilgilerin medrese dışında kurulan Hendesehâne gibi okullarda öğretilmeye başlandığını, hattâ, ulemâdan olan kişilerin medreseyi bırakarak bu okullara geçtiğini biliyoruz. Böylece, medreseler yeni bilim ve teknikler alanında gelenekten uzaklaşıyordu. (1826'dan sonra uzaklaşmalar daha da artmıştır). II. Mahmud zamanında yeni bilgi ve teknikler için ilim yerine fen terimi kullanılmaya başlandı. Fenlerle ilgili işler için de nafia "yararlı işler" terimi yerleşti. O dönemdeki nâfia, bugünkü anlamındaki gibi bayındırlık anlamına gelmekle birlikte, bundan çok daha geniş şeyler anlaşılıyordu. Bunu da, bize, yine çok geniş kapsamlı başka bir terim, maârif terimi gösterir. Bu sonuncu terim, sonraları, "eğitim" anlamına gelmişse de o zaman geleneksel medrese "ilm"ine karşılık yeni ve bilinmeyen bilgilerle tanışma, hattâ aydınlanma anlamına geliyordu. Bu terimin arkasından münevver (aydın) terimi çıktı. Nâfia, fen, maârif işlerinin hepsi "yararlı işler meclisi" (Meclis-i Umur-u Nâfia)'nın alanı içine giriyordu".[2]

"Meclis-i Umûr-u Nâfia"nın 1838 tarihinde, "umur-u" maârife müteallik işler hakkında hazırladığı lâyiha, her ne kadar çağdaş eğitim sistemini önermiyorsa da bazı yenilikler taşıdığı muhakkaktır. Bu yenilikler teşkilât ve düşünce yönünden şunlardır[3]:

[2] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Ankara 1973, s. 158.

[3] Mahmut Cevat, *Maârif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı,* İstanbul 1338, s. 6-10.

I — Teşkilât yönünden:

a) Bu lâyihayı kaleme alan heyetle birlikte, Osmanlı devletinde maârif meselelerinin ıslâhını ele alan bir komisyon "Meclis-i Umûr-u Nâfia" içinde ortaya çıkıyor.

b) Küçük mahalle mektepleri üstünde, "Selâtin-i İzam Mektepleri" adıyla "sınıf-ı sânî" derecesinde yeni bir öğrenim kademesinin açılması öngörülüyor.

c) Mekteplerin her türlü teftiş ve denetimi için bir teftiş müessesesinin kurulması kararlaştırılıyor.

d) Mahalle ve Selâtin-i İzam mektepleri için bir nâzırın tayini tavsiye ediliyor.

II — Düşünce Yönünden:

a) Her türlü zenginliğin ve saadetin kaynağı ilim ve maâriftir.

b) Bütün icat ve buluşlar ilimle olur.

c) Fen bilgileri bu dünyadaki hayatımızın gelişmesini sağlar.

d) Maârif ve ilimler olmazsa ticaret, ziraat ve sanayi için yapılan plânlar ve gayretler boşunadır.

e) İlimlerin ve maârifin gelişmesi için mekâtip ve medreselerin ıslâhı; Harbiye, Tıbbıye, Bahriye ve Hendese fenlerine ait mekteplerin açılması.

f) Halihazırdaki ilk mekteplerin yetersizliği.

g) Mekteplerin plânsız, programsız ve nizâmsız oluşu.

h) Ders programlarının düzenlenmesi.

ı) Mektepler ve hocaların mutlaka müfettişler vasıtasıyla teftiş edilmeleri.

i) Mekteplere sınıf usûlünün konulması.

j) Fakir çocuklara devletçe yardım edilmesi.

k) Okuma-yazma öğrenmeden çocukların mektepten mezun edilmemesi.

l) Hocaların bildiklerine ve keyiflerine göre değil, müfredat programına göre, çocukların anlayabileceği şekilde ders anlatmaları ve ezbercilikten kaçınmaları[4].

[4] Ayn, esr., s. 19

Yukarda getirmiş olduğu yenilikleri sıraladığımız, Meclis-i Umûr-u Nâfia lâyihası, daha sonra "Dârü'ş-Şûra-yı Bâb-ı Âli" ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye" tarafından incelenmiş ve bazı değişiklikler yapılarak padişaha arz edilmiştir. Bu lâyihanın, devletin en yüksek iki organı tarafından incelenmesi ve üzerinde dikkatle durulması olayı, Osmanlı maârif hayatı için önemli bir merhaledir.

Zira padişah başta olmak üzere, devletin en yüksek organlarının memleketin maârif meseleleriyle yakından ilgilenmeye başladıkları ve Osmanlı devletinin ancak maârifle, ilimle ve mekteple ayakta durabileceğine kanaat getirdikleri anlaşılıyor.

Biraz önce de işaret ettiğimiz gibi, ileriye sürülen yeniliklere rağmen, esas itibariyle lâyiha, medresenin eğitim anlayışı dışına pek taşamamıştır. Yine Arapça ve Farsça dillerinin öğretimine ve din eğitimine ağırlık vermiştir. Hele lâyihada öngörülen ıslâhatın uygulanmasını, II. Mahmud'un meclisin tavsiyesine uyarak, "bu husus umûr-u diniyeden"dir diyerek, şeyhü'l-islâmlığa bırakması, ıslâhatın din konuları nasıl okutulmalı meselesine irca edilmesine sebep oldu[5]. Böylece ilk öğretim uygulamada eskiden olduğu gibi yine de dünyevî olmaktan uzak kaldı[6].

Teşkilat alanında, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin -bundan böyle- mahallât mekteplerinden Selâtin-i İzam mekteplerine ve bunlardan dahi Mekâtib-i Âliye'ye istekleriyle naklolunacak çocukların daima liyâkat ve istidatlarına dikkat ve mevsimleri hulûlünde (bitiminde) istekli olanları nakle mübâderet etmek (naklini çabuklaştırmak) üzere yine mevlânâ-yı müşarü'n-ileyh dâileri (şeyhü'l-islam) marifetiyle vafi (kâfi) maaş ile ulemâdan münasip bir dâilerinin nazır nasbı ve tayin kılınması..."[7] yollu tavsiyesiyle padişah II. Mahmud ulemâdan İmamzâde Esat Efendiy. Anadolu payesiyle Mekâtib-i Rüşdiye nazırlığına tayin etti*. Baş kâtipliğine de Mehmet Lâtif Efendi adında biri getirildi.

1838'de bir irade ile kurulan "Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti" ile geleneksel Osmanlı eğitim ve öğretim sisteminde bir çatlama meydana gelmiştir.** Bu

* İmamzâde Esat Efendi, 1816'dan 1829'a kadar çeşitli yerlerde kadılık ve evkaf müfettişliğinde bulunmuştur. 1838'de mekâtib-i rüşdiye nazırlığına tayin edilmiş ve bu vazifede 1848'e kadar kalmıştır (bk. Lütfi Tarihi, c.V, s. 137.).

** Bu makama nezaret, İmamzâde, Esat Efendi'ye de nazır ünvanının verilmesinin bugünkü anlamda bakanlık ve bakanla ilgisi yoktur. Bu ünvanlar müdürlük ve müdür karşılığında kullanılmıştır.

[5] Lütfi Tarihi, c. V., s. 137.

[6] Niyazi Berkes, ayn. esr., s. 161.

[7] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 19.

çatlama Tanzimat döneminde iyice büyüyerek Osmanlı eğitiminde dünya görüşleriyle; eğitim anlayış ve metodlarıyla birbirine tamamen zıt ve düşman iki kutbun doğmasına yol açacaktır. Neticede her alanda olduğu gibi, Maârif alanında da "ikilik" (eski-yeni, medrese-mektep, dinî-laik, ulemâ-aydın, batı-doğu, şeriat-hukuk, dünyevî-dinî bilgiler vb.) girecek ve Cumhuriyet devrine kadar sürecektir.

Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nin Osmanlı devletinde millî eğitim merkez teşkilâtının ilk çekirdeği olarak kabul edilip edilmemesi konusu tartışmalıdır.* Faik Reşit Unat, Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'ni "Mekteb-i Maârif-i Adliye" ile onun benzeri olarak açılan "Mekteb-i Ulûm-u Edebiye" adlı iki memur hazırlayıcı ve yetiştirici Rüşdiye mektebinin idaresine münhasır bir müdürlük olarak kabul eder. Elbette bugünkü anlamda bir bakanlık söz konusu değildir; fakat Evkaf Nezareti'nin bünyesi içinde kurulmuş bir müdürlük olduğu da gerçektir. Ancak Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'ni tesis eden zihniyetin ve o zihniyetin açmış olduğu okulların tarihî gelişimine baktığımızda, adı geçen nezareti, modern eğitim teşkilâtına götüren ilk basamak olarak görmek mümkündür. Başka bir deyişle, milli ve modern olmayan geleneksel medrese anlayışından ayrı olarak, yeni ihtiyaçlara göre düzenlenmiş bir eğitim sistemi geliştirmek isteyen kimselerin gayretiyle Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur. O zamanki şartları göz önüne alırsak, bu ilk çekirdek kuruluşun önemini daha iyi anlamış oluruz. Nazır ve yeni açılacak mekteplere muallim tayini işinin Şeyhü'l-İslâmlığa tâviz olarak verilmesi, modern eğitim taraftarlarının ne kadar güçlü bir muhalefetle karşı karşıya kaldıklarını göstermesi bakımından anlamlıdır. Fakat, hükûmetin ilk öğretim konusundaki tâvizkâr tutumuna karşılık, orta öğretimi kısmen Şeyhü'l-İslâmlığın tesirinden kurtararak, yetkisi dışında kalmasını sağladığını görüyoruz. Bu durumdan da anlaşılacağı üzere, hükûmet bir taraftan modern eğitim tarzının temellerini ortaya atmaya çalışıyor, diğer taraftan da Şeyhü'l-İslâmlığı memnun edecek şekilde din eğitimini ıslaha gayret ediyordu.

* Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kuruluşundaki Rüşdiye kelimesinin nasıl ve hangi sebeplerden dolayı ortaya çıktığı açık değildir. Zira Rüşdiye kelimesine Meclis-i Umûr-u Nafia, Meclis-i Adlî ve Meclis-i Vâlâ raporlarında yer verilmemiştir. Bu raporlarda sınıf-ı sânî derecesinde "Selâtin-i İzam okulları" için bir nazır tayini istiyor. Hatt-ı Hümâyun'da ise "Mekâtib-i Rüşdiye" terimi karşımıza çıkıyor. Bu durumu Osman Ergin, II. Mahmud'un bu yeni açılacak okullarda çocukların rüşdüne erinceye kadar okuyacaklarını düşünerek "Rüşdiye" adını tercih ettiğine bağlar.

Yukarıda temas ettiğimiz, Tanzimat'tan önce Osmanlı İmparatorluğu'nun maârif meselelerini ele alan ve düzeltilmesi için uğraşan kuruluşları şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Meclis-i Umûr-u Nâfia,
b) Dârü'ş-Şûra-yı Bâb-ı Ali,
c) Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye,
d) Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti.

İlk üç kuruluşun maârifle ilgileri umûmi mahiyette olmasına rağmen, Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nin ilgileneceği saha ve yetkileri ilk öğretime inhisar ettirilmiştir. Böylece sıbyan okulları (mahalle mektepleri) ile rüşdiye okullarının idaresi Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'ne bırakılmıştır.

Ne var ki, Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti'nin kurulmasına rağmen, Hatt-ı Hümâyunda adı geçen rüşdiye mektepleri kurulamadı. Buna karşılık, rüşdiye seviyesinde, memur yetiştirmek amacıyla "Mekteb-i Maârif-i Adlî" adıyla başka bir okul açıldı. Daha sonraları, "Maârif-i Adliye" ve Ulûm-u Edebiye" şubelerine ayrılan bu mektep, eğitim tarihçileri tarafından ilk rüşdiye olarak kabul edilmiştir[8]. Fakat "Meclis-i Umûr-u Nâfia" lâyihasında ve diğer meclislerin mazbatalarında söz konusu olan ve sonraları rüşdiye diye adlandırılan "Sınıf-ı Sâni mektepleri"nin açılması genel eğitim çerçevesi içinde ele alınmış olup; yüksek öğretime talebe yetiştirme ve yeni bilgileri öğretme gayesini güdüyordu. Halbuki "Mekteb-i Maârif-i Adlî"nin açılış gerekçesi olarak, Bâb-ı Âli ve Bâb-ı Defterdarî kalemlerine kabiliyetli memurlar yetiştirme gösterilmiştir. Ayrıca 1845'ten sonra "Rüşdiye" adıyla okullar açılmıştır. Bu yüzden "Mekteb-i Maârif-i Adlî" rüşdiyeden ziyade, rüşdiye seviyesinde bir okuldur.

TANZİMAT DEVRİNDEKİ GELİŞMELER

1839'da Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan Tanzimat Fermanının siyasî bir belge olduğunu düşünürsek, yapılacak yenilikler arasında maârife hiç yer verilmemesi tabiî karşılanabilir. Ancak, siyasî bir belge olmakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğunu çağdaş Avrupa devletleri seviyesine çıkaracak yeniliklerin yapılacağı "Tanzimat" devrinin başladığını ilân eden bir "Reform Belgesi"nde, memleketin gelişmesine engel olan sebeplerin başında gelen "cehalet"i yok edecek olan eğitim ve öğretim reformlarından söz edilmemesi yadırganacak bir durumdur. Ayrıca, Tanzimat Fermanında öngörülen re-

[8] Nafi Atuf, *Türkiye Maârif Tarihi,* I, İstanbul 1931, s. 3.

formların gerçekleşmesi, memlekette kâfi derecede aydın ve memur kadrosunun bulunmasına bağlıydı. Bu kadro ise ancak modern maârif müesseselerinin açılmasıyla meydana gelebilirdi. Nitekim reform taraftarı olan devlet adamları ve yeniliklerin yapılmasında, bilginin, tekniğin ve yetişmiş kadronun şart olduğunu görerek, geç de olsa maârif alanında reformun gerekliliğini anladılar. Daha önceki açıklamalarımızla çelişkiye düşmemek için şunu belirtmek gerekir: Tanzimat Fermanında maârifle ilgili herhangi bir maddenin olmaması, şüphesiz Tanzimat adamlarının bu konuya değer vermemiş oldukları anlamına gelmez. Çünkü maârif alanında reform lüzûmu XVIII. yüzyılda anlaşılmış ve Tanzimat devrine kadar bazı okulların yeni usûllere göre eğitim ve öğretim yapması uygun görülmüştür. Bizim üzerinde durduğumuz husûs, İmparatorluk için dönüm noktası olan Tanzimat Fermanında maârifle ilgili köklü tedbirlere yer verilmemiş olması; hattâ 1845 tarihine kadar bu konuyla yakından ilgilenilmemesidir. Bunun sebeblerini Tanzimatçıların ihmalinde değil, o zamanki muhafazakârların tutumlarında ve siyasî olayların yoğunluk kazanmasında aramak doğru olur.

Nitekim, Mısır meselesinin hâlledilmesi (1840), Boğazlar üzerinde Londra anlaşmasının imzalanması (1841) Osmanlı hükûmetinin reformlarla uğraşmasına fırsat verdi. Diğer taraftan reformcuların önderi durumunda bulunan Mustafa Reşid Paşa'nın 1846'da sadr-ı âzam oluşu, maârif alanında bazı teşebbüslerin başlamasını kolaylaştırdı. Zira, Mustafa Reşid Paşa, gerçekleştirmeyi tasarladığı reformların garantisi olarak Avrupa usûlünde kurulacak okullarda ve Avrupa'da yetişecek gençleri görüyordu. Bu bakımdan çağdaş bir eğitim sisteminin kurulmasını, tarihî bir zaruret olduğu kadar, bir hayat meselesi olarak görüyordu[9]. Padişah Abdülmecid de maârif alanında yapılacak reformları destekliyordu. Hattâ maârif alanında yeni bir hamlenin başlatılmasında Abdülmecid'in büyük rolü olmuştur. Şöyle ki, Tanzimat Fermanında öngörülen reformların, askerî saha hariç, diğer alanlarda gerçekleştirilemediğini gören Abdülmecid, 1845'de Bâb-ı Âli'ye giderek sadr-ı âzam başta olmak üzere devlet erkânının bu husûsa dikkatini çekmiş ve derhal gerekli tedbirlerin alınmasını emretmiştir. Ayrıca reform yolunda ilerlemenin şartlarından birinin de maârife önem verilmesi olduğunu şu sözlerle belirtmişti:

"...İşte bu defa da huzurumuzda sana (sadr-âzam) ve bilcümle vükelâmıza yeniden tenbih ederim ki, şu akdem-i âmal ve efkârımız olan ma'muriyet-i mülk ve tebaa hususunda ne makule esbab ve tedâbir lâzım ve muktazi ise.... bir an evvel bed ve şürû

[9] E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, s. 168.

olunması nezdimizde matlub ve mültezim olmağla bu emr-i cesim ve hayr-ı azîme icâb ve iktizâ-yı hal ve maslahat ne ise....ittifak-ı ukul ve ârâ ve ittihâd-ı umûm-u vükelâ ile müzakere mütalaaya teşebbüs ve ibtidar olunsun. Ve alel husus bu meram-ı hayriyet encam-ı mülûkânemizin ber vefk-i matlûb rehin-i hayyiz-i husul ve kemâl olması dinen ve dünyeviyen her bir hususta izâle-i cehl kaziyye-i hükmiyesine vâbeste olmasıyla menbâ-ı ulûm ve fünûn ve mehâz-ı sanayi maârif nümûn olan mekâtib-i lâzime icad ve inşası ind-i şahanemizde akdem-i umurdan addolunmağla memalikin münasib olan mahallerine iktiza eden mekteplerin tanzimiyle terbiye-î ammenin çaresine bakılsın...."[10]

Bu Hatt-ı Humâyun üzerine, hükûmet memleketin imâr ve ıslâhı işlerini yürütmek amacıyla "Meclîs-i Muvakkat" ve "Mecâlis-i İmâriye" adlarıyla İstanbul'da ve taşrada bir takım meclislerin kurulmasına karar verdi. İşte bu arada maarif meseleleriyle meşgul olacak bir "Muvakkat Meclis-i Maârif" teşkil edilmiştir".[11] 3 Reblülâhır 1261 tarihli "Takvim-i Vakayi"de çıkan bir yazıda "Meclis-i Muvakkat'ın açılışı hakkında şu bilgiler vardır:

"Padişâhın Meclis-i Vâlâda söylediği (dinen ve dünyeviyen herkese lâzım olduğu üzere izâle-i cehl-i tebaa ile tahsil-i ulûm-u dînîye ve iktisâb-ı maârif, nâfia kaziye-i mühimmiyesinin mevkuf bulunduğunu vesailin icray-i iktizasına bakılması) sözleri üzerine....Meclis-i Vâlâ'da mesele mütalaa ve müzakere edilmiştir. Cemiyetten her bir ferdin ilk önce dinî meseleleri ve farzları bellemesi ve kendi işlerinde başkasına muhtaç olmayacak derecede tahsil etmesi insanlığın icâbıdır. Sonra faydalı ilimleri, fenleri öğrenmesi ve mümkün olduğu kadar malûmat, âb ve fezâil sahibi olmağa çalışması icap eder... Bunun için İstanbul ve İmparatorluk dahilinde icap eden ve elyevm mevcut bulunan mekteplerin tanzimiyle düşünülen faydaları husûle getirecek sûrette sağlam ve daimî nizâm tahtına idhal olunmasına.... ve ilk önce mahalle mektepleri ele alınacağından ona göre bir nizâm kaleme alınması için ilmiye, seyfiye, kalemiye erbabından mürekkep olmak üzere bir Meclis-i Muvakkat tertip kılınmıştır"[12].

Bu yeni kurulan meclisle maârif meselelerini az çok zamanın ihtiyaçlarına göre ele alıp çözüm yolları arayacak bir maârif organı doğmuş oldu. Bu meclisin kuruluş sebeplerinden biri de, her halde, "Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti"nin maârif alanında istenilen yenilikleri getirememiş olmasıdır. Meclis üyeleri içinde Batı kültürüne sahip, Batı eğitim sistemini tanıyan ve yabancı dil bilen kimselerin bulunması ve öte yandan Meclisin

[10] Lütfi Tarihi, c. VIII, s. 9-10

[11] Lütfi Tarihi, c. VIII, s. 15-17.

[12] Mahmud Cevat, ayn. esr., s. 27-28.

Şeyhü'l-İslâmlığa bağlı olmaması bu görüşü destekler niteliktedir. Bu da gösteriyor ki, her yeni hamle ve teşebbüste Osmanlı maârifi medresenin tesirinden biraz daha uzaklaşıyor; buna karşılık çağdaş sistem ve anlayışa doğru yöneliyordu.

Sekiz üyeden oluşan bu geçici Maârif Meclisi haftada iki gün toplanmak kaydıyla çalışmalarına başladı[13]. Meclis aldığı kararları Meclis-i Vâlâ'ya bildirmekle yükümlüydü.

Meclis-i Muvakkat'ın hazırlamış olduğu ve Meclis-i Vâlâ'nın onayladığı ilk rapor, teşkilât yönünden iki yenilik getirmektedir:

1) Avrupa'da olduğu gibi üç kademeli eğitim ve öğretim sistemine doğru yönelme fikri sezilmektedir. Bu durum, sıbyan ve rüşdiye okullarının üstünde bir Darülfünûn kurulmak istendiğinden anlaşılmaktadır.

2) Mevcut ev açılarak okulların yönetimi için merkezî maârif teşkilâtına ihtiyaç olduğu belirtildikten sonra daimî bir "Meclis-i Maârif"in kurulması önerilmiştir.

Teşkilât alanındaki bu iki yeniliğe rağmen, okullarda uygulanacak öğretim ve eğitim usûlleri bakımından çağdaş bir anlayış raporda göze çarpmamaktadır. Bununla beraber rüşdiye okullarındaki din dersleriyle birlikte yeni bir takım dersler de konulmuştur.

Geçici Meclisin yukardaki kararı üzerine 1846'da "Meclis-i Maârif-i Umûmiye" kurulmuştur. Meclis, bir başkan, altı üye ve bir kâtipten oluşuyordu.*

"Meclis-i Maârif-i Umûmiye"nin gayesi ve esas vazifesi Geçici Meclisin almış olduğu genel kararları teferruatlı bir şekilde ele alıp uygulamak ve ayrıca memleketin maârifle ilgili meselelerini müzakere ederek gerekli reformları yapmaktı.

Maârif tarihi bakımından daimi "Meclis-i Maârif-i Umûmiye"nin önemine gelince: Osmanlı İmparatorluğunda devlet kuruluşları içinde maârif işlerinden doğrudan doğruya sorumlu ilk kuruluş budur. Maârif alanında devam eden eski-yeni mücadelesi, yani "ikilik" bu kuruluşla iyice su yüzüne çıkmıştır. meclisin devlet yönetiminde reformcu kanadın temsilcisi olan Mustafa Reşit Paşa'nın himayesinde bulunması eğitim ve öğretimin

* Reis Mühendis Mehmet Emin Paşa. Üyeler: Esat, Fuat, Sait, Muhip, Âli Efendiler ve Ferit Mehmet, Rifat Sadık Mehmet Paşalar. Kâtip: Recai Efendi. Daha sonraki yıllarda meclis üye sayısı yirmiye kadar çıkmıştır.

[3] Lütfi Tarihi, c. VIII, s. 19.

medresenin elinden çıkarak yenilik taraftarlarının kontrolüne geçmesini kolaylaştırmıştır. Bundan böyle, medrese kabuğuna çekilirken, modern eğitim, hükümetin desteği ile, gelişmeye başlamıştır.

"Meclis-i Maârif-i Umûmiye" karar organı niteliği taşıdığından, aldığı kararları uygulamaya koyacak ve denetleyecek bir icrâ yetkisine sahip değildi. Gerçi 1838'de sıbyan ve rüşdiye okullarının yönetimine bakmak üzere kurulmuş "Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti" vardı; fakat dokuz yıldan beri Evkaf Nezâretine bağlı olarak vazife gördüğünden tamamiyle ulemâ ve medresenin tesiri altında idi. Bu bakımdan "Meclis-i Maârif-i Umûmiye"nin kararlarının uygulanmasının bu nezarete bırakılması sakıncalı olabilirdi. "Meclis-i Maârif" bu sakıncayı önlemek ve Evkaf Nezâreti'nin elinde bulunan okulları ayrı bir yönetime kavuşturmak için "Mekâtib-i Umûmiye Nezareti" adıyla kendisine bağlı bir icra organının kurulmasını yetkili makamlara bildirdi. Meclisin gösterdiği gerekçeye dayanılarak vak'anüvis Esat Efendi başkanlığında "Mekâtib-i Umûmiye Nezareti" teşkil edildi(1846).*

Nezaretin kuruluş sebeplerini Lütfi Efendi şöyle izah eder: "*.....Devletçe....tanzim-i Mekâtib-i Umûmiye için en evvel icrâya konulması ehem ve elzem olan Mekâtib-i Sıbyaniye ve Rüşdiye'nin bir müddetten beri müteaddit meclislerde kaleme alınan lâyihalar medlulâtı ile mevâd-ı müteferriasının icrâsına nezaret etmek üzere Mekâtib-i Umûmiye namıyla bir memuriyet .... icad ve teşkil olundu...*"[14] Resmi tebliğdeki "*....Meclis-i Maârif-i Umûmiye maârifin bi's-suhule esbab-ı tahsiliyesini hem müzakere ve icraya ve hem de nezaretine memur ise de, iş bu icraat maddesinde suhulet-i kâmile hâsıl olmak ve yapılacak şeylerde ve vaz olunacak kâffe-i nizâmatta vasıta-i fiiliye-i nezareti bulunmak üzere meclis-i mezkûr arasından bir zatın memuriyeti...*",[15] ifadesinden de anlaşılacağı üzere Mekâtib-i Umûmiye Nezareti sadece icrâ organı durumunda olup yetki sahası sıbyan ve rüşdiye okullarıyla sınırlandırılmıştır. Bu yüzden ona merkezî maârif teşkilâtının kuruluşuna doğru atılmış önemli bir adım gözüyle bakmak yerindedir. Bu şekilde bir icrâ organının kurulmasıyla daha önce açılmış ve açılacak olan okullar medresenin nüfuzundan kurtarılmış oldu. Bununla birlikte sıbyan okullarının yönetimi nezaretin yetkisi dışında kalmıştı. Bu sebeple genel eğitimde medresenin etkisi uzun zaman devam edip gidecektir.

* Lütfi tarihinde "Mekâtib-i Umûmî Nezareti" adı yerine "Maârif-i Umûmî Nezareti" adı geçmektedir (c. VIII, s. 132).

[14] Lütfi Tarihi, c. VIII, s. 132.

[15] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 35.

Mekâtib-i Umûmiye Nezareti kendi içinde iki şubeye ayrılmış ve her şubenin başında ise müfettiş durumunda ve "Muin" adını taşıyan birer âmir bulunmaktaydı[16]. 1847'de Nezaret Kemal Efendi'nin yönetimi altında bir müdürlük haline getirilmişse de, 1848'de tekrar eski hüviyetini kazanmıştır[17].

Bütün bu gelişmelerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı reformcuları baştan beri eğitimi ihmal etmemişler ve ona gereken önemi vermeye çalışmışlardır. Özellikle Tanzimat'tan sonra modernleşmede eğitim ana vasıta sayılmıştır. Bu tarihlere kadar yapılan yenilikler görünüş itibariyle modernleşme hareketinin başarısını göstermektedir. Halbuki maârif alanında çağdaşlaşma bu görünüşten ziyade Batı ilim, teknik ve fenninin alınıp uygulanmasına bağlıydı. Fakat bu iş nasıl gerçekleşecekti?

Bu sorunun cevabı daha 1845'de kurulan Geçici Meclisin ilk raporunda verilmiştir. Bu mecliste bir Darülfünûn kurulmasına karar verildiği zaman burada okutulacak fen kitaplarını hazırlayacak bir *"Encümen-i Daniş"* teşkili düşünülmüş, fakat gerçekleşmesi Darülfunûn binasının yapılmasına kadar ertelenmiştir[18]. Daha sonra "Meclis-i Maârif-i Umûmiye"nin böyle bir müessesenin bir an evvel kurulmasında büyük yararlar sağlanacağı görüşünde mutabık kalması üzerine 1851'de bir irâde-i seniye ile *"Encümen-i Daniş"* kurulmuştur[19]. Fransız Akademisinden (Académie Française) ilham alınarak kurulan "Encümen-i Daniş"in görevlerinin başında "ulûm-u âliye" ve "fünûn-u nâfia"nın memlekete yayılmasını sağlamak, okullar için lüzumlu ders kitaplarını telif ve tercüme etmek, sade, Osmanlıca ile dil, edebiyat ve tarih alanlarında yeni eserler yazmak gibi ilmî çalışmalar geliyordu[20]. Bu müessese istenilen şekilde yararlı olamadan 1862'den sonra silinip gitmiştir. Fakat yeni açılan ilk, orta ve yüksek dereceli okullarda öğretim birliğini temin etme ve ilmî araştırma zihniyetinin memlekete sokulması lüzumunun, o devrin maârif çevrelerince anlaşıldığını "Encümen-i Dâniş"in kuruluşunda görürüz. Her şeyden önce, maârif alanında şeklî yeniliklerin yanında, esasta, yani düşünce, anlayış, program ve öğretimde de yenilik yapma düşüncesini getirmiştir.

[16] F. Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, s. 20.

[17] Ayn. esr., s. 133.

[18] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 45.

[19] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 18, no. 553(587, zarf 93, karton 38.

[20] B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. M. Kıratlı, Ankara 1970, s. 432.

Yukardaki izahlarımızda da görüldüğü gibi, 1838 tarihinde Osmanlı maârifinde başlatılan yenilik hareketlerinde 1851 yılına kadar, yeterli olmamakla birlikte epeyce mesafe alınmıştır. Bu zaman zarfında kurulan başlıca müesseseler şunlardır:

A) Teşkilât:

1) Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti (1838/1254)

2) Muvakkat Meclis-i Maârif (1845/1261)

3) Dâimi Meclis-i Maârif-i Umûmiye (1846/1262)

4) Mekâtib-i Umûmiye Nezareti (1847/1263)

B) Yeni Okullar:

1) Mekteb-i Maârif-i Adlî (1839)

a) Maârif-i Adliye

b) Ulûm-u Edebiye

2) İstanbul'da beş Rüşdiye (1848)

3) Darü'l-Maârif (1850).

4) Darü'l-Muallimîn (1848)

5) Darülfünûn açma teşebbüsü (1846)

6) Vilâyetlerde yirmi beş Rüşdiye açma kararının verilmesi (1853).

C) İlmî Kuruluşlar:

1) Encümen-i Dâniş.

1851'den Islâhat Fermanına kadar, bazı yerlerde açılan rüşdiye okulları dışında maârif alanında önemli bir iş yapılmamıştır.Bu durgunluğun sebebi "Kutsal Yerler meselesi" ve Kırım harbinin Osmanlı hükûmetini fazlaca meşgul etmiş olmasıdır.

1854'ten sonra Osmanlı devletinde yeni bir devrin başladığını görüyoruz. Zira Kırım harbi esnasında Osmanlı devletinin, 1839'dan beri yapılan reformlara rağmen, Ruslar karşısında zayıflığı ve yapılan reformların da yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Bu durum, Osmanlı devletinin reformlar konusunda samimi ve ciddi olmadığına dâir Avrupa devletlerinin suçlamalarına yol açtı. Hükûmet suçlamaları durdurmaya ve Avrupa'ya hoş görünmeye çalışıyordu. Bunun en kestirme yolu ise Avrupa'yı Osmanlı

devletinin reformlardaki ciddiyet ve iyiniyetlerine inandırmaktı. Bu düşünce ile Osmanlı hükûmeti geniş bir reform projesi hazırlayarak *"Islâhat Fermanı"* adıyla 1856'da ilân etti; aynı zamanda Paris antlaşmasına konan bir madde ile reformların uygulanmasında Avrupa devletlerinin denetim ve gözetimini kabul etti.

İngiliz, Fransız ve Avusturya elçilerinin ağır baskısı altında hazırlanan Islâhat Fermanı pek çok alanda reformları öngörüyordu. Biz burada fermanın tahlilini ve eleştirisini yapacak değiliz, ancak fermanın maârifle ilgili hükümleri konumuz açısından bizi yakından ilgilendirmektedir.

Tanzimat Fermanında maârifle ilgili hiç bir kayıt olmamasına karşılık, Islâhat Fermanında maârife yer verilmiş ve bu husus şu şekilde belirtilmiştir: *"...Saltanât-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekâtib-i şâhânemin nizamât-ı mevzularında gerek since (yaşca) ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti (kararlaştırılmış olan şartları) ifâ eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz (fark gözeltilmeden) Devlet-i Aliyyemin mekâtib-i askeriyye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat ve maârif ve hiref (sanat) ve sanâyie dâir milletçe mektepler yapmağa mezun olup fakat bu makule mekâtib-i umûmiyyenin usûl-ı tedrisi ve muallimlerinin intibahı (seçilmesi), âzası taraf-ı şâhânemden mansup (tayin edilmiş) muhtelit (karma) bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması..."*[21]

Yukarıdaki cümleler dikkatle okunduğu zaman Islâhat Fermanının Türk toplumunun eğitim ve öğretimi husûsunda yeni bir şey getirmediği anlaşılır. Fermanın açılmasına müsaade ettiği okullar, zaten 1839'dan beri, Türkler için açılmağa devam ediyordu. Böyle olunca Fermandaki maârifle ilgili hükümler, daha çok gayr-i müslim unsurlara kültür bağımsızlığı, okul açma hakkı, hattâ fazladan Türk okullarına giriş serbestisi veriyordu. Bu bakımdan Fermanda maârife yer verilmesini Türk maârifi yönünden önemli bir aşama olarak görmek mümkün değildir. Çünkü bu hükümlerin kabulünden sonra, Osmanlı İmparatorluğu kültür, eğitim, öğretim, siyasî kanaat ve düşünce yönünden hızlı bir parçalanmaya doğru gitmiştir.

Islâhat Fermanının kendilerine tanımış olduğu kültür, eğitim ve öğretim haklarından yararlanılan, gayr-i müslim cemaatler, Avrupalıların da yardımıyla, geniş çapta eğitim faaliyetine başlayarak memleketin her tarafında millî ve dinî okullar açmaya koyulmuşlardır.

Bu durum karşısında, Osmanlı hükûmeti de devam etmekte olan eğitimde modernleşme hareketlerini hızlandırma ihtiyacını duydu. Bunun ya-

[21] Islâhat Fermanı Sureti, bk. E. Ziya Karal, c. V, s. 261.

pılabilmesi için de ilk önce merkezî bir maârif teşkilâtının kurulması şarttı; zira, memleket çapında yeni okullar açmak bunların idarî eğitim işlerini yürütmek, daha önce var olan "Mekâtib-i Umûmîye Nezareti" teşkilâtı ile imkânsızdı. Ayrıca, kuruluş şekli, devlet teşkilâtındaki yeri ve yetkisi itibariyle "Mekâtib-i Umûmîye Nezareti" bu işleri yürütmeye müsait değildi. Diğer taraftan Türk unsurunun Avrupalı devletler ve azınlıklar karşısında varlığını sürdürebilmesi, kültür ve maârif meselelerini bir bütün olarak ele almasına bağlıydı. Nitekim maârif meselelerinin bu derece önem kazanmasıyla devlet bu işi ciddiye almış, 17 Mart 1857 tarihinde Meclis-i Vükelâya (kabine) dahil bir nazırın başında bulunacağı *"Maârif-i Umûmiye Nezâreti"*ni kurdu[22].Böylece ilk defa hükûmet içinde yer alan aynı zamanda bugünkü Milli Eğitim Bakanlığının temeli olan bir kuruluş ortaya çıkmış oldu. Nazırlığa Sami Abdurahman Paşa, müsteşarlığa tarihçi ve o sırada Mekâtib-i Umûmiye nazırı bulunan Hayrullah Efendi, Nezaret mektupçuluğuna ise Raşit Efendi atandılar[23].

Maârif-i Umûmiye Nezaretinin kurulmasıyla hükûmetin, medreseye karşı tavizkâr tutumundan vazgeçip, eğitim işlerinin batılı usûllere göre düzenlenmesini resmen benimsediği anlaşılıyor. Yeni Nezaretin eğitim alanındaki görevini, Nezaretin kurulmasına medreselerle birlikte tepki gösteren vak'anüvis Lütfi Efendi şöyle izah eder: *"Zamanın icâbına göre öğrenilmesi gereken sanayi ve fünûn-ı ticariye ve ressamiye gibi fünûn-ı nâfia ve ulûm-ı cedîde-i akliyeyi...yani fünûn-ı nafia ve ulûm-ı cedîde-i akliyeyi....yani fünûn-ı garbiyenin tahsil ve tâlimi" için bir nezaret kurulmuştur*[24].Lütfi Efendi, bu ilim ve fenlerin az bir masrafla medreselerde dahi okutulabileceğini işaret etmekle, nezaretin kurulmasına ve yeni okulların açılmasına ve yeni okulların açılmasına karşı ulemânın düşüncelerini dile getirmek istemiştir. Böylece, hükûmetin yenilikçi, medresenin gelenekçi tutumları maârif alanında zaten var olan ikiliği daha da şiddetlendirerek, mektep, medrese arasındaki uçurumu iyice derinleştirmiştir.

Maârif Nezaretinin, 1861'e kadar az da olsa "Mekteb-i Mülkiye" (1859). Kız Rüşdiyesi (1859) ve diğer rüşdiyeler gibi okullar açtığını biliyoruz, fakat görevlerinin ne olduğu hakkında elimizde resmî bir vesika yoktur. Böyle bir vesika ancak, 3 Mart 1861 tarihinde "Maarif Nezaretinin vazifelerine dâir mevâd" adı altında Nezarete yollanmıştır. Buna göre:

[22] Nevzat Ayas, *TC Millî Eğitim Kuruluş ve Tarihçeler*, s. 496.

[23] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 66.

[24] F. Reşit Unat, ayn. esr., s. 21.

1) Harbiye, Bahriye ve Tıbbiyeden maada bütün okullar Maârrif Nezaretine bağlı olacaklardır.

2) Okullar üç dereceye ayrılmışlardır: a) Sıbyan, b) Rüşdiye, c) çeşitli fenlere ait mektepler (Mekâtib-i fünûn-u mütenevvia). Sıbyan okullarında müslim ve gayr-i müslim ayrı olacaktır.

3) Rüşdiyelerde talebeler karışık (müslim, gayr-ı müslim) olacak ve devlete yararlı fenlerle, üst dereceye gitmek isteyenler için bazı temel bilgiler öğretilecektir.

4) Üçüncü derecedeki okullarda her türlü ilim ve fenler okutulacak ve bu okullar da karışık olacaktır.

5) Sınıf geçme imtihanla olacaktır.

6) İkinci ve üçüncü dereceli okullarda öğretim dili Türkçe olacak ve öğretmenlerin bu dili iyi bilmeleri şartı aranacaktır.

7) Evvelce kurulmuş olan Meclis-i Maârif'ten başka nazırın emrinde üyeleri müslim ve gayr-ı müslim olan bir Meclis-i Muhtelit kurulacaktır. Meclisin vazifesi yukarıdaki maddeleri uygulamak, mevcut okulların nizamnâmelerini tamamlamak ve yapılan işleri Meclis-i Âli-i Tanzimat'a bildirmektir[25]

Bu vesikaya göre, Maârif Nezaretinin öğretim derecelerini ve maârif sistemini düzenlemeye ve belirlemeye çalıştığı anlaşılıyor. Fakat öğretim dereceleri içinde Darülfünûn'a yer verilmemiş olması büyük bir eksiklik olarakgöze çarpmaktadır. Nezaret, özellikle yeni bilgilerin öğretileceği yer olan rüşdiyelere ve onun üstündeki çeşitli fen okullarına önem veriyordu. Sıbyan okulları yine dinî öğretim sahası içinde bırakılıyordu.

Maârif-i Umûmiye Nezareti'nin görevleri arasında en önemlisi eğitimde milliyetçilik akımının başladığını ve şuurlu adımların atıldığını gösteren,"ikinci ve üçüncü derecedeki okullarda öğretim Türk diliyle yapılacak" maddesidir. Bu husus, ilk Maârif Nezaretinin maarif tarihimiz bakımından önemini daha da arttırmaktadır. Böylece eğitimin millîleştirilmesi fikrin devrin maâriflerince benimsendiğini aynı zamanda da Maârif-i Umûmiye Nezaretine millî bir karakter verilmek istendiğini anlıyoruz.

Diğer tarafta Nezarete, bir Osmanlı milleti yaratma görevi verildiği seziliyor. Sıbyan okulları üstündeki öğretim kademelerinde müslim ve gayr-i müslim çocuklarının bir arada öğretim görevlerinin sağlanması ve Nezarete bağlı olarak karma bir heyetin *(Meclis-i Muhtelit)* teşkili Nezaretin görev-

[25] Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim*, Ankara 1945, s. 46-47.

leri arasına sokulması siyasî bir maksadın eğitim yoluyla elde edilmek istenmesinin sonucudur.

Maârif-i Umûmiye Nezareti kurulduktan sonra, teşkilât yönünde yapılan icraat ve gelişmeler şu şekilde olmuştur: Daha önce kurulmuş olan *Meclisi Maârif-i Umûmiye*'den baika yeni bir danışma ve karar organı olarak "Meclis-i Muhtelit" kurulmuştur. Böylece Nezaret, merkez teşkilâtını biraz daha genişletmiş oldu. 1864'te Derviş Paşanın müşteşarlığa tayiniyle bu makamın önemi ve yetkileri daha da arttırılmıştır[26].

1864 tarihinde bu iki meclisin verimsiz olduğu görülür. Zira Meclis-i Muhtelit o tarihe kadar muntazam bir surette toplantılarını yapamamış olduğu gibi Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin çalışmaları ise ihtiyaca cevap verecek seviyede değildi. Bu yüzden, her ikisi de 10 Şubat 1864 tarihli bir irade ile kaldırılarak yeni bir *"Maârif-i Umumiye Heyeti"* teşkil edildi. Maârif-i Umûmiye heyetinin görevleri ve üyeleri değişik iki komisyondan oluşuyordu[27]:

1) *Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu* olup, haftada bir kere toplanarak İslâma ait bütün kitapları tahkik ve tetkik edecek.

2) *Mekâtib-i Rüşdiye ve İlmiye komisyonudur.** Üyeleri çeşitli cemaat temsilcilerinden seçilen bu komisyon da haftada bir gün toplanıp bütün tebaa çocuklarının eğitim işlerini müzakere edecektir.

Bu komisyonların vazifelerine göre de, Maârif Nazırının başkanlığı altındaki Maârif-i Umûmiye Heyeti iki şubeye ayrılıyordu **:

1) Daire-i Mekâtib-i Mahsusa,

2) Daire-i Mekâtib-i Umûmiye,

Ayrıca, "...mevâd-ı adiye ve cariyenin ruiyet ve tesviyesi için komisyon-u mezkûrenin intihabıyla aza-yı mevcûdeden mürekkep bir *"Komite"*

[26] 1316 Devlet Salnâmesi, s. 16.

[27] 1316 Devlet Salnâmesi, s. 16.

* Sadaret tezkeresinin ilk kısımlarında "Mekâtib-i Rüşdiye ve İlmiye komisyonu" adı son kısımlarda "Mekâtib-i Rüşdiye-i muhtelite" olarak geçmektedir (bk. Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 82).

** Aziz Berker, suretini verdiği (ayn. esr., s. 44-46) 2 ramazan 1280 tarihli vesikaya göre "Meclis-i Maârif-i Umûmiye": a) Mekâtib-i Sıbyan-ı İslâmiye komisyonu. b) Mekâtib-i Rüşdiye ve Âliye komisyonu olarak ikiye ayrılmaktadır.

Ancak bu lâyiha üzerinde değişiklikler ve ilâveler yapıldıktan sonra 18 ramazan 1280 tarihli Sadaret tezkeresindeki hali almıştır.

teşkil edildi.* Bu komite haftada bir veya iki toplanıp görevlerini yerine getirecekti.

Bu arada Maârif Nezareti dışında, ilmî hüviyete sahip bazı kuruluşlar tesis olunmuştur. Bunların başında Maârif Nezareti ile yakından ilgisi olan ve ülkede daha evvel kurulan *"Beşiktaş İlmiye Cemiyeti"*[28], *"Encümen-i Danış"* gibi ilmî cemiyetlerin üçüncüsü kabul edilen *"Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"* gelir. Cemiyet Fuat Paşanın himâyesi altında, Münif Paşanın başkanlığında 1862 (1277) tarihinde kuruldu[29]. Cemiyetin görevi din ve siyaset meseleleri hariç, her türlü ilim ve fenne dair kitap, makale telif ve tercüme etmek, belirli günlerde de halka açık dersler vermekti[30]. İlk İlmî dergi olan *"Mecbua-yı Fünûn"*bu cemiyet tarafından çıkarılmıştır[31]. Dergi, fen, felsefe ve ekonomi üzerine yazılmış ve çağdaş Batı düşüncesini yansıtan yazılarla doludur[32] Darülfünûn açılması fikrî bu cemiyetin üyeleri tarafından oluşturulmuş ve ilk denemeleri halka açık konferanslar şeklinde yapılmıştır.

Devletten destek ve teşvik gören "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"nin önem kazanması sadece onun kurulmuş ve belli bir zaman maârif alanında hizmet etmiş olmasından değildir. Cemiyetin önemini, düşünce alanında getirmek istediği yenilikte aramak gerekir. O, Batı tekniğini, ilim ve fennini sistemli bir şekilde; konferanslarla, dergilerle halka tanıtmak, faydalarını göstermek ve onun ilgisini çekip eski düşüncelerden kurtarmak için çalışan üyelerden müteşekkil bir kuruluş olması yönünden önemlidir.

İkinci önemli bir kuruluş ise *"Tercüme Cemiyeti"*dir. Tercüme cemiyeti 1865 tarihinde Maârif Nezareti idaresi altında teşkil olunmuştur. Kuruluş gayesi şu şekilde ilân edilmiştir: *".... Tercüme Cemiyetinden maksad devletin ve milletin menfaatı icabı olarak, yabancı dillerde yazılmış olan ilmî kitapları tercüme ettirmek suretiyle memleketimize bu yeni ilimleri tanıtmaktır"* [33] Bu cemiyetin Maârif Nezareti tarafından Münif Paşa başkanlığında kurulması olayı, artık Avrupa ilim ve fenlerinin Osmanlı öğretim müesseselerinde okutulması lüzûmunun iyice anlaşıldığına; fakat yeni bilgilerin gelişi güzel değil,

* 1316 Devlet salnâmesinde komite teşkil edildi, yerine encümen teşkil edildi ifadesi yer almaktadır.

[28] Beşiktaş İlmiye Cemiyeti için bk. Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 69.

[29] Niyazi Berkes, ayn. esr., s. 208.

[30] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 70.

[31] Niyazi Berkes, ayn. esr., s. 208

[32] Niyazi Berkes, ayn. esr., s. 208

[33] Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, 1970, s. 77.

düzenli bir şekilde Türkçeye tercümesiyle topluma ve okullara aktarılması görevinin Maârif Nezaretince yürütülmesine karar verildiğine dair somut bir örnektir. Yukarıda kuruluşlarını açıkladığımız çeşitli maârif meclislerinin, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"nin ve "Tercüme Odası"nın çalışmaları bize, dinî alandan ayrı tutulan orta ve yüksek öğretim kanalı ile hem Batı ilimlerini memlekete getirmek hem de Tanzimat'ta doğmuş olan "Osmanlı milleti" ideolojisini geliştirmek siyasetinin Maârif camiasınca benimsendiğini ve reformcu devlet adamları tarafından da bu hareketin teşvik edildiğini göstermektedir.

1869 Maârif-i Umûmiye nizamnâmesinin ilânına kadar, mevcut maârif teşkilâtı herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Fakat maârifte yeniden değişiklik ve yenilik yapma hazırlıklarının 1867 tarihinde başladığını görüyoruz. Maârif alanındaki bu kıpırdanışları, Avrupa'nın baskısıyla bütün devlet müesseselerini kapsayan şumûllü "reorganizasyon" hareketinin bir parçası olarak görmek yerinde olur.

Bilindiği gibi 1866'da çıkan ve Osmanlı hükûmetini güç durumda bırakan Girit isyanı, Avrupa devletlerinin ayrı ayrı müdahalelerine sebep olmuştur. Bu müdahalenin gerekçesi şu idi: Osmanlı hükûmeti Islâhat Fermanıyla yapmayı vaad ettiği reformları gerçekleştirememiş ve bu hususta gevşek davranmıştır. Eğer Osmanlı hükûmeti kendi haline bırakılırsa İmparatorlukta anarşi meydana gelir ve Avrupa devletleri dengesini tehdit eder.

Bu gerekçeye dayanarak, Avrupa devletleri Osmanlı hükûmetine ayrı ayrı reform projeleri verdiler. Osmanlı hükûmeti bu projelerden birini seçmek ve uygulamak zorunluluğunda kalınca Fransız hükûmetinin reform tezini ve 22 Şubat 1867'de sunduğu projeyi kabul etmiştir. Bu durum karşısında, Maârif Nezareti'nin, Osmanlı eğitimini Fransız eğitim sistemine göre teşkilâtlandırması tabiî idi. Ayrıca Ali ve Fuat Paşalarla, Genç Osmanlıların Fransa'ya yakınlıkları düşünülürse Fransız tezinin ağır basacağı aşikârdı.

Diğer bir husus ise, Fransız tezi ve bu tezin eğitim reformu hakkındaki görüşleri, Türk unsuru ve Türk dili etrafında eğitim vasıtasıyla "Osmanlı milleti" yaratmak isteyen Tanzimat aydınlarının ve devlet adamlarının düşüncelerine uygun düşüyordu. Fransız tezi şu idi: *Osmanlı tebaası Müslüman ve Hıristiyan tefriki gözetilmeyerek bir bütün olarak ele alınmalıdır ve idarede birlik, siyasal ve sosyal haklarda eşitlik sağlanmalıdır. Ortak haklar ve ortak menfaatler, imparatorluğun türlü unsurlarını kaynaştırmaya yarayacaktır. Bu*

*suretle de kuvvetli bir Osmanlı toplumu meydana gelebilecektir.... İmparatorluğun bütün unsurlarını bu amaca doğru sevk ve idare edecek tek unsur Türklerdir..."**

İmparatorluğun ayakta durabilmesi için genel görüşü bu olan Fransa'nın, 22 Şubat 1867 tarihli projesinde eğitim alanındaki tavsiyeleri şudur: *"Müslüman olmayan toplulukları sahip bulundukları eğitim müesseselerinin teşvik ve himaye edilmesi, başlıca büyük şehirlerde, Hıristiyan çocuklarının da kabul edileceği orta dereceli okulların kurulması, ilk öğretimin geliştirilmesi için öğretmen yetiştirilmesi. Müslüman olan ve olmayan öğrenciler için bir üniversite kurulması ve bu üniversitede, tıptan başka tarih, idâre ve hukuk derslerinin okutulması ve bu suretle de yeni kanunları uygulanacak memurların yetiştirilmesi...."*[34]

Avrupa müdahalesi sonunda başlayan reform hareketlerinde Bâb-ı Âli'nin görevi, yapılan teklif ve tavsiyeleri, İmparatorluğun şartlarıyla telif ederek tatbik etmekten ibaretti. Maârif Nezareti de aynı siyasete uyarak Fransız eğitim sistemini Osmanlı Devletinin durumuna uydurmağa çalışmıştır.

* Burada Fransız tezi üzerinde biraz durmakta fayda vardır. Evvelâ, Fransız tezinin liberal ve laik Fransız toplumunun ve aydınlarının düşüncesini yansıtmakta olduğu bir gerçektir. Ayrıca, bu tez Fransız menfaatlerinin bulunduğu ve yarı sömürge durumuna düşürülmüş Osmanlı toplumuna göre hazırlandığı için, sömürgeci bir karakter taşımaktadır. Tezin ilk bölümünde, Hıristiyan ve Müslüman bütün Osmanlı tebaası için siyasî, idarî, sosyal haklarda eşitlik ve ortak menfaatler öngördüğü halde sorumlulukta ve vazifede eşitlik söz konusu edilmemektedir. Bu haliyle, modern devlet ve toplum anlayışına aykırı bir görüş idi. Zira, eşitlik ve hak, vazife ile sorumluluğun bir sonucudur. Kısaca, Fransız tezi Osmanlının merkeziyetçilik, toplumculuk anlayışına ters liberal bir Osmanlı toplumu tavsiye ediyordu. Bu tezin iyi niyetli olduğunu gösterebilmek için de, **"Osmanlı birliğinin"** Türklerin ve Türkçenin etrafında gerçekleşebileceği görüşü savunulmuştur. Böylece, Tanzimatçılar da Fransız görüşünü benimsemiştir.

Tezin ikinci yani eğitimle ilgili kısmında ise, "eğitim ve öğretim birliği" ve "Osmanlı birliği" fikrine tamamıyla zıt olarak gayr-i müslim cemaatlere eğitim ve kültür bağımsızlığı verilmesi tavsiye ediliyor. Gerçi, Osmanlı Devleti gayr-ı müslimlere bu konularda geniş haklar tanımıştır. Fakat XIX. Yüzyıldan itibaren, özellikle Tanzimat'tan sonra gayr-i müslimlere ait din, eğitim ve kültür müesseseleri, Osmanlı Devletinin zararına çalışan siyasî kulüpler haline gelmiştir. Durum bu olunca yeni bir eğitim sisteminde bunların faaliyetlerine son verebilecek tedbirler getirilmesi gerekiyordu. İşte Fransız tezi bu noktada üzerinde hiç durmamaktadır. Ayrıca, bir üniversitenin kurulması ve bu üniversitede idare ve hukuk derslerinin okutulması ve böylece yeni kanunları uygulayacak memurların yetiştirilmesi" öngörülmektedir. Bundan maksat, Avrupa mevzuatını bilen ve Avrupalının işine yarayacak, sömürge tipi aydın ve memur yetiştirilmesini sağlamaktır. İlim adamı, mühendis, teknisyen yetiştirilmesi söz konusu edilmemektedir. Tanzimatçılar bu hususları görememişlerdir.

[34] **E. Ziya Karal**, ayn. esr., c. VII, s. 337.

Bu siyâsetin ilk mahsulü, 1868'de açılan Galatasaray Sultanîsi olmuştur. Bundan sonra Maârif Nazırı Saffet Paşa'nın Şûrâ-yı Devletin Maârif Dairesiyle birlikte maârif sistemini yeniden düzene koymak için bir nizamnâme hazırlamağa başladığını görüyoruz. Nihayet komisyonun hazırladığı nizamnâme kabul edilerek, 1 Eylül 1869 tarihinde *"Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi"* adı altında yayımlandı[35]. Nizamnâme bir çok yönden olduğu gibi maârif teşkilâtı bakımından da esaslı yenilikler gerektirmektedir. Her şeyden önce maarif idare ve teşkilâtını ve vazifelerini kanuni bir hükme bağlamıştır.

A) Nizamnâmeye göre merkezî maârif teşkilâtı:

1) Maârif-i Umûmiye Nezareti,

2) Meclis-i Kebîr-i Maârif:
   a) Dâire-i İlmiye
   b) Dâire-i İdare

3) Tahrirat kalemi,

4) Muhasebe kalemi.

Yeni düzenlemeye göre kurulan *"Meclis-i Kebir-i Maârif"* maârif idaresinin genel merkezi durumunda olup, idarî ve ilmî olarak iki daireye ayrılmıştır. Bu meclis, Maârif Nazırı başkanlığında yılda iki defa toplanarak yeni kararlar alma yetkisine sahipti[36].

"Dâire-i İlmiye" okulların ihtiyacı olan çeşitli fenlere ait kitapları Türkçeye çevirerek veya çevirtecek, Avrupa üniversiteleriyle temasta bulunacak, Türk dilinin ilerlemesine gayret edecek, "rüus" imtihanlarını yapacaktı. Üyelerin mutlaka Doğu ve Batı dillerinden birini iyice bilen, her hangi bir konuda ihtisası olan ve Türk dilini iyi bir şekilde okuyup yazmağa muktedir kimseler olması şart koşulmuştu[37].

"Dâire-i İdare", her gün toplanarak İmparatorluktaki bütün okulların Maârif meclislerinin, müze kütüphane ve matbaalarla buralarda çalışan memurların işleriyle meşgul olacaktı. Bunun dışında ise, maârifle ilgili yönetmeliklerin, talimatnâme ve kararnâmelerin taslaklarını hazırlayıp Meclisin genel kuruluna sunacaktı[38].

[35] Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinin metni için bk. Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 469-509. F. Reşit Unat, ayn. esr., s. 99-119.

[36] Maârif Nizamnâmesi, madde, 131-132.

[37] Aynı yer, madde, 133-137.

[38] Aynı yer, madde, 138-142.

B) Vilâyet maârif teşkilâtı[39]

Vilâyetlerde, İstanbul'daki "Meclis-i Kebîr-i Maârif"in şubesi ve icra vasıtası olmak ve başkanlığı da *"Maârif Müdürü"* ünvanını taşıyan bir memura verilmek üzere birer *"Meclis-i Maârif"* kurulacaktı. Maârif meclisinin

Daimî üyeler: Başkan, 2 Muavin, 4 Muhakkik, Müfettişler, 1 Muhasip, 1 Kâtip, 1 Sandık emini.

Daimî olmayan üyeler:

Sayıları 4-10 arasında değişen mahallî üyeler. Başkan hariç Meclisin diğer üyeliklerine, icâbına göre, müslim ve gayr-i müslimler getirilebilecekti.

Maârif Meclisinin genel olarak vazifesi: Maârif Nezaretinden gelen emirleri ve Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinin öngördüğü hususları vilâyet dahilinde uygulamak; Vilâyet maârif bütçesine, bütün maârif müesselerine nezaret ve okulları teftiş etmek; vilâyetin maârif durumunu ve ıslahı için yapılması gereken işleri rapor halinde Nezarete bildirmek noktalarında toplanıyordu.

Vilâyetlerde, maârif müdürünün vazifeleriyle maârif meclisininkiler iç içe olup aynı istikamette idi. Zaten maârif müdürü her ikisinin de başkanı durumundadır. Yalnız Nizamnâmede "Maârif Müdürlüğü" teriminin geçmemesi dikkati çekmektedir.

Maârif teşkilâtı yönünden Nizamnâmenin getirdiği yenilikler merkezî teşkilâttan ziyade taşra teşkilâtı alanında olmuştur. 1869 tarihine kadar vilâyetlerin maârif durumuyla gerektiği şekilde ilgilenilmemiştir. Nizamnâmede ise vilâyetlere ayrı bir özen gösterildiği, getirilen yeniliklerden anlaşılmaktadır. İlk defa taşra maarifinde görülen bu yenilikler:

1) Maârif müdürlerinin tayini

2) Maârif meclislerinin teşkili,

3) Maârif muhakkiklerinin tayini,

4) Maârif müfettişlerinin tayinidir.

Son iki memuriyetin ihdası ile ilk defa olarak, resmî görevliler aracılığıyla okullardaki öğretim işlerinin teftiş ve denetimine karar verilmektedir. Bu durum Maârif Nezaretinin eğitim ve öğretimin sadece nicelik değil,

[39] Aynı yer, madde, 143-152.

ayrıca ve daha önemlisi nitelik yönüyle de ilgilenmeye başlandığına işaret etmektedir.

C) Tahsil derecelerinin tesbiti:

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün okullar, verdiği tahsile göre sınıflandırılmış ve her tahsil derecesinde uyulması ve yapılması gereken işler maddeler halinde gösterilmiştir. Okullar derecelerine göre sınırlandırılırken, Fransız sistemi örnek alınmıştır:

A) Mekâtib-i Umûmiye (Genel okullar).

B) Mekâtib-i Husûsiye (Özel okullar).

Bu bölümlerden her biri, kendi arasında tahsil derecelerine göre okulları sınıflandırmıştır.

A) Mekâtib-i Umûmiye:

1) Mekâtib-i Sıbyaniye (4 Yıllık)
   a) İslâm okulları
   b) Gayr-i müslim okulları
   c) Kız Sıbyan okulları.
2) Mekâtib-i Rüşdiye (4 yıllık)
   a) İslâmlar için Rüşdiye
   b) Hıristiyanlar için Rüşdiye
   c) Kız Rüşdiyeleri.
3) Mekâtib-i İdadiye (3 yıllık)
4) Mekâtib-i Sultaniye
   a) Kısm-i âdi (3 yıl)
   b) Kısm-i âli (3 yıl)
      I. Edebiyat şubesi
      II. Fen şubesi.
5) Mekâtib-i Âliye:
   a) Darülmuallimîn
      I. Rüşdiye kısmı (3 yıl)
      II. İdadiye kısmı (2 yıl)
      III. Sultâniye kısmı (3 yıl)
      (Rüşdiye kısmı müslim ve gayr-ı müslim sınıflara ayrılır)
   b) Darülmuallimât
      I) Sıbyan kısmı (2 yıl)
      II) Rüşdiye kısmı (3 yıl)
      (Müslim ve gayr-ı müslimler için ayrı sınıflar olacak)

c) Darülfünûn
I) Edebiyat ve felsefe şubesi
II) Hukuk şubesi
III) Fen şubesi

B) Mekâtib-i Husûsiye:

1) Müslüman tebaanın açtığı okullar,

2) Gayr-i müslim tebaanın açtığı okullar,

3) Yabancıların açtıkları okullar.

Maârif teşkilâtı ve okullardan başka, öğretim kadrosuyla malî meseleler hakkında da hükümler getiren Maârif-i Umumiye Nizamnâmesinin hedefleri, nizamnâme hakkında yazılan mazbatada şu şekilde gösterilmiştir[40].

1) Öğretimde mecburiyet kaidesinin temini,

2) Genel mekteplerin derece ve kademelere ayrılması,

3) Öğretim ve eğitim usûllerinin yeniden tanzim ve ve tertibi,

4) Öğretmenlerin iyi yetişmesini ve itibarını sağlayacak tedbirlerin alınması,

5) Maârif merkezî idaresinin düzenlenmesiyle vilâyetlerde de maârif teşkilâtının kurulması,

6) Okullarda talebelerin sevk ve gayretini artıracak imtihan kaidelerinin tesbiti,

7) İlmî kuruluşların çoğaltılması ve yaygınlaştırılması,

8) Maârif bütçesi için halktan yardım alınması,

9) Memleket çapında Sıbyan, Rüşdiye, İdadî ve Sultanî okulları; İstanbul'da ise Darülfünûn, Darülmuallimîn, Darülmuallimât ve Kız Rüşdiyeleri açılması,

O tarihlerdeki Osmanlı İmparatorluğu'nun genişliği, nüfusu, iç dış siyaseti ve en önemlisi malî yönden zayıflığı düşünülürse bu hedeflere varmanın ne kadar güç bir iş olduğu ortaya çıkar. Mevcut olan eğitim müesseseleri ile nizamnâmenin istediği ve paraya dayanmayan reformları bile gerçekleştirmek imkânsız idi. Nitekim yukarda sözü geçen mazbatada

[40] Şûrâ-yı Devlet mazbatası için bk. Mahmut Cevat ayn, esr., s. 102-109.

bütün güçlükler (paranın, okulların, okutulacak kitapların, istenilen nitelikte öğretmenlerin yokluğu vb.) sayılıp döküldükten sonra, ıslâhatın tedricen ve münasip olan maddelerden icraata konulmasına ve bu tedricî ıslâhata İstanbul'dan başlanılmasına karar verilmiştir.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin maârif tarihi yönünden önemi, ortaya koymuş olduğu 198 maddenin iyi veya kötü, uygulanabilir olup olmasından çok, Türk maârifinde sistemleştirme ve kanunlaştırma hareketinin ilk oluşundandır. Bilindiği üzere kanun koyma hareketi Tanzimatla başlamış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda eski hukuk sisteminin ihtiyaçlara cevap vermediği her alanda (idarî, adlî vb.) devam etmiştir. Maârif alanında da bu kanunlaştırma işi Tanzimat'la başlamış ve gelişmiştir. Maârifteki kanunlaştırma hareketlerinin genel seyrine ve neticelerine baktığımızda bunun sadece maârifte bir düzenleme değil aynı zamanda çağın icaplarına uymayı veya batılılaşmayı belirli kurallara bağlama işi olduğunu görürüz. Zira, sistemleştirme ve kanunlaştırma geleneksel eğitim alanında değil, onun dışında, yani modern eğitimde olmuştur.

Eğitim ve öğretimdeki bu kanunlaştırma veya kurallara bağlama teşebbüsünün doğurduğu sonuçları Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi içinde görmek mümkündür:

1) Modern eğitim sistemi, medrese eğitimi aleyhine genişledi.

2) Talim, terbiye ve tedris denilince modern eğitim anlaşılmaya başladı.

3) Eğitim ve öğretim dinî alandan dünyevî alana kaydırıldı.

4) Eğitim politikası, plân ve programları devlet tarafından yazılı olarak tesbit edildi.

5) Kanunların tatbiki için maârif teşkilâtı düzenlendi ve genişletildi.

6) Okulların yapımı ve bu hususta her türlü reform hareketinin yapılması hükûmetin yetkisine bırakıldı.

7) Eğitimde "ikilik" kanunen tescil edilerek medrese ve modern eğitim sahaları birbirinden tamamiyle ayrıldı.

Maârifte kanunlaştırma hareketinin en önemli belgesi olan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi madde madde incelendiğinde, o zamanki Avrupa eğitim sistemlerine göre pek çok eksiklikler olduğu görülür. Hattâ istenilen Avrupa eğitimi ve ondan farklı olan İslâm eğitimi arasında senteze dahi

varılamamıştır. Fakat kanunlaştırmanın gereği olarak ilk safhada yukarıda saydığımız yenilikleri getirmiştir. Bundan sonra kanunlaştırma hareketleri devam edecek, böylece eksiklikler giderilmeye çalışılacaktır.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ilânından sonra uygulama alanına geçilmiş fakat, pek başarılı sonuçlar alınamamıştır. Merkezî maârif teşkilâtı için öngörülen Meclis-i Kebîr-i Maârif iki dairesiyle birlikte açılmış ve çalışmalarına başlamıştır. Ancak 1872 tarihinde bu meclisin iki daireli olmaktan çıkarak bir tek meclis haline getirildiği ve üye sayısının azaltıldığını görüyoruz. Ayrıca meclis bünyesine ihtisaslarına göre bazı müfettişler alınarak bu kadro 1879'a kadar muhafaza edilmiştir.

Vilâyetlerdeki uygulama daha az olmuştur. Sadece Tuna ve Bağdat vilayetlerinde 1872 tarihinde birer Meclis-i Maârif teşkil edilebilmiştir[41]. Maârif müdürleri ve müfettişleri tayin edilemediğinden vilâyetlerde maârif müdürlükleri açılamamıştır*. Vilâyet teşkilâtının geliştiğini ve yayıldığını görmek için 1882 tarihini beklemek gerekecektir. Bu arada nizamnâmede öngörülmeyen, fakat 1873 yılında "Muallim-i evvel"i olan Rüşdiye okullarının bulundukları sancak ve kaza merkezlerinde Maârif komisyonu adıyla birer imtihan heyeti teşkiline karar verilmiştir[42].

1876 (1292) de sıbyan okullarının ıslâhı için İstanbul'da tedris meclisleri *(Mecâlis-i Tedrisiye)* ve her mahallede onlara bağlı birer şube açılması kararlaştırılarak, 34 maddelik bir talimatnâme hazırlanmıştır[43].

1869-1876 yılları arasında yeni açılan okulları şu şekilde sıralayabiliriz:

1) Darülmuallimât (Kız öğretmen okulu, 1870).

2) Darülfünûn (1871-1872).

3) İdâdîler (1874).

4) Rüşdiyeler (Sayıları 87'den 386'ya yükselmiştir).

5) İptidailer (İlk nümûne iptidai 1873'te açıldı).

6) Darüşşefaka (Özel olarak 1873'te açıldı).

[41] Nevzat Ayas, ayn. esr., s. 126.

* Maârif müdürlerinin vazifeleri 1871 tarihli vilâyet nizamnâmesinin 25. ve 26. maddelerinde de gösterilmiş olmasına rağmen bir türlü açılamamıştır.

[42] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 127.

[43] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 142-149.

II. Abdülhamid devrinde önceki maârif teşkilâtında meydana gelen gelişmeleri ana çizgileriyle belirttik. Bir çoğu kağıt üzerinde kalmış olan bu gelişme, düzenleme ve yenilikler 1876'dan sonra da devam edecektir.

A) II.ABDÜLHAMİD DEVRİNDE MAÂRİF TEŞKİLÂTI

1) Merkezî teşkilât

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinde görülen ve kurulan merkezî teşkilât, 1872'de bazı değişikliklere uğrayarak I. Meşrutiyetin ilânına kadar devam etmiştir. Bu merkezi teşkilât modern bir yapıya sahip olmadığı gi-

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinde görülen ve kurulan merkezî du. Böylece maârif teşkilâtını yeniden düzene koyma ihtiyacı doğmuştur. Özellikle 23 Aralık 1876'da ilân olunan Kanûn-ı Esâsî hükümleri arasında maârifle ilgili maddelerin bulunması düzenleme ihtiyacığı daha da arttırmıştır. Kanûun-ı Esâsî'nin maârife ait hükümleri şunlardır:

Madde 15 — *Emr-i tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tabiyet (uymak) şartıyla her Osmanlı umûmî ve husûsî tedrise mezundur.*

Madde 16 — *Bilcümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Teb'a-yı Osmaniyenin terbiyesi bir siyak-ı ittihat ve intizam üzere olmak için iktizâ eden esbâba teşebbüs olunacak ve millet-i muhtelifenin umûr-ı itikayidelerine müteallik olan usûl-ü talimiyeye hâlel getirmeyecektir.*

Madde 114 — *Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi (ilk öğretim) mecbûri olacak ve bunun derecât ve teferrûatı nizâm-ı mahsus ile tâyin kılınacaktır*[44].

Ayrıca birinci Meclis-i Mebusan'ın açılışında söylenen nutuklarda, yapılacak her türlü ıslâhatın ve memleketin her alanda ilerlemesinin *"ancak ulûm ve maârif kuvvetiyle"* olacağı üzerinde ısrarla durulacak kısa zamanda maârifle ilgili kanun tasarılarının meclise sevk edilmesi istenmiştir[45].

Görülüyor ki eğitim ve öğretim işleri Kanûn-i Esâsi emri olarak, devletin görevleri arasına girmiş ve Meclis-i Mebusan'da dahi maârifi düzenlemedikçe diğer alanlarda yapılacak ıslâhatın başarıya ulaşamıyacağı gerçeği kabul edilmiştir. Maârifin önemi bu şekilde ortaya konunca teşkilâtta bazı düzenlemelerin yapılması zaruri idi. Ancak 1877 Osmanlı-Rus savaşı sonunda ortaya çıkan meseleler, Osmanlı hükûmetini maârif alanında yapacağı ıslâhatı ertelemeğe mecbur etmiştir. Nitekim harbin dışta ve içteki

[44] Şeref Gözübüyük, Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara 1957.

[45] Aynı yerde, 5.43.

yankıları biraz yatışınca, maârif teşkilâtının da yeniden düzenlendiğini görüyoruz. Bu düzenlemeden önceki merkez teşkilâtının durumu şöyleydi:

Maârif Nezareti[46] 1) Nazır, 2) Mektupçu, 3) Muhasebeci,

Maârif-i Umûmiye Meclisi; 1) Birinci reis, 2) İkinci reis, 3) 14 aza, 4) Bir başkâtip, 5) Bir ikinci kâtip.

Zabitân-ı Aklâm (Kâtipler): 1) Mektubî muavini, 2) Mektubî mümeyyiz-i evvelî, 3) Mektubî mümeyyiz-i sânisi, 4) Evrak müdürü, 5) Muhasebe muavini, 6) Meclis kalemi mümeyyizi, 7) Fihrist kâtibi, 8) Muhasebe mümeyyizi.

Matbaa-i Âmire idaresi: 1) Müdür, 2) Ruznâmeci.

Diğer Memurlar: 1) İki müfettiş, 2) Kütüphâneler müfettişi, 3) Tamirat müdürü, 4) Litografya ustası.

Bu şemaya göre Maârif teşkilâtının esasını nazırın başkanlık ettiği hem karar hem de yürütme meclisi durumunda olan, ancak esasta karar organı olmaktan öteye gidemeyen Maârif-i Umûmiye Meclisi temsil etmektedir. Bu meclisin yürütme yönünden yetersizliği anlaşılmış olacak ki 1295 (1878) yılında meclisin bünyesinde değişiklik yapılarak 14 olan üye sayısı dörde indirilmiş, ayrıca iki reislikten biri kaldırılmıştır[47]. Bu sırada Reis Salih Efendi olup, üyeliklere de Selim, Sabit, Mustafa, Aristokli ve Artin Efendiler tayin edilmişlerdir[48]. 1878 yılında ise Maârif Meclisinin üye sayısının dörtten beşe çıkarıldığını ve 1878'de görülmeyen müsteşarlık memuriyetinin de tekrar ihdas edildiğini görüyoruz[49].

Maârif-i Umûmiye Meclisinin yetkilerinin sınırlandırılması ve kadrosunun daraltılmasına karşılık çağın gerçeklerine uymakta güçlük çeken Maârif Nezaretinin kendi bünyesinde yeni bir reorganizasyona gidilmiş ve Nezaret 1879 yılında, modern bir kuruluş haline getirilmiştir. Nezaret, muhasebe dairesi hariç olmak üzere, maârif işleriyle doğrudan doğruya ilgili beş daireye bölünerek, her bir daire Meclis-i Maârif üyelerinden birinin sorumluluğuna verilmiştir.

[46] 1294 Devlet salnâmesi.

[47] 1295 Devlet salnâmesi.

[48] 1295 Devlet salnâmesi.

[49] 1296 Devlet salnâmesi.

Halihazırda çalışan memurlar da bu daireler arasında paylaşılmıştır. Yeni düzenlemeye göre "Nezaret" aşağıdaki görünümü almıştır[50].

1) Nazır

2) Müsteşar (Meclis-i Maârif reisi Salih Efendi).

Müdürlükler:

1) Mekâtib-i Âliye dairesi (yüksek öğretim): Müdür. Aristokli Efendi.

2) Mekâtib-i Rüşdiye dairesi (Orta öğretim): Müdür Selim Sabit.

3) Mekâtib-i Sıbyaniye dairesi (İlk öğretim): Müdür Mustafa Efendi.

4) Telif ve Tercüme dairesi: Müdür Ahmet Hamdi Efendi.

5) Matbaalar dairesi (yayın): Müdür Artin Efendi.

Kâtip ve memurlar: 1) Mektupçu, 2) Başkâtip, 3) Altı kâtip (her daireye birer kâtip), 4) Evrak memuru, 5) Muhasebe mümeyyizi, 6) Muhasebe muavini, 7) Mühürdar.

Diğer Memurlar: 1) İki müfettiş, 2) Bir kütüphâneler müfettişi, 3) Bir tamirât müdürü.

Meclis-i Maârif: 1) Reis, 2) Beş üye.

Müzeler ve rasathâne Maârif Nezaretine bağlıydı.

Bugün hâlâ devam eden öğretim basamaklarına göre ayarlanmış bulunan maârif merkez teşkilâtının esası 1879 yılında belirlenmiştir diyebiliriz. Bu teşkilât zamanla, tecrübelerin ışığı altında bazı değişikliklere uğrayarak hem genişleyecek hem de modernleşecektir.

1880 (1298) yılında Meclis-i Maârifin üye sayısı sekize çıkarılmıştır[51]. 1881 (1299) yılında merkezî teşkilâtın taşra maârifinden uzak ve habersiz olduğu anlaşılınca, taşra-merkez arasında münasebeti sağlamak için Nezaretteki müfettiş sayısı arttırılmıştır. Aynı zamanda bu müfettişlerin görev ve yetki sahaları ayrılmıştır. Bu durum maârifte hem teftişin değerinin anlaşıldığını, hem de merkeziyetçilik fikrinin geliştiğini göstermektedir. Bu müfettişler:

a) İki mekâtib-i rüşdiye müfettişi,

b) Bir mekâtib-i sıbyaniye müfettişi,

c) Anadolu ciheti mekâtib-i rüşdiye ve iptidaî müfettişi.

d) Kütüphâneler müfettişi, olmak üzere dört sınıfa ayrılıyorlardı[52]

[50] 1297 Devlet salnâmesi.

[51] 1298 Devlet salnâmesi.

[52] 1299 Devlet salnâmesi.

1881 (1299) yılında "Mekâtib-i Sıbyaniye"idaresinin adı *"Mekâtib-i İptidaîye idaresi"* olarak değiştirilmiştir[53]. Bu değişikliğin anlamı, artık Maârif Nezaretinin ilk öğretimde *"usûl-ü cedid"* (yeni usûl) üzere eğitim ve öğretim yapan okullara ağırlık vermesidir. Ayrıca sıbyan okullarının kafalarda yarattığı izlenimi silip iptidaî kelimesiyle ilk öğretime yeni bir anlayış getirme isteğidir.

1882'de yapılan diğer önemli bir değişiklik ise Telif ve Tercüme idaresiyle Matbaalar idaresi kaldırılarak yerine daha geniş kadrolu *"Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti"* kurulmuştur*. Bu heyetin kuruluşu üzerinde biraz durmayı faydalı görüyoruz.

Maârif teşkilâtında zamanın icaplarına ve edinilen tecrübelere göre zaman zaman bazı düzenlemelerin yapıldığını ve bunlara 1908'e kadar devam edildiğini yukarda açıklamıştık. Bu yöntemi benimsemiş olan Maârif Nezareti, daha önce var olan Telif ve Tercüme dairesini zamanın ihtiyaçlarına cevap vermediğine; kuruluş maksadına uygun faaliyet göstermediğine kanaat getirerek kapatıp daha mükemmel bir encümenin teşkiline karar vermiştir. Bu hususta Nezaretin sadr-ı âzama sunduğu lâyihada, "Encümen-i Teftiş ve Muayene heyeti"nin kuruluş gerekçesini ve maksadını şöyle açıkladığını görüyoruz:

"Maârif merkezî idaresindeki düzenlemelerin ruhuna uygun olarak yeni bir değişiklik zarurî görülmüştür. Hükûmetten, basın ve yayın müsadesi almak için dışardan getirilen ve gümrüklerde tutulan kitap ve buna benzer diğer eserlerin tetkikiyle basımına ve yayımına müsaade verilip verilmemesi hususu maârif idaresinin önemli vazifelerindendir. Bu vazifenin şimdiki halde yerine getirilmesi ise güven verici değildir. Söz konusu kitap ve risalelerin zararsız (muzırdan salim) olup olmadıklarına şahsın takdirinden kurtarıp bir heyete havalesi uygundur. Bu bakımdan gümrüklerdeki kitapların muayenesi için bir heyet teşkili ve bu heyeti ileride "Akademi" seviyesine lâyık bir encümen şekli verilmesi yerindedir. Şimdiye kadar bir varlık göstermemiş olan Telif ve Tercüme dairesinin şimdiki görevi müstakil ve hususî bir idareyi işgal dercede değildir. O halde Matbaalar idaresi ile birleştirilmesi, ayrıca mevcut müfettişleri de oraya bağlamak uygun olup meydana gelecek heyete Teftiş ve Muayene Encümeni namının verilmesi uygundur." (14 Kanûn-ı evvel 1297)[54].

[53] 1300 Devlet salnâmesi.

* 1300 Devlet salnâmesi, 1316 Maarif salnâmesinde (s. 28) Encümen-i Teftiş ve muayene Heyetinin kuruluş tarihi 20 kanûn-ı evvel 1297 olarak gösterilmiştir ki bu tarih 1881 yılı sonlarına düşmektedir.

[54] Başbakanlık Arşivi, İrâde (Dahiliye) no. 67818, sene 1299.

Yukarda sadeleştirerek verdiğimiz lâyiha padişah tarafından kabul edilerek 19 Kanûn-ı evvel 1297'de Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'nin teşkiline irade buyrulmuştur. Heyetin kuruluş kadrosu aşağıdaki şekildedir[55].

Reis. Ahmet Hamdi Efendi.

Azalar: Davut efendi*, Şakir Efendi: Dersaadet ve taşra

Mekâtib-i Rüşdiyesine teftişe ve Türkçe, Arapça, Farsça kitap ve risaili muayene ve tetkike memurdurlar. Murat Bey: Bulgarca, Rumca ve Ermenice eserleri muayeneye memurdur.

İlyas Efendi: Fransızca ve İngilizce eserleri,
Osman Efendi: Mekâtib-i Sıbyan müfettişi.
Lâtif Efendi: Dersaadet Rüşdiyeleri müfettişi.
Hayret Efendi: Kütüphâneler müfettişi.
Salih Efendi
Vapuridi Efendi: Rumca kitaplarla ilgili matbaalar müfettişi.
Mikâil Efendi: Ermenice kitaplarla ilgili matbaalar müfettişi.

Kâtipler: Başkâtip: Mümtaz Efendi.
İkinci kâtip: Abdurahman Bey.
Suphi Bey.
Numan Efendi,
Şakir Efendi.
? Efendi.

Bu heyetin vazifesi, yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere üç gruptur. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğunda basılacak Türkçe, Farsça, Arapça, Bulgarca, Rumca, Ermenice kitap ve broşürlerle meşgul olmak; ikincisi yabancı memleketlerden gelen çeşitli dillerde yazılmış kitapları gümrüklerde kontrol etmek; üçüncüsü bütün okulları teftiş etmektir. İlk bakışta heyetin vazife ve yetkileri bu noktalarda toplanmış olması tabiîdir. Çünkü lâyihadan da anlaşılacağı gibi heyete ilerde akademik bir karakter verileceği ve vazifesini bu esaslara göre yürütüceği prensip olarak benimsenmiştir. Fakat, heyet sadece kendisine verilen görevleri yerine getirmekle uğraşmış, dolayısıyla ilmî faaliyet yapan akademik bir heyet karakteri kazanacak zamanı ve zemini bulamamıştır. Bu sebepten, maârif alanında istenilen faydaları getirememiştir.

* Davut efendi daha önce Rumeli mekâtib-i umûmiye müfettişi idi. Bu görevde iken Anadolu'ya kadı vekili olarak tayinini istemişti. Ancak maârif hakkında bilgili bir kimse olması sebebiyle 22 şaban tarihli irade-i seniyye uyarınca 1500 kuruş maaşla Anadolu Mekâtib-i Rüşdiye ve İptidaiye müfettişliğine atanmıştır (bk. Başbakanlık Arşivi, İrade (Dahiliye), no. 66917, sene 1298).

[55] Aynı yerde.

1882 yılının nisan ayında, daha evvel kaldırılarak tahsisatı Tercüme Odasına verilen *"mektubî kalemi"* haberleştirmeyi hızlandırmak ve muntazam hâle getirmek için tekrar kurulmuştur[56]. Aynı yıl *"Mekâtib-i Âliye müfettişliği"* tesis edilerek ilk, orta öğretimden sonra yüksek öğretim müesseselerinin de teftiş edilmesi yoluna gidilmiştir[57].

Daimî Meclis-i Maârifin üye sayısının 1879'da beşe indirildiğini ve bu üyeliklere de Maârif Nezareti müdürlerinin tayiniyle meclisin haftada iki gün toplandığını belirtmiştik. Meclisin bu çalışma tarzı 1884'e kadar devam etmiştir. Bu tarihte idadilerin çoğalması ve bazı ıslâhata karar verilmesi üzerine Meclis-i Maârifin devamlı çalışmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu durumda, müdürlerin üyelik vasıfları kaldırılarak yeni üyeler tayin edildi ve Meclis-i Maârif yeniden her gün çalışır hale getirildi[58]. Reisliğine Ali Haydar, üyeliklere ise Selim Sabit, Hilmi Efendi, Ahmet ve Aziz Beyler tayin edildiler.

Merkezî teşkilâtta 1886 yılında bazı yeni dairelerin kurulduğunu görüyoruz. Bu yeni kurulan daireler göre "Maârif Nezareti" şu şekli almıştır:

Maârif Nezareti[59]

1) Maârif Nazırı
2) Meclis-i Maârif
3) Meclis Kalemi
4) Encümen-i Teftiş ve Muayene dairesi
5) Mekâtib-i Âliye idaresi
6) Mekâtib-i Rüşdiye idaresi
7) Mekâtib-i İptidaiye idaresi
8) Kütüp ve Resâil muayene memurları
9) Müfettişler:
   a) Milel-i gayr-i müslime ve ecnebiye okulları müfettişi,
   b) Mekâtib-i Âliye müfettişi,
   c) Mekâtib-i İdâdîye müfettişi,
   d) Mekâtib-i İdâdîye müfettişi,
   e) Mekâtib-i İptidaiye müfettişi,
   f) Kütüphâneler müfettişi,
   g) Matbaalar müfettişi.
10) Kütüphâneler
11) Müze
12) Matbaa
13) Rasathâne.

[56] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat Defteri, no. 1419, sene 1297.

[57] 1300 Devlet salnâmesi.

[58] 1316 Maârif salnâmesi, s. 30.

[59] 1305 Devlet salnâmesi.

Bu tabloda göze çarpan yenilik, müstakil daireler halinde *"Kütüp ve Resâil Muayene Memurluğu"* ile müfettişliklerin ihdas edilmiş olmasıdır. Ayrıca müfettişliklere ilk defa olmak üzere *"Milel-i gayr-i müslime ve ecnebiye"* okulları ve "Mekâtib-i İdadiye" müfettişliklerinin ilâve edildiğini görmekteyiz. Burada dikkatimizi çeken husus idadi okullarının ihmal edilemiyecek ve müfettişlere ihtiyaç duyulacak kadar çoğalmış olmasıdır. Diğer taraftan gayr-î müslim ve ecnebî okullarının zararlı faaliyetlerine engel olma ve bunları devamlı denetleme isteğini, maârif ve siyasî yönden oldukça müsbet bir teşebbüs olarak nitelendirmek icap eder. Çünkü bu tarihe kadar bu okullar, her türlü kontrolden uzak olup serbest hareket ediyor ve zararlı faaliyette bulunuyorlardı.

Yabancı okullara karşı alınan veya alınmak istenen bu gibi tedbirler eğitimde şuurlanmanın ve millîleşme arzusunun yavaş yavaş başladığını gösteren işaretlerdir. Gerçekten, yabancı okul millî okulu yıkan ve gözden düşüren bir unsurdur; millî kültüre vurulmuş bir darbedir. Yabancı okul, kültür emperyalizminin somut ifadesidir. Yabancı okul, temsil ettiği devletin ve milletin menfaatını savunan ve sömürge tipi yerli insan yetiştirmek isteyen bir müessesedir.Millî kültürü parçalayan ve kökünü kurutan bir okuldur. Hele, millî ve devlet okulları yetersiz ise, yabancı okulların tahribatı daha da fazlalaşmaktadır. Yabancı dil öğrenmek veya öğretmek maksadıyla yabancı okulları teşvik etmek ve genç nesilleri buralara yollamak, bir avuç su içmek için suda boğulmaktan başka bir şey değildir. Kısaca, yabancı okul demek kültür emperyalizmi demektir; kültür emperyalizmi ise beyinleri yıkamaktır; beyni yıkanmış aydınlar veya toplumlar ise her türlü sömürüye açık demektir. Özel okullar da, yabancı okullar kadar toplum için zararlıdır. Daha II. Abdülhamid devrinde bu okulların zararları görülmüş ve kontrol altına alınmak istenmiş iken, günümüz Türkiye'sinde yüzlerce yabancı okul, kolej ve yabancı dilde öğrenim yapan okullar mevcuttur. Yabancı dil öğrenme ile yabancı okul arasındaki fark hâlâ görülememiştir. İşte, bu eğitim ve öğretim siyasetinin sonunda Türk milleti adına elde ettiğimiz en iyi ürün "anarşizm"dir. Şimdiye kadar, eğitim ve öğretimi millî kültür, ilim ve çağdaş teknoloji temelleri üzerine oturtmak yerine, millî kültür bir kenara bırakılarak Batı kültürü üzerine oturtulmak istenmiştir. Batı kültürünün, felsefesinin ve ideolojisinin etkisi altında yetişen gençlik, Batının alternatifi olarak sadece "Doğu blokunu" görmüştür. Halbuki, bir millet için tek alternatif kendi düşüncesi, kendi felsefesi, kendi kültürü ve kendi yapısıdır.

"Maârif-i Umûmiye Nezareti" bu şeklini 1892 tarihine kadar muhafaza etmiştir. Beş yıllık bir süre içinde edinilen tecrübelere ve değişen maâ-

rif politikasına göre yeni bir düzenleme daha yapılmıştır. Bu değişiklik ihtiyacı, orta öğretim sağlam bir temele dayandırılmadan ve yaygınlaştırılmadan yüksek öğretim içi yapılacak bütün teşebbüslerin boşa gideceği görüşünden doğmuştur. Nitekim 1892'de "Mekâtib-i Âliye" dairesi kaldırılarak yerine "Mekâtib-i idadiye" dairesi kurulmuştur[60]. Bu arada Rumeli Vilâyetleri Maârif Müfettişliği adıyla yeni bir memuriyet teftiş heyeti kadrosuna alınmıştır[61]. Yüksek ve özel mekteplerin işlerinin takibi ise mekâtib-i âliye ve hususiye müfettişliğine bırakılmıştır.

Yine bu yıllarda Meclis-i Maârif ve Teftiş kadroları biraz daha genişletilmiştir. 1894'te maârifte çalışan personelin işlerini düzenli bir şekilde yürütmek için "Mektubî Kalemi"ne bağlı olarak bir *"Sicil'i Ahvâl Şubesi"* açılmıştır[62]. Bu şubenin açılışından da anlaşılacağı üzere maarif personelinin sayısı bu devirde eskiye nazaran oldukça artmıştır. Buna paralel olarak eskiden beri gelişi güzel yürütülen ve memurlar arasında husursuzluk yaratan terfi, tayin ve kıdem gibi meselelerin düzene sokulması yoluna gidilmiştir. Aynı tarihlerde yine Mektubî Kalemine bağlı olarak bir *"istatistik* şubesi" kurulmuştur[63]. Her iki şubenin de açılması, modern maârifin teşkilâtını kurma çabalarının bir ürünüdür. Özellikle istatistik usûlünün maârifte uygulanması başlı başına bir yenilik olup, o zamanki maârifçilerin politikalarını ve yapacakları işleri, bir takım rakamlara dayanarak tesbit etmek istediklerini gösterir. Nitekim 1898 yılında Maârif Nezaretince bir istatistik tanzimine karar verilmiş ve *"Salnâme-i Maârif"* çıkarılmaya başlanmıştır[64]. İstatistik şubesinin vazifesi memlekette ne kadar okul ve maârife bağlı müessese varsa, onlar hakkında her yıl malûmat vermek ve istatistikler tertip ederek nezarete bildirmekti.

1896'da Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyetinin üstünde ve Maârif Nazırının idaresi altında olmak üzere pâdişahın iradesiyle *"Tetkik-i Müellefât Komisyonu" kurulmuştur*[65]. *Bu değişikliklerden sonra Maârif Nezareti 1898'de aşağıdaki durumu almıştır*[66].

Nazır: Ahmet Zühtü Paşa.
Meclis-i Maârif: Reis Ali Haydar ve 20 üye.

[60] 1310 Devlet salnâmesi.

[61] 1310 Devlet salnâmesi.

[62] F. R. Reşit Unat, ayn. esr., s. 25.

[63] 1316 Maârif salnâmesi, 1303 yılında ilk İstatistik Komisyonu kurulmuş ve istatistikler tanzimine başlanılmıştır (bk. Mahmut Cevat ayn. esr., s. 255).

[64] 1319 Maârif salnâmesi, s. 13.

[65] 1316 Maârif salnâmesi, s. 32.

[66] 1316 Maârif salnâmesi, s. 483.

Tetkik ve Müellefât Komisyonu: Reis ve beş üye.
Encümen-i Teftiş ve Muayene Mektubî Kalemi: a) Sicil-i Ahvâl şubesi, b) İstatistik şubesi.
Muhasebe ve vezne
Evrak kalemi
Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye müfettişliği idaresi
Mekâtib-i İdâdîye idaresi: Müdür, Başkâtip, 3 Kâtip, Mukayyit, Müfettiş.
Mekâtib-i Rüşdiye idaresi: Müdür, Başkâtip, Başkâtip Muavini müfettişi, 5 Kâtip, Erkek ve Kız Rüşdiyeleri müfettişi, Kız Rüşdiyeleri müfettişi, 3 Erkek Rüşdiyeleri müfettişi.
Mekâtib-i İptidaiye idaresi: Müdür, Başkâtip, 5 Kâtip, 3 Müfettiş.
Meclis Kalemi: Müdür, 5 Mümeyyiz, Sermukayyit, 8 Kâtip.
Encümen-i Teftiş ve Muayene Kalemi: 2 Mümeyyiz, Kâtip (Matbaalar müfettişi), 2 Kütüphâneler müfettişi, 5 Matbaalar müfettişi.
Mekâtib-i Âliye ve Husûsiye Müfettişliği: Müfettiş, 6 Tahkik memuru.
Mubayaat (satınalma) komisyonu: Reis, 3 Üye ve Kâtip.
Memurîn-i Müteferrika: Nezaret tercümanı, nezaret Dâva vekili, Nezaret mimarı*, Nezaret kitap ambarı memuru.
Müze-i Hümâyun idaresi:
Hademeler: Serhademe, 23 Odacı, 3 Gavvas, Diğer müstahdem.

Yukarıda gösterilen Maârif merkez teşkilâtı, bazı yeni dairelerin ilâvesi istisna edilirse, 1909 tarihine kadar devam etmiştir. Söz konusu ilâveler ise 1899'da kurulan *"Mekâtib-i Mülkiye Sıhhiye Müfettişliği"* ile 1903 (1321)'de pâdişahın emri ile teşkil edilen ve dinî kitapları inceleme işleriyle görevlendirilen *"Kütüb-i Diniye ve Şer'iye Tetkik Heyeti"*[67] dir. Birincisiyle okulların sağlık işleri de düzenlenerek denetim altına alınmış oldu. İkincisinin kurulmasıyla, Maârif Nezaretine sorumlu olmadığı bir alanda vazife verilmiştir.

1325 (1907-1908) Devlet salnâmesinde Maârif teşkilâtı arasında irade-i seniyye ile kurulan *"Teşkilât Sandığı"* ve ayrıca *"İâne-i Mekâtip Komisyonu"* adlarıyla iki şubeye yer verilmiştir.

II. Abdülhamid devrinde Maârif Nezareti merkez teşkilâtının yeniden düzenlenmesi, geliştirilmesi ve son şeklinin verilmesi istikametinde yapılan çalışmalarda realist bir yol takip edilmiş olduğunu görüyoruz. Teşkilâtın kuruluş ve gelişmesinde, görünüşte tamamiyle çağdaş olmakla beraber o zamanki maârif müesseselerinin durumu da nazar-ı itibara alınmıştır. Tanzimattan beri normal seyrini takip eden maârifte batılılaşma veya yenileşme hareketlerinin tatbikattaki başarılarına göre teşkilâta yön verilmiştir. 1869 yılında kurulan ve maarif reformlarını gerçekleştirmeyi üzerine

* Maârif nezaretinde bir mimarlık memuriyetinin kurulmasıyla ülkedeki bütün okul binalarının plân ve projelerinin yapımı da Nezaret tarafından yürütülmüş ve eğitim, öğretime uygun standard tipte binalar yapılmaya başlanmıştır.

[67] 1310 Maârif salnâmesi, s. 26.

alan "Maârif-i Umûmiye Meclisi", 1877'ye kadar kendisinden beklenen icraatı yapamamıştır. Meclisin bu başarısızlığına rağmen, rüşdiye okullarının açıldığını, sıbyan okullarının yeni usûle göre tertip edildiğini ve bazı yüksek okulların kurulduğunu görüyoruz. II. Abdülhamid devri maârifçileri kendiliğinden olan bu modernleşme ve gelişme akımını, nizam ve intizam dahilinde hızlandırmanın mümkün olabileceğini gördüler.

Bunu gerçekleştirmek için 1879 tarihinde Maârif Nezareti bünyesinde sıbyan, rüşdiye ve âliye okullarının her biri için ayrı daireler, teşkil edilmiştir. *"Mekâtib-i Sıbyaniye dairesi"* "Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi" uyarınca İmparatorluk dahilinde ilk öğretimi düzene koymak, yaymak, hocaları tayin etmek ve idarî işlere bakmakla görevliydi. *"Mekâtib-i Rüşdiye dairesi"* rüşdiyelerin ıslâhı, programların yapılması ve öğretmenlerin teftişi ile ilgileniyordu. *"Mekâtib-i Âliye dairesi"* de açılan yüksek okullarla ilgili işlere bakıyordu. Fakat Maârif Nezaretine bağlı yüksek okullarınazlığı sebebiyle bu daire ileride kapatılıp görevi bir müfettişliğe devredilmiştir.

1879'dan sonra hükûmetin sıbyan okullarını bir tarafa bırakarak yeni usûle göre öğretim yapan iptidaî okullarını açması ve bunların çoğalması üzerine, Mekâtib-i Sıbyaniye dairesi lağvedilerek yerine *"Mekâtib-i İptidaiye dairesi"* kuruldu.

Teşkilâtlanmada Maârif Nezareti bu "bekle gör" politikasını sonuna kadar sürdürmüştür. Her öğretim kademesinde okullar açılıp çoğaldıkça Nezarette müfettişliklerin, Sicil-i ahvâl, İstatistik, Sıhhiye, İdadiye gibi yeni şubelerin açılması devam etmiştir. Meclislerin kadroları da fazlalaştırılmıştır.

Maârif teşkilâtı geliştirilirken ayrıca Avrupa'daki benzerleri de gözden uzak tutulmamıştır. Zira Fransız, Alman ve İngiliz eğitim ve öğretim teşkilâtını bilen Türk ve gayr-ı müslim maârifçilere de bu kuruluş ve kadrolarda yer verilmiştir. Özellikle Fransız Maârif teşkilâtı bu çalışmalarda model alınmıştır.

Medreseye, ulemâya ve hatta İslâmî bir siyasete rağmen, modern eğitim-öğretimin gelişmesini temin edecek maârif merkezi teşkilâtının bu kadar büyüyüp ön plâna çıkması dikkati çeken bir durumdur. Çünkü meclis-i Mebusan'ın kapatılmasına rağmen, modern maârif teşkilâtı kurulup geliştirilmiştir.

2) Vilâyet teşkilâtı:

II. Abdülhamid devrinde, maârif alanında yapılan en büyük hizmetlerin başında hiç şüphesiz vilâyetlere kadar maârif teşkilâtının ve vasıtaları-

nın yayılması gelir. Tanzimat devrinde bir türlü İstanbul dışına götürülemeyen maârif hizmetleri, ancak 1878'den itibaren İmparatorluğun her köşesine devlet eliyle götürülmeye başlanmıştır. Bu hareket kemiyet ve keyfiyet bakımından yetersiz dahi kabul edilse, ki öyledir, yine de Osmanlı devletinin çağdaşlaşma yolunda attığı en olumlu adımlardan biri olarak önemini muhafaza etmektedir. Çünkü reformlar ve inkılâplar ilk hamlede başarısızlığa uğrasa veya yetersiz uygulansa bile, niyet, düşünce ve prensipler bakımından bir şey kaybetmezler; hattâ, başarıya ulaşmış sayılırlar. Yeter ki, reform veya inkılâp yapma fikri yerleşmiş olsun ve bunu savunanlar bulunsun. Bu görüşle 1877-1909 devri maârifine bakarsak, maârifte reform yapma düşüncesinin yerleştiğini ve yöneticiler arasında bu fikrin savunucularıyla birlikte uygulayıcılarının da var olduğunu görebiliriz.

Vilâyetlere, özellikle Türklerle meskûn Anadolu'ya modern eğitim ve öğretimi yaymanın bir zaruret haline geldiği ve İmparatorluğun yaşamasının bu teşebbüse bağlı olduğu fikri devrin yöneticilerince benimsenmiş ve bu hususa mümkün olduğu kadar dikkat edilmiştir. Vilâyetler hakkındaki ıslâhat raporlarında maârife geniş yer verilmesi, valiliklere gönderilen emirlerde maârifle ilgili hususların çokluğu, bu devirde taşra eğitim ve öğretimiyle ne kadar yakından alâkadar olunduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

a) Vilâyet Maârif Müdürlükleri:

Osmanlı İmparatorluğu'nda modern eğitimi geliştirmek için medrese dışında yeni okullar açılırken, bu okulların idaresi konusunda bazı tedbirlerin alındığını görmüştük. Bunun neticesi olarak 1857 tarihinde modern eğitim kendi merkezî teşkilâtına yani Maârif-i Umûmiye Nezaretine kavuşmuştur. Ne var ki yeni okulların başında gelen rüşdiyeler, İstanbul'dan sonra vilâyetlere yayılmaya başlamasına rağmen, vilâyetlerde maârif idareleri kurulmamıştı. Böyle olunca hem vilâyet rüşdiyeleri her türlü kontrolden uzak kalmış hem de Maârif Nezareti kendi emirlerini ve politikasını uygulatacak icra organlarından yoksun bırakılmıştır. Bu eksikliği gidermek için geçici bir takım tedbirler alınmışsa da taşraya modern eğitim ve öğretimi yaymada etkili olamamıştır.

1869 Nizamnâmesi bu eksikliği gidermek için, vilâyet maârif idarî teşkilâtı hakkında bazı hükümler getirmiştir. Her ne kadar doğrudan doğruya her vilâyet merkezinde maârif müdürlükleri kurulacaktır diye açık bir hüküm yoksa da; 143. maddesinde *riyaseti maârif müdürü ünvanıyla bir zatın*

uhdesinde bulunmak üzere merkez-i vilâyette bir Meclis-i Maârif teşkil olunacaktır" ibaresiyle dolaylı olarak ifade edilmiştir. Ayrıca 147. maddede de maârif müdürünün vazifeleri belirtilmiştir: *"Müdür ve muavinler mesalih-i cariyenin tevsiyesine ve ıslâhat-ı mukarrerenin icraat-ı fiiliyesine ve nizamnâme ahkâmının ve Maârif Nezareti celilesinden alınacak talimatın tamam-i icraasına nezaret ve dikkat etmeğe memur oldukları gibi merkez-i vilâyette bulunan mektep ve kütüphâneleri ve alelhusus, İdadiye ve Mekâtib-i Sultaniye ve Âliyeyi teftişe ve vilâyet maârifi tahsisatının karar ve nizamı dairesinde sarf ve isti'mâline ve telef ve sereften (israf) vikayesine (korunmasına) dikkat edecek ve bu babta birinci derecede onlar mesul olacaklardır"*.

Maârif Nizamnâmesinin yayımlanmasıyla, vilâyet maârif müdürlüklerinin kurulması işi, kanun emri olarak hükümetin görevleri arasına girmiştir. 21 Ocak 1871'de yayımlanan İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesinin 25. ve 26. maddelerinde de maârif müdürlerinin görev ve yetkilerinin açıklandığını ve böylece maârif müdürlüklerinin vilâyet kuruluşu içinde yerini aldığını görüyoruz. Bu kararlara rağmen vilâyet maârif müdürlükleri kurulamamıştır. Vilâyetlerde yapılması gereken reformların bu yüzden gerçekleşmediğini söylemek mümkündür.

1879 Maârif merkezi teşkilâtında yapılan önemli değişikliklerden sonra, vilâyet maârif idarelerinin teşkîlî konusu ele alınmış ve kısa zamanda uygulamaya geçilmiştir. Çünkü vilâyetlerde maârifin yayılması ve başarıya ulaşması idarî teşkilâtın varlığına ve kuvvetine bağlı olduğu inancı hükûmet üyelerine hâkimdi. Buna sebep ise Tanzimat devrinde idarî teşkilât kurulmadan taşrada maârif reformuna girişilmesi ve neticede başarı elde edilememesidir. Aynı hataya düşmemek ve 1869 Nizamnâmesi gereğince bir an önce maârif müdürlüklerinin kurulması yoluna gidilmiştir. Nitekim 1881 (14 Safer 1299) tarihinde Maârif Nazırı Kâmil Paşa, sadr-ı âzama yazdığı tezkerede maârif meclisi teşkil edilen *Sivas, Diyarbakır, Erzurum, Mamuretülaziz ve Van* vilâyetlerine 1200 kuruş maaşla birer maârif müdürü tayin edileceğini bildirmiştir[68]. Sadr-ı âzam Sait Paşa *".....hal ve mevkii icabınca cümleden ziyade ıslâhata muhta...."* olduğu gerekçesiyle *Edirne'yi de* nazırın listesine ilâve ederek altı vilâyete maârif müdürü tayini hususunda Abdülhamid'in iradesini temin etmiştir[69]. Bunun dışında ilk defa olarak 1881'de *Yanya* vilâyeti maârif müdürlüğüne Mülkiye mektebi mezu-

[68] Başbakanlık Arşivi, İrade (Dahiliye), no. 67930, sene 1299.

[69] Başbakanlık Arşivi, İrade (Dahiliye), no. 67930, sene 1299.

nu bir zatın tayin edildiğini görüyoruz[70]. 1882'de de (27 Rebiülevvel 1299) Sivas ve Van vilâyetlerine birer maârif müdürü tayin edilmiştir[71].

1882 (25 Recep 1299) tarihli resmî ilânda *"...her tarafta maârifin yayılması, ilerlemesi ve çocukların talim-terbiyesi maksadına uygun olarak bu kere devletçe vilâyat-ı şahaneye birer maârif müdürü....tayin olunmuş ve peyderpey tayin olunacaktır...."* sözleri hükûmetin maârif müdürlüklerinin kuruluşunu, özel bir dikkatle yürüttüğünü göstermektedir[72].

1882'den sonra her vilâyet merkezine, ihtiyaç hasıl oldukça, birer maârif müdürü tayin edilmeye devam olunmuştur. 1891 yılına kadar pek çok vilâyet maârif müdürlüğüne kavuşmuştur.

1892'de maârif müdürü bulunan vilâyetler[73].

1) Basra
2) Bağdat
3) Halep
4) Suriye
5) Beyrut
6) Bursa*
7) Konya
8) Ankara
9) Aydın
10) Adana
11) Kastamonu
12) Sivas
13) Diyarbakır
14) Bitlis
15) Erzurum
16) Mamuratülaziz
17) Van
18) Trabzon
19) Rodos
20) Edirne
21) Selânik
22) Kosova
23) Yanya
24) İşkodra
25) Manastır

1898 yılına kadar Hicaz hariç, bütün vilâyetler maârif idaresine kavuşmuştur[74] Buna paralel olarak Zor sancağı dışında diğer müstakil sancaklarda da birer maârif idaresi teşkil edilmiştir. Fakat bazı vilâyet ve müstakil sancak maârif idarelerine müdür tayin edilememiştir. Böyle hallerde Bağdat, İzmit ve Çanakkale'de olduğu gibi müdürlük vazifesi ya idadi müdürleri ya da maârif muhasebecileri yahut diğer memurlara verilmiştir[75].

[70] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat Defterleri, no. 1421, sene 1299.

[71] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 215.

[72] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 216.

[73] 1310 Devlet Salnâmesi.

* 1325 Bursa vilâyet salnâmesinde, Bursa'yı 1879 (1297) yılında maârif müdürü tayin edildiği kaydı vardır. Buna göre ilk defa maârif müdürü bu vilâyete tayin edilmiş oluyor demektir. Yine Bursa'ya 1302 (1884)'de maârif muhasebe memuru ve sandık emini, 1308 (1890)'da maârif kâtibi, 1309 (1891)'da muhasebe yardımcısı, 1313 (1895)'te ve 1320 (1902) yılında üç kâtip daha tayin edilerek maârif idaresi kadrosu tamamlanmıştır.

[74] 1316 Maârif salnâmesi.

[75] 1316 Maârif salnâmesi.

Vilâyet maârif idarelerinin kadroları genel olarak: 1) Maârif müdürü 2) Maârif kâtibi, 3) Muhasebeci; 4) Sandık emini olmak üzere dörtkişiden müteşekkildir. Fakat vilâyetlere göre bu kadro azaltılmış veya çoğalmıştır. Böyle olunca vilâyet maârif idarelerinde bazan üç kâtip, iki muhasebeci, mukayyit, mübeyyiz, muayene memuru, müze memuru, mütercim ve müfettiş kadrolarını görmek mümkündü. Özellikle İzmir, Selânik, Bursa gibi büyük ve önemli merkezlerde bu kadrolar, daha kabarıktı.

Maârif müdürlüklerinin taşrada açılması, sanıldığı kadar kolay olmamıştır. Çünkü bu iş sadece bir maârif müdürü ve bir kaç memur tayininden ibaret değildi. Meseleye bu şekilde bakmak devrin maârif politikasını yanlış anlamamıza sebep olabilir. Bu yüzden vilâyet maârif idarelerinin devlet bütçesine yükledikleri malî yükü hesaba katmamız gerekir. Malî ve iktisadî yönden çökmüş bir devletin, buna rağmen ısrarla vilâyetlerde eğitim ve öğretim yatırımlarına devam etmesi dikkate değer bir harekettir. Maârif idarelerinin devletin bütçesine yüklemiş olduğu masrafı, aşağıda verilen bir kaç örnekle daha iyi anlıyabiliriz:

1896 (1312) tarihinde dört doğu vilâyetinde maârif idarelerinin yıllık masrafları aşağıdaki gibidir.

Sivas maârif idaresi masrafı [76]:

Memuriyet	Aylık	Yıllık
Maârif müdürü	2.000 kuruş [77]	24.000 kuruş
Muhasebe memuru	1.000 »	12.000 »
Maârif kâtibi	500 »	6.000 »
Sandık emini	150 »	1.800 »
Hademe	100 »	1.200 »
	3.750 »	45.000 »
Çeşitli masraflar		2.160 »
Toplam		47.160 »

[76] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/III d. zarf 21, karton 131.

[77] 1 kuruş 1975 yılına göre aşağı yukarı 5-7 TL. civarındadır.

Mamuratülaziz[78]

Memuriyet	Aylık	Yıllık
Maârif müdürü	2.500 kuruş	30.000 kuruş
Mütercim	250 »	3.000 »
Muhasebe memuru	800 »	9.600 »
Maârif kâtibi	500 »	6.000 »
Sandık emini	100 »	1.200 »
Hademe	100 »	1.200 »
	4.250 »	51.000 »
Çeşitli masraflar		2.160 »
Toplam:		53.160 »

Aynı kuruluş ve kadroya sahip Erzurum maârif idaresinin yıllık masrafı 56.400 kuruş[79], Diyarbakır'ınki ise 46.560 kuruştur[80]. Bu örneklere göre vilâyet maârif müdürlüklerinin her biri hazineye yılda 40-60.000 kuruş arasında bir masraf yüklüyordu. Bu masrafın 26 vilâyet ve 6 müstakil sancağa da yapıldığı düşünülürse maârif idarelerinin yıllık masraflarının devlete kaça mal olduğu kolaylıkla hesap edilebilir.

Devletin vilâyet maârif idarelerinin maaş ve diğer masraflarıyla yakından ilgilendiğini arşiv belgeleri doğrulamaktadır[81]. Maârif müdürleri, vilâyetin maârifle ilgili gelir-gider cetvellerini Nezarete göndermekle yükümlüydüler[82]. Bunlar, Nezaretin izni olmadan büyük harcama yapamazlardı[83]. Maârif müdürlerinin vazifelerini gösteren bir nizamnâme yine bu devirde hazırlanarak vilâyetlere gönderilmiştir. 61 maddeden oluşan bu nizamnâmeye göre[84]

1) Vilâyetlerde maârifin re'sen memuru ve mercii maârif müdürleridir.

2) Maârifte çalışan herkes müdüre müracaat eder.

[78] Başbakanlık Arşivi. Yıldız kısım A, no. 21/III d, zarf 21, karton 131.

[79] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/III, d, zarf 21, karton 131.

[80] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/III d, zarf 21, karton 131.

[81] Başbakanlık Arşivi, İrade Defterleri (Meclis-i Mahsusa), no.4396, sene 1306.

[82] 1319 Edirne vilâyeti salnâmesi, s. 454.

[83] 1319 Edirne vilâyeti salnâmesi, s. 454.

[84] Nizamnâmenin tam metni için bk. 1316 Maârif salnâmesi, s. 136-146.

3) Mâiyetindeki memurları işten atabilir.

4) Her üç ayda bir rapor, bir de 1 yıl sonunda tafsilatlı bir rapor hazırlayacaklar ve kendi fikirlerini de ilâve edeceklerdir.'5) Her yıl maârif istatistikleri tanzim edeceklerdir.

6) Bütün okulları teftişle birlikte, zararlı neşriyata meydan vermeyeceklerdir.

7) Müdürler, maârif meclislerinin reisidir.

8) Maârif müdürleri, maârife ait mal ve mülkün idare ve muhafazasından, maârif sandıkları vasıtasıyla hisse-i iane-i maârifin toplanılması ve masrafından sorumludurlar.

9) Müdürler, muhasebe memurunu ve sandık eminini kontrol eder.

10) Vilâyet maârif bütçesinden sorumludurlar.

11) Resmî okulların tanzim ve ıslâhına gayret ederler.

12) Hususî İslâm okullarını geliştirmek müdürlerin görevleri arasındadır.

13) Müdürler, gayr-i müslim ve ecnebî mekteplerinde şunlara dikkat edeceklerdir:

a) Ruhsatlarının olup olmadığı,

b) Tedrisatın talimatnâmeye uygunluğu,

c) Hocaların diplomalarına

d) Kitap dışında tedrisat ve telkinatın yapılıp yapılmadığına,

e) Ders saatlerinin durumuna.

14) Vilâyet matbaalarına ve kütüphânelerine nezaret edeceklerdir.

15) Âsâr-ı atîkaya (eski eserler) dikkat edeceklerdir.

Önemli bazı maddelerini sıraladığımız talimatnâmeye göre, müdürlerin vazifesi *idarî, malî ve teftiş* hizmetleri olmak üzere üç ana bölümde toplanmaktadır. Müdürlere geniş yetkiler verildiği gibi oldukça ağır görevler de yüklenmiştir. Yani müdürler, sadece gelen, emirleri sancak ve kazalara ulaştıran bir memur durumundan çıkarılarak maârif reformundan sorumlu kimseler hâline getirilmişlerdir.

Bu talimatnâmenin dışında, Maârif Nezareti münferit emirler göndererek maârif müdürlerine yeni görevler de yüklenmiştir. Meselâ 1886 (18

Teşrinisanî 1302)'da Nezaret bir telgraf emriyle *"Mekâtib-i umûmiyeye müteallik olup da vilâyetlere gönderilen kütüp ve resailin muamelat ve hesabatının maliye memurlarından alınıp maârif müdürlerine devredilmesini"* istemiştir[85]. Yine 1893 (30 Kânun-ı sâni 1309)'de okullarda *"tevzi-i mükâfat"* törenlerinde söylenecek nutukların maârif müdürlerince incelenip yolsuzluk olursa bir suretin Nezarete gönderilmesini istemiştir[86].

Bütün bu vazifeleri yerine getirebilmesi için, hükûmet maârif müdürlerine geniş imkânlar tanımıştır. Hattâ Dahiliye Nezareti vasıtasıyla valilere emirler gönderilerek, maârif idarelerine maârife ait işlerde kolaylık gösterilmesi ve maârif müdürlerinin *"vezaif-i mevdua ve muayyenelerinden başka hiç bir işle işgal"* edilmemeleri istenmiştir[87].

b) Vilâyet Maârif Meclisleri

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesiyle vilâyet merkezlerinde birer maârif meclisi teşkili öngörülmüş olduğunu ve 1872 yılında ilk defa olarak *Tuna ve Bağdat* vilâyetlerinde teşkil edildiklerini görmüştük. Tam on üç yıl, bu icraattan başka bir şey yapılmamıştır. Hattâ bu iki maârif meclisinin de devam edip etmediğini bilmiyoruz*.

Vilâyetlerde birer maârif meclisi teşkili işi, II. Abdülhamid devrinde maârif müdürlükleriyle beraber ele alınmış ve 1869 Nizamnâmesi gereğince tatbik alanına konmuştur. Hemen şunu ifade edelim ki, vilâyet maârif müdürlükleriyle, maârif meclisleri iç içedir. Zira 1869 Nizamnâmesine göre maârif idaresi kadrosunda bulunan ve hükûmetçe tayin edilen müdür, muhasip, sandık emini, kâtip ve müfettişler maârif meclisinin daimî ve tabii üyesi durumundadırlar. Vazife yönünden de aynı sorumlulukları yüklenmişlerdir. Aralarındaki fark, maârif idareleri Türk ve Müslümanlardan, maârif meclisleri ise müslim ve gayr-i müslimlerden meydana gelmiş olmasıdır. Ayrıca maârif meclisleri, 1856 Islâhat fermanının eğitim ve öğretim alanında öngördüğü hükümlerin bir sonucu olarak varlığını sürdürmektedir.

Maârif müdürlüklerinin yanında karar organı durumunda bulunan maârif meclisleri 1869 Nizamnâmesine göre bir başkan, biri müslim diğeri

[85] 1319 Edirne vilâyeti salnâmesi, s. 454.

[86] 1319 Edirne vilâyeti salnâmesi, s. 454.

[87] 1312 Kastamonu vilâyeti salnâmesi, s. 120.

* II. Abdülhamid'den önce, vilayet ve sancaklarda maârif komisyonlarının kurulmasına çalışıldığını 4 Muharrem 1290 tarihli bir talimatnâmeden anlıyoruz (bk. Aziz Berker, ayn. esr., s. 127).

gayr-i müslim iki muavin, aynı şekilde ikisi gayr-i müslim olmak üzere dört muhakkik ve dörtten on kişiye kadar müslim ve gayr-i müslim üye ile bir kâtip, bir muhasip ve bir sandık emininden müteşekkildi.

Osmanlı hükûmetinin 1881-1909 yılları arasında taşrada takip etmiş olduğu maârif politikasının esaslarını gösteren ve bu arada vilâyet maârif meclislerinin kurulmasıyla ilgili 1299 (1882) tarihli Maârif Nezareti tezkeresinin suretini aşağıya aynen almayı uygun gördük.

"Nezd-i hakâyik vefd-i hazret-i vekâlet penâhîlerine arz-ı beyana hâcet olmadığı üzere maârif-i umûmiye nizamnâmesi hükmünce kâffe-i vilâyat-ı şâhâne merkezlerinde birer meclis-i maârif ve livâ ve kazalarda şuabâtı bulunup işbu meclise müstevfi maaşlarla maârif müdürlerinin riyâset etmesi ve muvazzaf muhakkik ve müfettiş ve saire bulundurulması iktiza edüp eğerçi şimdiki hâlde vilâyetlerde maârif meclisi nâmında birer heyet var ise de bunlar da ber mucib-i nizam nezaretçe müntehab ve mansûb memurîn-i muvazzafa olmadığından ve talimât-ı mahsusa ile hatt-ı hareketleri alâ vechi'l-izah tayin ve tahdid edilmemiş olduğundan dolayı idare-i merkeziyenin onlarla muhaberât ve muamelâtı hemen ma'dum derecesinde nadir bulunması hasebiyle heyât-ı mezkûre bihakkın ifâ-yı vazifeden kaasır olduktan ma'ada nezaret dahi taşraların maârifçe ahvâline ve iktiza derecesinde agâh ve haberdar olmaktan kalmış ve bu hâlin devamı ise neşr-ü terakkî-i maârif hakkında olan dilhâh-ı selâmet penah-i hazret-i padişâhiye külliyen münafi bulunmuş olduğuna ve çünkü beyandan müstağni olduğu vechile tebaa-i saltanat-ı seniyyelerinin alelhusus Hıristiyan kısmı milliyetlerinin bekâ ve terakkisinin ve her türlü seadet-i dünyevilerini maârifte görüp bunun iktisâbı için bay ü gedâsı pek çok himmetler ve fedakârlıklar göstermekte oldukları ve bunların saltanât-ı seniyyenin âmâl-i âliyesine muvafık tederrüs ve tealbüm etmeleri maârifçe olan ihtiyaçlarının dahi mehmâ emken devlet-i metbuaları tarafından tedarik olunmasıyla beraber mekâtiblerince icrâ-ı teftiş ve nezaretten hâli kalınmamasıyla hasıl olabileceğine ve bu kaziyyeler bihakkın mer'i ve câri olmadıkça onların haiz olacakları sermaye-i maâriften devlet faidemend olmayıp belki mutazarrir olacağına ve taşralarca umûr-u maârifin nazar-ı itinâ ve tekayyüde alınamadığından müstefid olarak neşr-i ilm-ü marifet vazife-i muhteremesini rupûş-ı hiyle ve mekidet ederek bir takım ecnebiler maârif nizamnâmesinin verdiği selâhiyete müsteniden memâlik-i şahanede yer yer mektepler ve dersler açarak nevresîdegân ve etfal-i tebaa-ı devleti istedikleri yolda okutmak da bulunduklarına ve memâlik-i şâhânede şu türlü mefâsidin esasen ve cidden men'i her tarafça maârifin ehil ve muktedir zevattan mürekkeb birer heyetleri bulunarak bir taraftan mekâtib-i tebaa-ı iseviyye ile tedrisât-ı ecânibi daima taht-ı dikkat ve teftişte tutmak ve diğer canipten nevâkis-i maârifi peyderpey tatmin ve ikmal eylemekle kaabil olacağına binaen eğerçi nizamnâme mucibince bilcümle vilâyat-ı şahâneye

mecalis-i maârif ve şuabatının tatmim ve tesisi arzu olunuyor ise de ahvâl-i hâzıra-i mâliye dahi dâimâ piş-i nazarda tutulmak vecâibten bu kadar yere birden bire evsaf-ı matlubeyi câmi memur bulunup bulunamıyacağı pek ziyâde şüphe götürür mesâilden olmağla evvel emirde Anadolu'nun maârifçe cihat-ı sâire-i memâlike nazaran geri kalmış ve binâenaleyh oralarca emr-i tedris ve tâlim kaziyye-i mühimmemesi yavaş yavaş agyâr ü ecânib eline geçmekte bulunmuş olan bazı vilâyetlerinde mecalis-i maârifin kaide-i tasarrufa riayette beraber hüsn-i tertib ve ihyası derce-i vucûbda görünmüş olmağla ileride refte refte tamim olunmak ve... hazine-i devlete vüs'at geldikçe maaşları ve memurîn-i haddi nizamisine iblâğ kılınmak ve bu maârif meclisleri teessüs ettikçe onlar vasıtasıyla peyderpey Darülmuallimîn-i Sıbyanlar da küşâd ve livâ ve kazalarda şubeleri tesisettirilmek ve Nezaretçe tanzim olunacak talimatın havi olacağı vezaifi icra eylemek üzere bu senelik Sıvas, Diyarbekir, Mamuratülaziz, Erzurum, Van vilâyetleri merkezlerinde birer maârif meclisi teşkiliyle Dersaâdet'ten intihâb ve tâyin kılınacak müdürlere icab-ı hâl ve mevkie göre iki yüzden bin beşer yüz ve her meclisin maiyetinde bulunmak üzere kezalik Dersaâdet'ten tâyin ve izâm kılınacak müfettişlere sekizer yüzden biner ve mahallerinden intihâb ve istihdam kılınacak kâtiblere iki yüz ellişer kuruştan beşyüz kuruşa kadar maaş ve her meclisin mesarif-i müteferrikasına bedel senevî bin ikişer yüz kuruş tahsis kılınmak için Nezaret-i âcizenin 97. bütçesinden takriben 186.000 kuruş sarfına mezuniyet itâsı hususunun pişgâh-ı meâli istinah-ı cenab-ı vekâlet penahilerine arz ve beyanı Meclis-i maârifde tezekkür olunmuş ve icray-ı icabı...." (1 Safer 1299)*.

Bu tezkerenin kabulünden sonra Sıvas, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Erzurum, Van ve Edirne vilâyetlerinde birer maârif meclisi teşkil edilmiştir[88].

Bunun arkasından *Suriye, Aydın, Selânik* ve *Yanya* vilâyetlerinde birer maârif meclisi kurulması için 6 Nisan 1882 (16 Cemaziyelevvel 1299) tarihli bir tezkere, Bâb-ı Âliye sunulmuştur[89]. Bu tarihten itibaren taşra maârif

* Aziz Berker **Türkiye'de İlk Öğretim,** s. 128-129. Aynı konuda ve 14 safer 1299'da Maârif Nezaretinden sadarete yazılan 18 rebiülevvel 1299 (26 kânunusani 1297)'de sadr-ı âzam Sait Paşa tarafından padişaha sunulan ve kabul buyurulan bir vesika Başbakanlık Arşivi İdare kısmında 67930 numarada kayıtlıdır. Aziz Berker'in kitabına aldığı vesika ile bunun tarihleri birbirini tutmamaktadır. Ayrıca Aziz Berker sadr-ı âzamın arz tezkeresini görmemiştir. Bu tezkerede "Edirne ile mülhakatında bulunan mekâtibin cümlesi mahud ve harab olarak umumen muhtac-ı ıslah bulunduğu" kaydedilerek Edirne vilâyetinde de bir maârif meclisi teşkili ile beraber 37.200 kuruşun sarfına lüzum görülmüştür.

[88] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat Defterleri, no. 1420, sene 1299.

[89] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat Defterleri, no. 1420, sene 1299.

meclislerinin kurulması ve çalışmaya başlaması biribirini takip ederek İmparatorluğa yayılmıştır.

II.Abdülhamid devrinde sancak ve kaza merkezlerinde de maârif meclisi teşkil yoluna gidilerek, 1869 Nizamnâmesinin bu konudaki eksikliği tamamlanmıştır. 1892 (1310) tarihinde alınan bir kararla vilâyet merkezinde bulunan maârif meclisi üyelerinin sayısı altı; sancak ve kazalardakilerin ise üç olarak tesbit edilmiştir[90]. Bu üyeliklere, müslim ve gayr-ı müslim olmak üzere bölgenin ileri gelenleri arasından tayinler yapılmıştır.

Vilâyet maârif meclisi başkanlıklarına genel olarak maârif müdürleri getirilmiş ise de istisnaî hallerde valilerin de bu görevi yürüttükleri görülmüştür. Sancaklarda mutasarrıflar, kazalarda ise kaymakamlar, maârif komisyonlarının başkanı durumunda idiler. İdadî ve rüşdiye müdürleri veya öğretmenlerinden birisi bu meclislerin tabiî üyesi sayılıyordu[91].

Maârif meclislerinin vazifeleri[92].

1) Sorumlu bulundukları bölgenin her türlü maârif işleriyle meşgul olmak.

2) Sıbyan-İptidai okullarının ıslâhına ve çoğaltmasına dikkat etmek.

3) Öğretmenlerin tayin ve teftişiyle uğraşmak,

4) Maârif gelirlerini arttırmanın yollarını aramak,

5) Sancak ve kaza maârif komisyonları altı ayda bir maârif gelir ve giderlerini gösteren raporu maârif müdürlerine göndermekle yükümlüdürler.

6) İmtihanları yapmak ve diplomaları vermekten ibaretti.

Kaza ve sancaklara, vilâyet maârif meclislerinin şubelerini açabilmek için orada Darülmuallîmin mezunu ve usûl-ü cedîdeyi bilen bir öğretmenin bulunması gerekliydi. *Konya ve Aydın* vilâyetlerindeki pek çok sancak ve kazada, *İzmir Darülmuallîmin* mezunlarının buralara tayininden sonra, maârif meclisleri kurulmuştur[93].

Maârif meclislerinin tatbikatta daha ziyade okullara arsa bulma, bina inşa ettirme, malî meseleleri halletme hususlarında başarılı oldukları anla-

[90] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 338.

[91] 1316 Maârif salnâmesi, s. 136-146.

[92] 1316 Maârif salnâmesi, s. 136-146.

[93] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 18, no. 9/119, zarf 106, karton 40.

şılmaktadır. Bunun sebebi ise, kaza ve sancak ileri gelenlerinin meclislerde yer almış olmasıdır. Devlet bu meclisler vasıtasıyla halkın maârif yatırımlarına yardımcı olmasını sağlamaya ve maârife olan ilgisini arttırmaya çalışmıştır. Bu tutum pek çok bölgede müspet neticeler vermiştir. Meselâ Gemlik kazasında kaymakamın başkanlık ettiği maârif meclisi, mahallî imkânlarla üçü kız, üçü erkek olmak üzere yeni usûlde eğitim ve öğretim yapan altı iptidaî okulunu açmıştır[94]. Böyle iyi neticeler alındığı görülünce, meclislerin kurulması Nezaret tarafından teşvik edilmiştir. Özellikle Anadolu'nun büyük vilâyetlerinde kazalara kadar maârif meclisi yayılmıştır. Buna örnek olarak Kastamonu vilâyetinin 1892 yılındaki durumunu vermeyi uygun bulduk[95].

Kastamonu	Çankırı	Bartın
İnebolu	Çerkes	Hamidiye
Safranbolu	İskilip	Düzce
Taşköprü	Sinop	Akçaşehir
Tosya	Gerze	Mudurnu
Araç	Boyabat	Göynük
Daday	Ayancık	Gerede
Cide	Bolu	Ereğli

1909 yılına gelindiğinde vilâyet ve sancak merkezlerinin hemen hemen hepsinde, kazaların da çoğunda birer maârif meclisi mevcuttu[96].

3) Maârifte teftiş hizmetleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha 1838'lerde yazılan maârifle ilgili raporlarda teftiş müessesesine yer verildiğini görüyoruz. Meclis-i Umûr-u Nâfia lâyihasında *"...Mekteplerde tâlim ve teâllümde bir kâide ve nizâm olmayıp hiç bir taraftan dahi nezâret ve ikdâm olunmadığından muallimler bildikleri gibi okutmakta...."* denilerek *"....ulûm ve maârifin tahsilini kolaylaştırmak ve hızlandırmak için mekâtib-i mevcûdeye bir nizam vermek ve mahalleler arasında bulunan ufak mekteplerdeki talebelerin talimlerine bakmak üzere evvelâ mevcûd olan mektep hocalarının durum ve bilgi dereceleri memurlar (müfettişler) görülen ve çocuk terbiyesinde muktedir olanların istihdam edilmesi..."* luzumuna işaret edilmektedir[97]. Bu karar sadece İstanbul'daki mahalle mekteplerinin teftişini öngörmektedir. teftişin maksadı ise öğretmenlerin meslekî yönden yeterli olup olmadıklarını tesbitten ibarettir.

[94] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat Defterleri, no. 1420, sene 1298 (1881).

[95] Kastamonu vilâyeti salnâmesi.

[96] Vilâyet salnâmeleri incelendiğinde bu durum görülür.

[97] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 8.

1846 yılında Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulduğunda, Nezâretin bünyesinde İstanbul okullarının teftiş işini yürütecek iki memuriyete yer verilmiştir[98]

1) Mekâtib-i Sıbyan muinliği: Hafız Vehbi Efendi.

2) Mekâtib-i Rüşdiye muinliği: Nazif Efendi.

Kısa bir müddet sonra bu memuriyet kaldırılmış ise de 1847'de düzenlenen sıbyan okulları öğretmenlerine mahsus talimatnâmede *"Mektepleri teftiş ve hocalara yol göstermek üzere müfettişler vardır bunlara mektep muini denir"* ifadesinden anlaşılacağı gibi tekrar kurulmuştur[99]. Hattâ 1851'de Encümen-i Dâniş üyeleri arasında Mekâtib-i Umûmiye Muini unvanıyla Ahmet Hilmi Efendi'nin bulunması bu husûsu teyid ettiği gibi, memuriyetin devam ettiğini de göstermektedir[100].

Mekâtip muinleri hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte bunların zaman zaman vilâyetlere gönderilerek oralardaki okulları teftiş ettikleri bilinmektedir. Ayrıca teftiş hizmetlerinin bazan yetkisi daha geniş kimselere de verildiğini görüyoruz. Nitekim 1862'de Rumeli ve Anadolu'ya teftiş için gönderilen Ahmet Vefik Efendi (Paşa), Bursalı Rıza Efendi, Suphi Bey (Paşa), ve Ziya Bey (Paşa) gittikleri vilâyetlerde maârif müesseselerini de teftiş etmişlerdir[101]. Bunlar, Bâb-ı Âli'ye gönderdikleri raporlarda sadece maârif konuları üzerinde durmayıp diğer konulara da yer vermişlerdir.

Diğer taraftan, 1867 yılında yalnız rüşdiye ve sıbyan okullarının teftişi için Tekirdağ sancağına Hilmi Efendi'nin gönderildiğini görüyoruz. *"Hilmi Efendi oraya vardığında İslâm ve Hıristiyan mekâtibinin cümlesini muayene ederek her ne kadar nizam ve intizamları yolunda bulunduğunu görmüş ise de bazı noksanların ikmâline lüzum görüldüğü..."*[102]. cümlesinden anlaşılacağı üzere Maârif Nezâreti, yetersiz de olsa, teftiş işlerini yürütmek istemiştir. Bununla birlikte teftiş hizmetinin öneminin tam anlaşıldığını söylemek mümkün değildir.

Nihayet 1869 Nizamnâmesi teftiş hizmetlerinde de yeni bir takım hükümler getirmiş ve böylece teftiş işlemi Nezâretin resmî ve kanunî görevleri arasına girmiştir.

[98] Aziz Berker, ayn. esr., s. 25.

[99] Hasan Ali Koçer, ayn. esr., s. 60.

[100] Kâmil Su, *"Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi"*, İstanbul 1974, s. 2.

[101] Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrâzamlar*, İstanbul 1969, II, 188: V, 664.

[102] Kâmil Su, ayn. esr., s. 64.

Bu nizamnâmenin getirdiği yeni hükümler aşağıdaki şekilde sıralanabilir[103].

1) Maârif idaresine bağlı olarak "Evliye-i mülhaka merkezlerinde dahi icabına göre bir müslim diğeri gayr-ı müslim olarak müfettiş nâmıyla ikişer nefer memur bulunacaktır."

2) Müfettişler "Maârif Nezaret-i celilesinin intihab ve istizanı üzerine ba irade-i seniyye tâyin olunur"lar.

3) Muhakkikler* ve müfettişler vilâyet maârif meclislerinin muvazzaf üyeleridir.

4) Muhakkiklere teftiş için bir yere gittiklerinde harcırah verilecektir. Müfettişlerin harcırahları ise maaşlarına dahildir.

5) Maârif meclisleri vilâyet dahilinde bulunan bilcümle mekteplerle kütüphâne ve matbaalara ve diğer maârif tesislerine nezaret edecek ve mektepleri daima teftiş ederek gerekli ıslâhatı yapacaklardır.

6) Maârif müdürleri ve muavinleri dahi vilâyet merkezinde bulunan mektepleri, özellikle, İdadi, Sultanî ve Âliye mekteplerini teftişe memurdurlar.

7) Muhakkikler sıra ile vilâyet dahilini gezerek, mektepleri, kütüphâneleri ve sancaklarda bulunan müfettişleri teftiş ve tahkik edip, yetkileri nisbetinde bazı tedbirler alacaklar ve dönüşlerinde bir rapor hazırlayacaklardır.

8) Müfettişler, sancaktaki mektepleri ıslah edinceye kadar üç ayda bir, sonraları altı ayda bir teftiş edip sonucu maârif meclisine bildireceklerdir.

9) İşin icabına göre öğretmenler, müfettişlere, bunlar da sancak mutasarrıflarına müracaat edeceklerdir.

Yukarıdaki yedinci maddeye göre muhakkikler, yetki ve rütbe bakımından müfettişlerden önde geliyorlardı. Bu iki memuriyetin konulmasıyla taşrada eğitim ve öğretim işlerinin teftiş yolu ile izlenip denetlenmesi ilk defa olarak resmî görevlilerin sürekli sorumluluğu altına verilmiştir.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinin ilânından sonra, büyük Meclis-i Maârif bünyesinde memurîn-i teftişiye adı altında iki teftiş memuriyeti kurulmuştur[104]. Bunlar:

[103] Maârif-Umumiye Nizamnâmesi, madde: 143-151.

* Muhakkik: Bir olay ve durumu açıklığa kavuşturmak için gereken araştırmayı yapan kimse demektir. Genellikle bu terim müfettişle eş anlamlıdır.

[104] 9 Cemaziyelâhir 1286 tarihli Maârif Nezareti tezkeresi için bk. Aziz Berker. ayn.. esr., s. 78.

1) Rumeli yakası mekâtib-i Rüşdiye ve Sıbyaniye müfettişliğidir ki bu makam 1.200 kuruş maaşla maârif meclisi üyesi olan Şahin Efendi tayin edilmiştir.

2) Anadolu yakası Mekâtib-i Rüşdiye ve Sıbyaniye müfettişliğidir ki bu makama 1.200 kuruş maaşla maârif meclisi üyelerinden Ahmet Efendi tayin olunmuştur.

Unvanlarından da anlaşılacağı üzere, adı geçen iki müfettiş Anadolu ve Rumeli cihetinde mevcut sıbyan okullarını teftiş ederek, bina tedrisat ve öğretim kadroları yönünden ıslâhına; yeni açılmakta olan rüşdiyelerin de memleket çapında yayılmasına gayret edeceklerdir. Bunlar taşra ile Nezâret arasında devamlı irtibatı sağladıkları için halkın isteklerini maârif durumunu yöneticilere bildirmekle daha etkin tedbirler alınmasını sağlıyorlardı. Fakat İmparatorluğun genişliği sıbyan okullarının her yönüyle ıslâh olunmaz durumu, öğretmenlerin yetersizliği, rüşdiyelerin henüz açılmakta olması, taşrada maârif teşkilâtının yokluğu ve halkın cahilliği müfettişlerin gerçek mânada teftiş yapmalarını engellemiştir.

Teftiş hizmetlerindeki bu durum 1879 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihte merkez teşkilâtında iki müfettiş muhafaza edilmekle beraber maârif müdürlük ve meclisleri kurulan yerlere birer de müfettiş tayini yoluna gidilmiştir. 1880 yılında İşkodra Vilâyeti Mekâtib-i Umûmiye müfettişi Davut Efendi, Anadolu mekâtib-i Rüşdiye ve İptidaiye müfettişliğine tayin edilmiştir[105]. Tayini hakkında Nezâretçe yazılan tezkerede Anadolu'daki okulların daimî teftişe muhtaç olduğu belirtilerek, buralara maârifçe istifade edilebilir bir kişinin 1.500 kuruş maaşla ve ayrıca gideceği yerlere göre harcırah verilmesi gerektiği ifade edilmiştir.

1880 (1297)'de merkezde mevcut kütüphâneler müfettişiyle beraber sayıları üç olan müfettişlik kadrosu, 1882'de arttırılmıştır[106].

a) İki mekâtib-i rüşdiye müfettişi,

b) Mekâtib-i sıbyaniye müfettişi,

c) Anadolu mekâtib-i rüşdiye ve iptidaiye müfettişi,

d) Kütüphâneler müfettişi.

Maârif müfettişleri arasında okullara göre kısmen de olsa iş bölümüne doğru bir adım atıldığını görmekteyiz. Ancak bu durum İstan-

[105] Başbakanlık Arşivi, İrade (Dahiliye), no. 66917, sene. 1293.
[106] 1299 Devlet salnâmesi.

bul için geçerlidir: Zira ilk üç müfettiş İstanbul okullarını teftişle görevlendirilirken taşraya umumi müfettişler tayinine devam edilmiştir. 1883'te mekâtib-i Âliye, Rüşdiye ve İptidaiye için ayrı ayrı müfettişler tayin edilerek her birinin görev ve yetkileri iyice belirlenmiştir[107]. Bir yıl sonra da matbaalar müfettişliği kadroya alınmıştır[108].

1887'de bütün müfettişler öğretim dairelerinin dışında bırakılarak *"memurîn-i teftişiye"* adı altında ayrı bir daireye bağlanmışlardır. Bu dairede ilk defa olarak *"Milel-i gayr-i müslim ve ecnebi mektepleri müfettişliği"* ve *"İdâdî müfettişliği"* kadroları ortaya çıkmıştır[109].

1892'ye kadar müfettişlerin durumunda ve sayılarında bir değişiklik olmamıştır. Ancak bu tarihte *"Rumeli vilâyetleri maârifmüfettişliği"* konulmuşsa da iki yıl sonra kaldırılmıştır. Ayrıca *"mekâtib-i Âliye müfettişliği"* nin adı *"Mekâtib-i Âliye ve hususiye müfettişliği"* şekline sokulmuştur[110]. Böylece okullar için beş, matbaalar ve kütüphâneler için üç müfettiş kadrosu ortaya çıkmıştır. Bu sayı 1897'de okullar için on üçe, kütüphâneler ve matbaalar için sekize çıkarılmıştır[111]. İlk defa olarak bu tarihte kız Rüşdiye ve İptidaiye okullarına da müfettişler tayin edilmişlerdir. İhtiyaca göre sayıları arttırılan müfettişler heyeti, devrin sonunda, şu kadroya sahip olmuştur:

Memurîn-i teftişiye[112].
1) Mekâtib-i Âliye ve husûsiye müfettiş-i umûmisi,
2) İki Mekâtib-i İdâdiye müfettişi,
3) Altı erkek Mekâtib-i Rüşdiye müfettişi,
4) Üç kız Mekâtib-i Rüşdiye müfettişi,
5) Sekiz Mekâtib-i İptidaiye müfettişi.
6) Dört kütüphâneler müfettişi,
7) Yedi matbaalar müfettişi,
8) Bir kütüp ve resail vakfiye müfettişi.

Sıhhıye müfettişliği ile Mekâtib-i gayr-i müslim ve ecnebiye müfettişliği ayrı birer daire olup memurîn-i teftişiye heyetine dahil değildir*

[107] 1300 Devlet salnâmesi.
[108] 1301 Devlet salnâmesi.
[109] 1305 Devlet salnâmesi.
[110] 1310 Devlet salnâmesi.
[111] 1315 Devlet salnâmesi.
[112] 1325 Devlet salnâmesi.
* Sıhhıye müfettişleri 1905 (1323)'de ayrı bir dairede toplanmıştır.

İstanbul okullarının teftişiyle görevli Mekâtib-i Âliye ve Husûsiye, İdâdiye, Rüşdiye ve İptidaiye müfettişlerinin vazifelerini gösteren resmî bir talimatnâmeye rastlamadık. Ancak mevcut vesikalardaki bilgilerden müfettişlerin okulların idaresini, öğretimini, maliyesini ve öğretmenlerini teftiş ettiklerini çıkarmak güç değildir.

Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen umûmi maârif müfettişlerinin vazifeleri hakkında 1890 (21 Şevval 1308) tarihinde hazırlanan *"Rumeli Vilâyât Şâhânesi maârif müfettişliği talimatnâmesi"*nden bilgi edinebiliyoruz. Geçici olarak 11 madde halinde hazırlanan bu talimatnâmeye göre:

1) Müfettiş, Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinin uygulanmasına dikkat edecektir.

2) Okulların her türlü faaliyetlerini gözetecektir.

3) Maârif meclis ve komisyonlarını kontrol edecektir.

4) Maârife bağlanmış olan vakıfların iyi bir şekilde yönetilmesine ve bunlardan elde edilecek gelirlerin yolunda harcanmasına gayret gösterilecektir.

5) Okullara diplomalı ve yetenekli öğretmenlerin tayin edilmesine çalışılacaktır.

6) Teftiş sonuçlarını tafsilâtlı bir rapor halinde Nezârete arz edecektir[113].

Bu talimâtname, umûmî maârif müfettişlerinin teftişlerinden neler beklendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Kanaatimize göre müfettişler, daha ziyade eğitim ve öğretim dışındaki konularda teftişler yapmışlardır. Bunların başında maârif bütçelerine bakmak görevi gelmektedir. Okullar vilâyet, sancak ve kazalarda bulunan müfettişlere bırakılmıştır.

1886'da, o zamana kadar hükûmetin müdahale ve teftişinden uzak olan gayr-i müslim ecnebi okulları, ilk defa olarak *"müfettiş-i mahsûsa"* vasıtasıyla teftiş ettirilmiştir[114]. İstanbul'daki bu icraatın faydaları görüldüğünden Maârfi Nezâreti, taşradaki diğer gayr-i müslim ve ecnebi okullarını da teftiş ettirmeyi uygun bulmuştur. Nitekim Makedonya'daki Rum okullarının zararlı faaliyetlerini arttırması ve bu hususta Bâb-ı Âli'ye

[113] Kâmil Su, ayn. esr., s. 89-91.

[114] Başbakanlık Arşivi, İrade (Dahiliye), no. 81099 sene 1304.

raporlar gelmesi üzerine sadr-ı âzam Kâmil Paşa aşağıdaki tezkereyle durumu açık bir şekilde ortaya koymuştur:

"...ilka-ı fesad etmekte olan Rum ve Yunan mekâtibi muallimlerinin ahvâl ve harekâtı hakkında Selânik vilâyeti umûr-u ecnebiye müdiriyetinden Hariciye Nezareti celilesine vârid olan tahrirâtın tercümesi irsâl-i savb-ı devletleri kılınmış olmakla mealine nazaran mehazir-i mebsutayı def'i olacak surette tedâbir-i teftişiye ittihazına himmet buyurulması...." (21 Cemaziyelevvel 1304)[115].

Sadr-ı âzam bu tezkereden önce 1886 (16 Teşrin 1302)'da Şinayder Efendi adında bir zatın umûm vilâyat-ı şâhâne mekâtib-i ecnebiye baş müfettişliğine tayin edilmesini istemişti. Maârif Nezâreti de teftiş hizmetlerini taşraya özellikle Rumeli'ye götürmeyi ve ilerde her vilâyet için özel müfettişler tayinini arzu ediyordu[116]. Sadr-ı âzamın önceki isteği ve tezkeresi üzerine Şinayder Efendi seyyar olarak umum Rumeli mekâtib-i gayr-ı müslim ve ecnebiye müfettişliğine 2.500 kuruş maaşla tayin edilmiştir[117]. Vazifesi, okulları ve hocaları teftiş etmek ve muzır kitapların okutulmamasına dikkat ve ihtimam göstermekti.

Kısa bir müddet sonra, II. Abdülhamid bir irade ile teftiş işinin ihmal edilemiyecek kadar önemli olduğunu, bu bakımdan *"....Emr-i teftişin bilcümle vilâyat-ı şâhâneye tamim ve tayin edilecek müfettişlerin müslümanlardan intihabını.."* emir buyurmuştur (10 Recep 1304/23 Mart 1302)[118]. Nitekim 1889 tarihinde Van, Erzurum, Bitlis vilâyetlerindeki mekâtib-i İptidaiyenin çoğaltılması ve Hıristiyan okullarının teftişi için Bekir Beyin müfettiş olarak gönderildiğini görüyoruz[119].

Vilâyet maârif müdürlükleri ve maârif meclisleri maiyetinde bulunan müfettişlere gelince, bunların sayısı oldukça kabarıktır. Her vilâyette maârif müdürlüğü ve meclisi, her kaza ve sancakta da birer maârif komisyonu olduğuna göre bunların bünyesinde birer müfettişin olması tabiî idi. Vilâyet salnâmeleri incelendiğinde bu müfettişlerin ekserisi, mekâtib-i iptidaiye ve rüşdiye müfettişi durumundadırlar. İdadiler ve Darülmuallimînler daha çok maârif müdürleri ve vilâyet müfettişleri tarafından teftiş ediliyordu.

Sancak ve kazalardaki müfettişlerin eğitim ve öğretimle ilgili vazifeleri 1879 yılında kabul edilen kanuna göre şunlardır: Okulların öğretim prog-

[115] Aynı yerde.

[116] Aynı yerde.

[117] Aynı yerde.

[118] Aynı yerde.

[119] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat Defteri, no. 1322, sene 1307.

ramlarının uygulanmasını; okulların sağlık kurallarına uygun olup olmadıklarını; araç ve gereçlerini denetlemektedir. Halkı okul yapmaya teşvik etmek, öğretmenlerin tayininde rehberlikte bulunmak, öğrenci ve öğretmenleri kontrol etmek ve ayrıca maârif müdürlüklerine gerekli bilgileri vermekti[120].

Kazalardaki maârif müfettişleri civar köylerdeki iptidaî okullarını dahi teftiş ederek bunların ıslâhı yolunda çalışmalar yapmışlardır. Buna bir örnek olarak Selânik vilâyetindeki yapılan icraatı verebiliriz: *"Bir müddetten beri Nezaret emri gereğince mülhakata gönderilen müfettişlerin teftiş ve teşviki neticesi "Usûl-u atika" tedrisata devam eden İptidailerin bir kısmı "Usûl-ü cedîde"ye ifrağ ve diplomalı muallimler tayin kılındığı gibi, mektebi olup da muattal halde bulunan köylerin dahi mektepleri tamir ve küşad ettirilmiş ve şu usûlün takibiyle bütün köylerin mekteb-i tedrisatının ıslâh edileceği ve bunun müfettişler sayesinde olduğu...."*[121].

Köy okullarının teftişi Anadolu'da da yürütülmüştür. Müsbet neticeler görüldükçe, maârif müdürlerince Nezârete veya *"Anadolu'yu Şûhâne-i Islâhat Müfettiş-i Âlisi"ne* tezkereler gönderilerek köy okullarının teftişi için seyyar müfettişlerin tayini ve sayılarının arttırılması istenmiştir. Sıvas maârif müdürü, maârif ıslâhatı hakkında 10 Haziran 1312 (1896) tarihinde Anadolu Islâhat müfettişine gönderdiği raporda teftiş hizmetlerinin yürütülmesi konusunda şu ifadelere yer vermiştir: *"...Köylerin mektepleri mütemadiyen teftiş olunmak için seyyar bir maârif memuru tayin etmek muktezadır....ve evvelki sene civar kazaların bir kaçına isrâ kılınarak (gönderilerek) bir hayli köy mekteplerinin teftiş ve inşasına itina olunmuş ve bu sene işbu tedbirin takip ve devamı musammem bulunmuş (kararlaştırılmış) ise de bu gibi icraatın hüsn-i tesiratı yalnız teftişat zamanına münhasır kaldığını"* kaydetmekle müfettişlerin sadece var olan okulları teftiş değil aynı zamanda halkı bina yaptırmaya teşvik ettiği anlaşılmaktadır[122] Devrin sonunda merkezden yapılan tayinlerle taşrada özellikle mekâtib-i İptidaiye müfettişlerinin sayısı arttırılmıştır.

Sonuç olarak teftiş hizmetlerinin yetersiz ve bugünkü anlayıştan uzak bir biçimde yürütüldüğünü söyleyebiliriz. Bu devirde teftiş hizmetleriyle ilgili resmî bir nizamnâmenin çıkarılmamış olması bu düşüncemizi doğru-

[120] Düstur zeyli, 1-4, s. 71.

[121] 1321 Selânik vilâyeti salnâmesi, s. 630.

[122] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/IIIi, zarf 21, karton 131.

lar niteliktedir. Ancak 1876 ile 1909 yıllarındaki durum incelenip bir mukayese yapıldığında, teftiş anlayışı ve hizmeti yönünden az da olsa bir mesafe alındığı bir gerçektir. II. Abdülhamid devri başında, maârif teşkilâtının ve yeni okulların yaygın olmaması teftiş hizmetlerinin gecikmesine ve Nezâretçe geri plâna itilmesine sebep olmuştur.

Söz konusu devirde, teftiş'in, teftiş edilecek okulların yapılmasıyla, öğretmenlerin yetiştirilmesiyle program ve talimatnâmelerin hızlanmasıyla meşgul olmuştur. Teftiş hizmetlerinin yetersiz oluşunda diğer bir sebep de yetişmiş kimselerin bulunmamasıdır. Dolayısıyla medrese mezunu ve modern eğitim anlayışından uzak ve cahil kimselerle bu iş yürütülmek istenmiştir. Buna rağmen sayıca bile yeterli bir seviyeye çıkarılamamıştır.

Bu devirde eleman azlığını, malî imkânsızlığı, bilgisizliği, okulların yeni açılmış olduğunu ve buna karşılık teftiş hizmetlerinin çokluğunu düşünürsek; yapılan icraatı gelecek için ilk müsbet denemeler olarak kabul etmek yerinde olur.

İKİNCİ BÖLÜM

İLK ÖĞRETİM

SIBYAN OKULLARI:

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk eğitim ve öğretimin yapıldığı yer "sıbyan mektebi" (ilk okul) idi. Kitle öğretimi yapan sıbyan okulları, Imparatorluğun parlak devrinde zamanın ihtiyaçlarına cevap verebiliyordu. Diğer kurumlarda olduğu gibi, bu müesseseler de kendilerini yenileyemediğinden işlevlerini yitirmişlerdir. Bu okulların büyük bir kısmının -medreseler olduğu gibi- vakıf olarak kurulması; vakfiyelerine uygun ve mecburi bir programın takip edilmesine sebep olmuş bu da sıbyan okullarının statik (durağan) bir hal almasına yol açmıştır. Dolayısıyla sıbyan okulları değişen şartlara ayak uyduramamıştır.

Sıbyan okulları, kuruluşları bakımından, ya bir "külliyet" içinde yer alıyorlar, yahut da ayrı olarak mahalle ve köylerde bulunuyorlardı. Büyük bir çocuğun tek katlı, tek odalı taş binalardı[1].

Sıbyan okullarının belli bir yönetmeliği veya devletçe hazırlanmış belirli bir programı mevcut değildi. Bu okulların amacı bir çocuğa okumayazma öğretmek, İslâm dininin kurallarını ve Kur'an'ı belletmekti. Öğretim ezbere dayanıyordu. Ferdî bir eğitimin hâkim olduğu bu okullarda genellikle şu dersler okutuluyordu: 1) Elifba, 2) Kur'an, 3) İlm-i hal, 4) Tecvid, 5) Türkçe ahlâk risaleleri, 6) Türkçe, 7) Hat(yazı).

Bu dersler Türkçe olarak okutuluyordu. Bu hususta Faik Reşit Unat şöyle demektedir ki biz de aynı görüşteyiz: "*Gerçi bu okulların baş hedefi, çocuklara her ne kadar Arapça olan Kur'an metnini yanlışsız okuyup telâffuz edecek bir yetenek kazandırmak ise de, gerek tecvit, gerek din bilgilerinin öğretmenler tarafından Türkçe açıklandığı, hele kara cümlenin öğretilmesinde doğrudan doğruya ana dil hakim bulunduğu, çocuklara muhtelif vesilelerle Türkçe dualar ve ilâhiler ezbereletildiği, Türkçe gülbanklar söyletildiği cihetle, hele medreselerin bile tam mânâsıyla Arapça olduğu iddia edilemeyecek olan öğretim dili yanında sıbyan mekteplerinde öğretim dilinin Arapça olmayıp Türkçe olduğu kuvvetle savunulabilir*"[2].

[1] Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul 1968, s. 153.

[2] F. Reşit Unat, ayn. esr., s. 8-9.

Sıbyan okulları eğitim ve öğretim araçları bakımından da yetersiz idiler. Kitap haricinde, yazı tahtası, harita, küre, sıra gibi vasıtaların hiç biri yoktu. Öğretmenler, genellikle medrese çıkışlı idiler. Fakat pek çok yerlerde çeşitli kaynaklardan kimselerin öğretmenlik yaptıkları anlaşılmaktadır. Okuma-yazma bilen, imam, müezzin, kayyum vb. kimselerin kendi görevleri yanında öğretmenliği de yürüttüklerini biliyoruz.

Çocuklar, 4-5 yaşlarında Âmin alayı (tören) ile okula başlardı. Okula kayıt-kabul gibi her hangi bir işlem söz konusu değildi. Müslüman olan herkesin çocuğu okula giderdi. Öğretmen-öğrenci münasebetleri, okul içinde ve dışında kesin itaat, korku ve saygıya dayanıyordu. Kısaca niteliğini belirttiğimiz bu okulların ıslâhı lüzumu, II. Mahmut devrinde anlaşılmaya başlamıştır.

SIBYAN OKULLARINDA İLK ISLÂHAT TEŞEBBÜSLERİ

Osmanlı devlet adamları, Avrupa'nın üstünlüğünü uzun yıllar askerî alanda aramışlar ve yapılan ıslâhat hareketlerinde bu yöne ağırlık vermişlerdir. Bu yüzden askerî okulların dışındaki maârif müesseselerin dokunulmamış ve bunlar kendi haline bırakılmışlardır.

II. Mahmut devrinde, ilk defa olarak askerî saha ile birlikte mülkî sahada da ıslâhat yapılmaya çalışıldığını görüyoruz. Bunun bir sonucu olarak, 1824 yılında sıbyan okullarının durumu ele alındı. Nitekim II. Mahmut, söz konusu tarihte "*Talim-i sıbyan*" hakkında bir ferman yayınlamıştır[3]. Bu fermanda, cehaletin kötülüklerinden ve çocukların okula değil çıraklığa verilmesinin zararlarından söz edildikten sonra genç-ihtiyar herkesin İslâm âkidlerini öğrenmesi ve çocuklarını ergenlik çağına kadar okullara göndermeleri irâde buyrulmuştur. Ayrıca çocukların okula devabını sağlamak için dinî ve hukukî müeyyideler konmuştur. Fermanın diğer özelliklerine gelince:

1) Fermanın hükümleri sadece İstanbul için geçerlidir.

2) Sıbyan okullarına devam mecburiyeti konmuştur. Fakat bu mecburiyet, taşra sıbyan okulları için geçerli olmadığından, genel bir kaide değildir. Bu bakımdan, ilk öğretim mecburiyetinin bu tarihte konduğunu ileri sürmek imkansızdır; fakat ona doğru atılmış bir adım olarak yorumlanabilir.

3) Eğitim ve öğretim hususunda her hangi bir yenilik getirmemiştir. Yine geleneksel eğitim devam ettirilmiş, ancak ıslâhı söz konusu olmuştur.

[3] 1824 tarihli bu ferman için bk. Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 1-3.

Fermanın bu muhtevasına rağmen padişah II. Mahmud'un sıbyan okullarının durumuyla yakından ilgilenmesini bir yenilik saymak gerekir. Zira bu tutum, II. Mahmud'un maârifin toplum ve devlet hayatında önem ve yerini kavramış olduğunu gösterir. Bununla birlikte padişahın, sıbyan okullarında, 1824 yılında, köklü bir değişiklik yapması çok güçtü. Hele medrese ve ulemânın desteğine en fazla muhtaç olduğu bir sırada bunu yapması beklenemezdi.

II. Mahmud'un 1838 yılında, ilk öğretim alanında yeni bir teşebbüse daha giriştiğini görüyoruz. Bu tarihte, *Meclis-i Umûr-u Nâfia,* ilk öğretimin ıslâhı hakkında bir rapor hazırladı. Bu rapor, bazı değişikliklere uğratılarak padişahın tasdikine sunulmuştur ve iradesi temin edilmiştir[4].

Bu raporda genel maârif sistemi ve bu arada sıbyan okullarının önemi ve ıslâhı üzerinde durulmuştur. Bu rapora hakim olan güçler, ana çizgileriyle şöyle özetlenebilir: Maârifin gayesi, insanı ahirette olduğu kadar, hayata da hazırlamaktır. Dinî bilgiler insanı ahirette kurtuluşa hazırladığı halde, fen ve ilim insanın dünyada mutlu ve müreffeh olmasını sağlar. Halkı cahil olan memleketlerde ne sanayi ilerler, ne de devlet zengin olabilir. Maârif sistemi bir bütündür; bu bakımdan ilk, orta, yüksek dereceli okullar arasında bir uyum sağlanmalıdır.

Rapordaki bu görüşlerin, modern maârif anlayışıyla hazırlanmış olduğunu kestirmek zor olmasa gerekir. Çünkü raporu hazırlayanlar, Avrupa'daki gelişmelerin maârife dayalı olduğunu bilmektedirler. Bu kimseler, maârif ıslâhatını eğitim ve öğretimin dünyevîleştirilmesinde görmektedirler. Rapor bu görüşleriyle, eğitim tarihimizde yeni bir safha açtı. İlk defa olarak devlet, medresenin yanında eğitimden hak istemeye başladı. Bu tutum devletin batılılaşma anlayışı ve esaslarına uygun bir hareketti. Eğitimi de bunun bir vasıtası olarak görüyordu.

Raporla birlikte, diğer sahalarda olduğu gibi, eğitim alanında da iki görüş ve zihniyet mücadelesi başladı. Sıbyan okulları üzerinde, bu mücadele, daha şiddetli oldu. Zira medrese ve ulemâ, sıbyan okullarını kendi etki sahası olarak görüyor ve buraya kendi anlayışları dışında, hele lâik bir düşünceyi sokmak istemiyorlar. Tazminatçılar ise,kendi düşüncelerine halkı da iştirak ettirmek istiyorlar; bunun da kitle eğitimi yaparak topluma kollektif şuur veren sıbyan okullarıyla gerçekleşeceğine inanıyorlardı. Bu şekilde başlayan mücadelede Tazminatçıların tavizci tutumu yüzünden

[4] Meclis-i Umûr-u Nâfia ve diğer meclis raporları için b. Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 6-20.

medrese ağır basmaya başladı. Neticede sıbyan okulları yine medrese ve Şeyhü'l-İslâmlığa bırakıldı. Tanzimatçılar, sıbyan okullarını bir tarafa bırakarak, rüşdiye okullarını açıp kendi anlayışlarını burada hakim kılmak istediler. Fakat bunda da pek başarılı olamadılar.

Meclis-i Umûr-u Nâfia raporunun, genel maârif politikası bakımından yenilikçi olmasına rağmen, sıbyan okulları için somut bir tedbir getirmemiş olduğunu görüyoruz. Sadece bazı tavsiyelerle yetinmiştir. Bu tavsiyeler şunlardan ibarettir:

1) Hocaların teftişi ve yetenekli olmaları,

2) Çocukların okula devamı mecbur tutulması ve gerekli bilgileri öğrenmeden bırakılmaması,

3) Çocukların bilgi seviyesine göre sınıflara ayrılması,

4) Fakir ve kimsesiz çocuklar için yatılı okulların açılması,

5) Mahallelerdeki küçük okulların yalnız hece ve Kur'an öğretimine tahsis edilmesi.

Görüldüğü gibi sıbyan okullarında dinî eğitim hakimdir. Okulların büyümesinde yenilik yapılmasına cesaret edilememiş, ancak eski durumları korunarak bir çeki düzene kavuşmasına çalışılmıştır. Hülâsa, sıbyan okullarının ıslâhı yolunda atılan adımlar pek başarılı olmamıştır

TANZİMAT DEVRİNDE SIBYAN OKULLARI

Tanzimat devrinde sıbyan okullarının eğitim ve öğretim yönünden düzene konulması yolunda ilk teşebbüs Abdülmecit tarafından yapılmıştır. 1845 yılında maârifle ilgili bir Hatt-ı Humayununda cehaletin kaldırılması (izâle-i cehl) ve kamu terbiyesinin (terbiye-i âmme) çaresine bakılması hususunda emir ve ikazları doğrudan doğruya sıbyan okullarını ilgilendirmektedir[5]. Hatt-ı Humayun üzerinde toplanan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin kararındaki *"izâle-i cehl-i ahâli ve tebaa niyet-i hayriyet mütadesiyle mahallât mekâtîpi hakkında başlıca bir nizâmı kavî mutalaa olunmak üzere.... bir meclis-i muvakkat tertîpi....."* yollu sözler bunu teyid etmektedir[6]. 1845 (4 Rebiülahır 1261) tarihli resmî tebliğde ise *"...gerek Dersaadet'te ve gerek Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhânede icap eden ve hâl-i hazırda mevcut bulunan mekteplerin yolunda tanzimiyle melhuz olan fevâidi husûle getirecek sûrette bir nizâm-ı kavî*

[5] Aziz Berker, ayn. esr., 13-14.

[6] Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye kararı için bk. Aziz Berker, ayn. esr., s. 15.

ve dâimî tahtına idhâl olunmasına mütevakkıf göründüğüne ve iptida inşa ve tanzim olunması lâzım gelen mektepler mahallât mektebi olmasıyla ona göre başlıca bir nizam kaleme alınması... "ifadesiyle sıbyan okullarının ıslâhına önem verildiği açıkça belirtilmiştir[7].

Yukarıda adı geçen Meclis-i Muvakkat kurulmuş ve bir lâyiha hazırlayarak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyeye takdim etmiştir. Bu layihada da sıbyan okullarının *"Mevcut olan mekâtip-i sıbyanın icabına mukannenat ve mürettebâtının tanzim ve tasfiyesi..."* öngörülmüştür[8]. Ayrıca Meclis-i Muvakkat, mahalle mekteplerinin nizâmât-ı umûmiye ve dâhiliyesini etraflıca mütalaa ederek daha sonra kurulan Meclis-i Maârif-i Umûmiyeye bazı tavsiyelerde bulunmuştur.

Meclis-i Maârif-i Umûmi, Sıbyan okulları hakkında yeni bir takım ıslâhat tedbirleri almağa lüzum görmeden Meclis-i Muvakkatça alınan kararları uygulamaya koymuştur. Bu kararlar[9].

1) Islâhata ilk önce mahalle mekteplerinden başlanılması,

2) Mevcut okul hocalarına okutacakları derslerle ilgili birer talimat verilmesi,

3) Yetersiz kimselere hocalık yaptırılmaması, bu gibilerin başka işlerde görevlendirilmesi,

4) Sınıf ve imtihan usûlünün getirilmesi,

5) Her şeyin nizâm ve usûlüne göre yürütülmesinden ibaretti.

Bu tedbirlerin okullarda uygulanması ve kontrolü için Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulmuştur. Her gün mahalle mekteplerini gezip nizâmların tamamen icrasına dikkat etmek üzere, nazırın yanına bir muavin tayin edilmiştir.

1845'te Abdülmecid tarafından başlatılan maârif reformu, sıbyan okulları için 8 Nisan 1847'de bir talimatnâme hazırlanmasıyla yeni bir safhaya girmiştir[10]. Hocalara rehber olmak üzere yazılan bu talimatnâmeye ihtiyaç duyulması ve hazırlanması maârifte yeni bir anlayışla işaret etmektedir.

[7] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 26-27.

[8] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 31.

[9] Meclis-i Maârif-i Umûmiye kararı için bk. Aziz Berker, ayn. esr., s. 21.

[10] Aziz Berker, ayn. esr., s. 28-35.

Ayrıca okullara bir nizâm vermek istediği de aşağıdaki maddelerden anlaşılmaktadır:

1) Öğretim süresi dört yıl olarak sınırlandırılmıştır.

2) Sıbyan okullarının rüşdiyelere temel olması ve bunlara öğrenci yetiştirmesi kabul etmekle öğretim dereceleri arasında bir uyum sağlanmıştır.

3) Türkçe derslerine önem verilmekle eğitimde millîleşmeye doğru bir adım atılmıştır.

4) İlk öğretimde birlik ve bütünlük temini yoluna gidilmiştir.

5) Okuma ve yazmaya aynı ölçüde önem verilmiştir.

6) Okullarda teftiş usûlü ve öğrencilerin devam mecburiyetinin sağlanması öngörülmüştür.

7) Okullara taş levha ve divitin sokulması uygun görülmüştür.

Bu talimatnâmeyi geleneksel derslerin daha iyi verilmesi için bir başlangıç kabul etmek yerinde olur. Derslerde ise Türkçe ve yazı dersi dışında herhangi bir yenilik söz konusu değildi.

Sözün kısası, iyi niyetlerle hazırlanmış talimatnâme parasızlık ve hocasızlık yüzünden uygulanamamış ve okullar yine eski usûlde öğretime devam etmiştir.

1857'de Maârif Nezâreti'nin kurulmasıyla sıbyan okullarının ıslâhı yeniden ele alınmış, fakat buna ancak 1863'te teşebbüs edilmiştir. Bu tarihte İstanbul'da çeşitli semtlerde 12 adet okul ve her okulun çevresinde iki başka okul daha seçilerek toplam 36 okulda yeni usûlün uygulanmasına karar verilmiştir. Hemen ifade edelim ki bu yeni usûl, 1846'da Meclis-i Muvakkat'ın aldığı kararların tatbikatından başka bir şey değildi. Buna ek olarak hocalara devletçe maaş bağlanması, ilk öğretimin parasız olması ve ilk öğretimin temel eğitim kabul edilmesi gibi fikirler ortaya çıkmıştır[11].

1864'te kurulan "*Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu*" 1868'de sıbyan okulları için on maddelik bir nizamnâme tertip etmiştir. Nizamnâmenin getirdiği yenilikler, sıbyan okulu dersleri arasına imlâ, malûmat-ı nâfia, coğrafya ve aritmetik derslerinin konulmasından ibarettir[12]. Fakat bu nizamnâme de uygulanmamıştır.

[11] Raporların metinleri için bk. Aziz Berker, ayn. esr., s. 39-42.

[12] Nizamnâme metni için bk. Aziz Berker, ayn. esr., s. 59-60.

1868 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ve sıbyan okulları:

Bütün maârif sistemiyle birlikte sıbyan okullarının bir nizâma konulması, bu nizâmnâmenin kabul ve tatbikiyle gerçekleştirilmiştir. Nizamnamenin sıbyan okullarına ait hükümleri[13]:

a) Genel Hükümler:

1) Her mahalle ve köyde ve icabına göre bir iki mahalle ve bir iki köyde en az birer sıbyan okulu bulunacaktır.

2) Sıbyan okullarının tahsil müddeti dört yıldır.

3) Devam mecburiyeti erkekler için 6-10; kızlar için 7-11 yaşları arasındadır.

4) Bir mahalle veya bir köyde iki sıbyan okulu varsa bunlardan biri kızlara diğeri erkeklere tahsis edilecektir.

Bu hükümlerden, devletin, ilk öğretimi bütün İmparatorluğa yaymak ve öğretim yaşına gelmiş her çocuğa asgari bir eğitim vermek istediği anlaşılıyor. Daha önce ilk öğretim reformunu İstanbul dışına taşırmayan zihniyetle mukayese edilirse, bu hükümlerin ne kadar ileriye dönük olduğu görülür.

b) Ders ve imtihanlara dair hükümler:

1) Okutulacak dersler: Usûl-ü cedîde veçhile elifba, Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid, Ahlâka müteallik resail, İlm-i hal, Yazı talimi, Fenn-i hesap, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Malûmat-ı Nâfia.

2) Derslerde değişiklik ancak Nezâretin müsaadesiyle olacaktır.

3) İmtihanlar, köy ve mahalle ihtiyar meclisi huzurunda yapılacaktır.

Okutulacak dersler itibariyle, ilk öğretimin önemi iyice anlaşılmaya başlamıştır. Dinî ve dünyevî bilgiler arasında tam bir denge kurulmuş, hattâ ikincisine ağırlık verilmiştir.

c) Hocalara dair hükümler:

1) Hocaların Osmanlı tebaasından ve Dârülmuallîmîn mezunu olması şarttır.

2) Okulun nizamnâmesine uymayan hocalar cezalandırılır veya işten atılır.

[13] 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi mekâtib-i iptidaîye ile ilgili maddeler.

Dârülmuallimîn'in verdiği mezunların ne kadar az olduğu düşünülürse, bütün okullarına nizamnâmenin istediği vasıfta hoca bulunamayacağı açıktır. Fakat böyle bir şartın konması artık, medreseli hocalardan bir şey beklenilmediğini ve Dârülmuallimîn mezunlarına ümit bağlandığını göstermektedir.

d) Malî hükümler:

1) Sıbyan okullarının inşa, tamir ve diğer masraflarıyla hocalarının maaşları mahalle ve köy halkı tarafından karşılanacaktır.

Görüldüğü gibi, sıbyan okullarının malî yönü devlet tarafından tamamen ihmal edilmiş ve zaten çocuklarını okutmaya pek hevesli olmayan halka bırakılmıştır. Böyle olunca sıbyan okullarının yayılmayacağı açıktı. Nitekim öyle olmuştur.

Nizamnâme ilk öğretimin yaygınlaşması için maddi ve manevî imkân ve vasıtalara gereken önemi vermediğinden, değeri nazarî alanda kalmış ve tatbikat sahası sınırlı olmuştur.

1869 Nizamnâmesine göre sıbyan okullarının ıslâhı, yahut "iptidaî"* adı altında yeni usûlde öğretim yapan okulların açılması için ilk esaslı teşebbüs, 1870 tarihinde başlamıştır. Bu teşebbüs sadece İstanbul'u değil bütün İmparatorluğu hedef alıyordu. Başlangıçta sıbyan okullarında okutulacak kitapların açık, sade ve öğrenciye şevk verecek şekilde yeniden hazırlanması işi ele alınmıştır. Hazırlanacak kitapların vasıfları ve muhtevası 25 Muharrem 1287 (1870) tarihli Takvim-i. Vakayi'de belirtilmiştir. Özellikle "elifba" için yeni heceleme usûlünün ve altı ayda okumayı öğretecek kolay bir yöntemin bulunması ve ayrıca kitabın içine resimlerin de konması şart koşulmuştur. Din, ahlâk, dil, tarih, coğrafya ve malûmat-ı nâfiâ gibi ders kitaplarının da nasıl hazırlanacağı hakkında bilgi verilmiştir[14]. Yalnız bu kitapların bastırılıp bastırılmadığı konusunda herhangi bir bilgimiz yoktur. Ancak daha ileriki yıllarda pek çok yeni kitabın bastırılıp dağıtılmış olduğunu biliyoruz[15]. Bu yeni kitaplar sadece iptidaîler için hazırlanmışlardır. Zira sıbyan okullarının eski usûlde öğretime devam ettiklerini biliyoruz.

* İptidaî mektepleri: İptidaînin kelime anlamı "ilk," "başlangıç" olup, sıbyan mekteplerindeki geleneksel öğretim metodları dışında yeniden düzenlenecek mekteplerde, özellikle Elifba'nın okunması hususunda yeni bir usûlün tatbik edildiği mekteplere verilmiş bir isimdir. 1876'dan sonra İlkokul karşılığı olarak iptidaî mektebi adı kullanılmıştır.

[14] Hazırlanacak kitapların mahiyeti hakkında bk. Aziz Berker, ayn. esr., 82-84.

[15] Aziz Berber, ayn. esr., s. 85.

Yeni usûle göre hazırlanmış olan tedris programının tatbik ve tecrübesi için 1872 tarihinde İstanbul'da Nuriosmaniye Camii içinde bulunan kârgir binada iptidaî okulu açıldı. Daha sonra İmparatorluğa yayılacak iptidaî okullarının ilki budur[16].

1869 Nizamnâmesinin vilâyetlerde uygulanmasına ilk önce Rumeli'den başlanmasına karar verilmiştir. Bu husûsta yayımlanan 13 Ağustos 1288 (1872) tarihli bir vesikada, özellikle okulların bina, hoca ve malî meselelerine ilişkin çözüm yolları önerilmiştir[17]. "*Bizim memlekette sıbyan mektepleri gerek hükûmetçe ve gerek halkça hiç bir vakitte nazar-ı dikkat ve itinaya alınmadığından teessüf olunacak bir haldedir. Bunların ıslâhına, teksir ve tevsiine medâr olmak için Rumeli'nin bazı bölgelerinde her kasabanın her mahallesinde ve köylerin dahi icâbına göre bir veya bir kaçında birer mekteb-i sıbyan tesisi ve her mektebe muktedir muallimler tahsis ve tâyini tensib olunmuştur.*" Bu karar gereğince, mahalle ve köylerde mektebe müsait yer ve binaların mektep yapılması ve böyle mevcut bina yok ise yeniden inşâsı için ahalinin icbar ve teşvik edilmesi ve bu mekteplerin hocalarına yılda 800-1.200 kuruş arasında maaş tahsisi uygundur. İşbu maaşların ödenmesi için:

1) Mektebin vakfı varsa onun gelirlerinden;

2) Bölgenin "avârız"* parası mevcut ise ondan alınacak hisseden;

3) Mahalle ve köyde mirasçısı olmayan ve hayrata vasiyet olunmuş paraların mekteplere ayrılan miktarından;

4) Mahalle ve köy ahalisinin vereceği fitre ve kurban derilerinden faydalanılması ve kâfi gelmezse yine halktan alınacak yardımlarla tamamlanması cihetine gidilmelidir. Bu kaideye göre, ilk önce Tuna vilâyetinde tesbit edilen yerlerde sıbyan okulları açılmış ve ayrıca yazı hocalarının istihdâmına lâzım gelen vâridat dahi bu yolda tedârik edilmiştir.

Bu yeni tedbirlerin uygulamadaki başarı derecesi bilinmiyorsa da Rumeli'de bu yolla pek çok okulun yapıldığı gerçektir. Bu vesikaya göre, devletin müslüman halkı kendi çocuklarının tahsil yaptıkları sıbyan okullarıyla ilgilenmeye zorladığı anlaşılıyor.

1876 tarihine kadar usûl-ü cedîdenin uygulandığı iptidaî okullarıyla tedris yönünden epeyce uğraşılmış ise de kolay okutmak yollarını araştır-

[16] Osman Nuri, *Türkiye Maârif Tarihi*, c. II, s. 390.

[17] Osman Nuri, ayn. esr., s. 389-390.

* Avârız: Osmanlı imparatorluğu'nda halktan alınan bir çeşit vergidir. Daha evvel belediyeye verilen avârız, bu tarihten itibaren maârife verilmeye başlanmış ve 1875'te kaldırılmıştır.

maktan başka bir şey yapılamamıştır. Fakat bu arada iki önemli teşebbüsün yapıldığını da unutmamak lâzımdır. Birincisi sıbyan okulları yönetiminin halka verilmesi hareketidir. 1875 (22 Rebiülâhır 1292) tarihli ve 34 maddelik bir talimatnâme ile İstanbul sıbyan okullarının yönetimi mahalle halkından teşkil edilecek *"Tedris meclisi ve tedris meclisi şûbeleri"* ne bırakılmıştır. İkincisi, ise iptidaî okullarında uygulanmak üzere 1875 tarihinde yayımlanan *"Rehnümâ-i muallimîn-i sıbyan"* (sıbyan okulları öğretmenler için kılavuz) adlı kitabın bir komisyon tarafından hazırlanması işidir. Ne var ki her iki talimatın da uygulanması Abdülhamid devrinde gerçekleşmiştir.

A) II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE İLK ÖĞRETİM

1 - İlk öğretim siyaseti:

İlk öğretim siyaseti derken, eğitim ve öğretimde yani sıbyan okullarının ıslâhında takip edilen yolu ve yöntemi anlıyoruz. Bu açıdan baktığımızda 1824, 1838, 1845 ve daha sonraki tarihlerde sıbyan okullarını ıslâh etmek teşebbüsleri aşağı yukarı aynı çizgide bir gelişme göstermiştir. Şöyle ki, eski gelenek ve kadrolara dokunulmadan mevcut sıbyan okullarına bir çeki düzen verilmesi düşünülmüş ve bu yolda çaba harcanmıştır. Bunun yanında okul binaları, öğretmen, maliye, eğitimin modernleştirilmesi ve yaygınlaştırılması meseleleri üzerinde durulmamıştır. Bunun en önemli sebebi hükûmetlerin reformcu kanadını meydana getiren Tanzimatçıların maârifte çağdaşlaşmayı, ilk öğretimin dışında gerçekleştirmek isteyişleri ve buna mecbur kalışlarıdır.

Tanzimat devrinde, müesseselerde ve fikirlerde meydana gelen ikilik ve bunun kaçınılmaz sonucu olan eski-yeni mücadelesinin maârif alanına da yansıdığını daha önce belirtmiştik. Bu mücadelenin ilk öğretim, yani sıbyan okulları üzerinde şiddetli olması gerekirken bunun tam tersi olmuş, bu okullar Evkaf Nezareti ile Şeyhü'l-İslâmlığın nüfuzuna terkedilmiştir. Yeni açılan okullar da Tanzimatçılara bırakılmıştır. Maârifte fiilen yaratılan bu durumdan en fazla ilk öğretim zarar görmüştür. Bunun sorumluları ise ilk öğretimin maârif hayatındaki yerini ve önemini takdir edemeyen Tanzimatçılardır. Böylece sıbyan okulları uzun yıllar, ıslâhat hareketlerinin dışında kalmıştır. Bununla beraber 1862-63 yıllarında sıbyan okullarının ıslâhı ele alınmıştır. Çünkü çağdaşlaşma yönünde ümitlerini rüştüyelere bağlayan Tanzimatçılar, sıbyan okullarının rüşdiyelere iyi talebe verecek seviyeye getirilmesini ve aynı zamanda iptidaî adıyla yeni ilk okullarını açılmasını zarurî görmüşlerdir. Buna rağmen önemli bir başarı elde edile-

memiştir. Ancak 1868 tarihinde İstanbul'da bir *"Dârülmuallimîn-i sıbyan"* açılmasıyla ilk okullara yetiştirilecek öğretmen konusunda önemli bir adım atılmıştır.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinden sonra, devlet ilk öğretim alanında müteredditde olsa şu siyaseti takip etmiştir: 1) Yapılacak yenilikleri kolayca uygulamak için, sıbyan okulları dışında, iptidaî okulları açmak; 2) Sıbyan okullarını tedrîcen ve muhafazakâr zümrelerin dikkatini çekmeden usûl-ü cedîd üzere ders veren bir duruma getirmek. Bu siyasete uygun gerekli ders programları, diğer talimatnâmeler ve kitaplar hazırlanmış; ancak uygulama alanı sınırlı olmuştur.

II. Abdülhamid devrinde ilk öğretim meselesi daha 1876 Anayasası (Kanun-u Esasî) hazırlanırken ele alınmış ve anayasaya konulan *"Osmanlı efrâdının kâffesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi mecburî olacak ve bunun derecâtı ve teferruâtı nizâm-ı mahsus ile tayin kılınacaktır"* maddesi ile ilk öğretim mecburiyeti getirilmiştir[18]. Avrupa ülkelerinde de aynı tarihlerde ilk öğretim mecburiyetinin anayasa metinlerine girdiğini görüyoruz[19].

Bu mecburiyetin konmasıyla kız ve erkek çocukların eşit şekilde eğitim imkânlarından yararlanılması hukuken temin edilmiştir. Halbuki kızların eğitilmesi lüzumuna o zamana kadar, pek inanılmıyordu.

İlk öğretime anayasada bu şekilde yer verilmesi, onu hazırlayanların konuya ne kadar önem verdiklerini göstermesi bakımından dikkate değer bir husûstur. Nitekim 1879'da maârif teşkilâtında yapılan değişiklikte Maârif Nezâreti bünyesinde *"Mekâtib-i sîbyaniye dâiresi"*nin kurulması, artık devletin ilk öğretim meselesi ciddi olarak ele alındığını göstermektedir. Ancak ilk öğretim müesseselerinin İmparatorluk dahilinde yayılması ve yönetimin etkili bir şekilde gerçekleşmesi, taşra maârif teşkilâtının kurulması ve bunlara ilk öğretimle ilgili görevlerin verilmesiyle mümkündür. Bunun farkında olan hükûmet, 1869 Nizamnâmesinin öngördüğü biçimde taşra maârifi müdürlüklerini ve meclislerini teşkil edecek ilk okullarla ilgili ıslâhatın yürütmesini bunlara bırakmıştır. Ayrıca İstanbul'dan gönderdiği ilk öğretim müfettişleri (*mekâtîp-i iptidâiye müfeddişi*) ve taşradaki müfeddişleri vasıtasıyla yapılan icraatı yakından takip etmiştir.

Bu devirde ilk öğretimle yakından ilgilenildiğini vesikalar göstermektedir. Bu ilginin sebebi orta ve yüksek dereceli okulların kurulması ve geliş-

[18] 1876 Kanûn-u Esasî madde 114, ilk öğretim mecburiyeti 1869 Maârif Nizamnâmesinde de mevcuttur.

[19] Nuvolaides N., Sa Majeste imperiale Abdulhamid Khan II, Sultan reformateur et reorganisateur de l'Empire Ottoman, Bruxelles 1907, s. 47.

mesinin ilk öğretimin nicelik ve nitelik yönündenbelirli bir seviyeye çıkmasına bağlı olduğu fikrinin anlaşılmasıdır[20]. 1882 tarihli bir vesikada *"memlekette maârifçe en geri olan Müslüman halktır. Köy ve nahiyelerde Kur'an'ı biraz heceleyebilecek bir adam bayağı âlim geçinmektedir. Bu durum memleketi ticaret ve servetinin gayr-i müslümlerin eline geçmesini ve böylece Müslüman halkın mahrûmiyetine sebep olmaktadır. Bu yüzden yalnız zenginlerin evlâdının tahsiline mahsus mekâtib-i idadîye teşkilâtından ziyade, vilâyetlerde halk çocuklarına hiç olmazsa Türkçe okuyup-yazma ve dört işlemi bilecek kadar tahsil verecek mekâtib-i iptidâiyenin teşkili maârifi yayma siyasetine uygundur"*[21], *denilerek ilk öğretimin yeri ve önemi açıkça belirtilmiştir. İlk öğretime verilen ehemmiyetin devrin sonlarına kadar devam ettiğini, Maârif Nâzırı Haşim Paşa'nın "...şimdi esâsen lâzım olan husus umûmen vilâyât-ı şâhânedeki mekâtib-i iptidâiyenin her sınıf-ı mekâtibe tercihan teksîr ve tezyîdine itina..."* edilmelidir demesinden anlıyoruz[22].

Yine bu devirde ilk öğretim iki kısma ayrılmıştır. Birincisi *"mekatîb-i sıbyaniye"* olup bu okullar, usûl-ü atîka denilen eski yeni geleneksel yollardan eğitime devam ediyorlardı. Memleketin her köy ve mahallesinde bulunan ve belirli bir zihniyetin mâbetleştirdiği, fakat, bina, öğretmen, eğitim yönünden yetersiz durumda olan bu okulları çağın icaplarına göre toptan ıslâh etmek zor bir işti. Ayrıca kökten bir ıslâhat hareketinin girişmek, bu okulları olduğu gibi kabul eden halk tabakalarının, ulemâ ve medreselerin tepkisine yol açabilir. Böyle bir tepki, bu çevrelerin desteğini, tasvibini almış ve onu devam ettirmek isteyen hükûmetin işine gelmeyeceği açıktı. Bununla beraber hükûmet bu okulların tedricen ıslâhını zarurî görmektedir[23]. Bu şartlardan dolayı hükûmet sıbyan okullarında, dinî eğitim ihmal edilmemek şartıyla, usûl-ü cedîde programlarının uygulanması şeklinde uzlaştırıcı bir siyaset benimsemiştir.

İkincisi ise, *"mekâtib-i iptidaiye"*dir. Tanzimatçıların eskiye dokunmadan yenisini yapmak siyasetine uygun olarak daha 1863'lerde sıbyan okulları seviyesinde iptidaî namıyla yeni okulların açılması fikri ortaya atılmıştır. Bu fikir, ancak 1872 yılında açılan *"iptidaî nümune mektebi"* ile tatbikata geçmişti[24]. Böylece, ilk öğretimde de ikili bir sistem ortaya çıkmıştır. Bu ikilik, ilk öğretimde *"sıbyan mektebi"* ve *"iptidaî mektebi"* olarak görünüşte; *"usûl-ü atîka"* ve *"usûl-ü cedîde"* olarak da temelde uzun bir süre devam etmiştir.

[20] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 31, no. 1374, zarf 115, karton 84, sene 1299.

[22] Başbakanlık Arşivi, Yızdız, kısım 14, no. 1438, zarf 126, karton 66, sene 1305.

[23] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 22, no. 462, zarf 153, karton 66, sene 1305.

[24] Osman Ergin, ayn. esr., c. II, s. 390.

1882'den sonra Maârif Nezâreti bu ikiliği kaldırmak için, ağırlığı iptidaî okullarına kaydırmaya başlamıştır. Devlet salnâmelerinde ve diğer vesikalarda, bu tarihten sonra, sık sık iptidaî adının geçtiği görülmektedir. Böylece sıbyan okulları taraftarlarının ilk öğretimin modernleşmesine karşı gösterdikleri direnme zayıflamaya başlamıştır. Bundan sonra da sıbyan okullarının usûl-ü cedîdeye dönüştürülmesi hızlanmış ve 1909'a kadar pek çok okul yeni usûl öğretimi uygular hale getirilmiştir.

İlk öğretim siyasetinde diğer önemli bir değişiklik de, müslüman halkın ilk öğretim ıslâhatına iştirak ettirilmesidir. Bundan maksat, halkın kendi imkânlarıyla okul binalarını yaptırmasını ve iade yoluyla maarife maddî yönden yardımda bulunmasını sağlamaktı. Devlet bütçesinden maarife ayrılan tahsisatın çok sınırlı olduğu hesaba katılırsa, bu tedbirin yerinde bir hareket olduğu düşünülebilir[25].

II. Abdülhamid devrinde ilk okulların yaptırılması, cehaletin kaldırılması ve genel maârif hizmetlerinin halka götürülmesi hususunda önceliğin, müslüman nüfusun çok olduğu bölgelere verilmesi, ilk öğretim siyasetinin esasını teşkil eder. Bu arada kaza ve kasabalarda yaptırılacak iptidâi okulların büyük olması ve buralarda gayr-i müslim tebaa çocuklarının da eğitilmesi yolunda resmî kararlar, ilk öğretimde de, orta öğretimde olduğu gibi Osmanlılık siyasetine önem verildiğini göstermektedir[26].Bunun gayesi, gayr-i müslim çocuklara millî şuur veren cemaat okullarının siyasî ve zararlı faaliyetlerini durdurmak ve aynı zamanda çeşitli din, mezhep ve ırktan olan ilk okul çağındaki çocuklara Osmanlılık duygu ve düşüncesini aşılamaktı[27]. Fakat bu tasarı, gayr-i müslim tebaanın tutumu yüzünden, gerçekleşme imkânını bulamadı.

Diğer bir husus, ilk okullara öğretmen yetiştirme konusunda takip edilen siyasettir. İlk defa II. Abdülhamid devrinde pek çok vilâyet merkezlerinde Darülmuallimîn ve öğretmen açığını kapatmak için kısa süreli kurslar açılmıştır. Bu konuya ileride ayrıca daha geniş yer verilecektir.

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, bu devirde ilk öğretime özellikle ilk 16 yıl içind gereken ilgi gösterilmiştir. Bunları şu noktalarda toplayabiliriz:

a) Kanunî tedbirler: İlk öğretim mecburiyetinin konması.

b) İdarî tedbirler: Merkez ve taşrada ilk öğretim teşkilâtının kurulması.

[25] Charles Morawitz, *Les Finances de la Turquie,* Paris 1902.

[26] Başbakanlık Arşivi Yıldız kısım 18, no. 79/119, zarf 106, karton 40, tarihsiz.

[27] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 14, no. 2287, zarf 126, karton 11.

c) İptidaî okulların açılması ve çoğaltılması.

d) Sıbyan okullarına yeni usûl öğretimin sokulması.

e) Müslüman halkın kalabalık olduğu yerlerde ilk öğretime öncelik ve ağırlık verilmesi.

f) Halkın maârif alanında maddî yardımının sağlanması.

g) Taşrada Darülmuâllimînlerin açılması. Bütün bu yapılanları, İmparatorluğun genişliği ve nüfusu ile karşılaştırırsak her yönden yetersiz olduğu anlaşılır. Ancak devletin malî durumu, maârife ayrılan para, iç ve dış olaylar, Avrupa'nın baskısı,kapitülasyonlar, gayr-i müslimlerin olumsuz faaliyetleri, o zamanki düşünce tarzı, kadro yetersizliği ve cehaletin yaygın oluşu yüzünden halkın ilgisizliği göz önüne getirilirse, yapılanları pek küçümsememek gerekir. Üstelik bu devirde, diğer alanlarda yapılan ıslâhatın ne derece kısır ve yetersiz olduğu göz önünde bulundurulursa, ilk öğretim veyahut genel maârif alanında yapılan yeniliklerin somut neticeleri açıkça görülür.

2) İstanbul'da ilk öğretim:

1872'de İstanbul'da Nuruosmaniye Camii içinde Selim Sabit Efendi tarafından hazırlanan yeni tedris usûlünün tatbik ve tecrübe olunması maksadıyla açılan *"nümûne iptidaî"* okulundan müsbet neticeler alınması üzerine, yenilerinin açılmasına ve hattâ sıbyan okullarının dahi tedricen bu usûle dönüştürülmesine karar verilmiştir. Bu tip iptidaî okullarının sayısı 1876'ya kadar ancak üçe çıkabilmıştır. Bunlar *Nuruosmaniye, Simkeşhâne* ve *Saraçhane* iptidâî okullarıdır[28]. 1293 (1876) yılı Devlet salnâmesine göre, o tarihte sayıları 280 olan İstanbul sıbyan okullarının yönetimiyle ilgili 1875(7 Rebiülevvel 1292)'te neşredilen talimatnâmenin tatbikatına geçilmiştir. 34 maddeden mürekkep bu talimatnâmeyi şu şekilde özetleyebiliriz[29]:

1) İstanbul okulları mevkiilerine göre belirli dairelere ayrılmıştır. Her dairenin yanında bir de "meclis-i tedris" bulunmaktadır. Her ikisinin de mahallelerde şubeleri vardır.

2) Meclis-i tedris, sorumlu bulunduğu okulların malî, idarî ve öğretim işlerini yürütmekle görevlidir.

3) Maârif Nezareti müfettişleri okulları teftiş edecektir.

[28] 1293 Devlet salnâmesi.

[29] Düstur, I. tertip, c. III, s. 432-438.

4) Öğretmen maaşları 3.00-5.00 kuruş arasındadır. Okulların geliri avârız akçesinden okulun vakfından, öğrenciden alınan ücret ve cezalardan sağlanmaktadır.

5) Fakir çocuklardan ücret alınmayacaktır.

Programların da tesbit edildiği bu talimatnâme daha sonraki yıllarda, Osmanlı-Rus savaşının patlak vermesi yüzünden uygulanamamıştır[30].

1877 Osmanlı-Rus savaşının ortaya çıkardığı pürüzler siyasî bir sonuca bağlandıktan sonra İstanbul ilk okullarının yeniden ıslâhı konusu ele alındı. İlk önce Maârif Nezareti, İstanbul'daki ilk okulları idarî ve malî yönden dört grupta toplamakla işe başladı[31].

1) Öğretmen maaşlarıyla okul masrafları Maârif Nezareti bütçesinden ödenen iptidaîler. Bunlara devam eden öğrencilerden alınan ücretler, gerektiği hallerde, bütçeden yardım almayan okulların masraflarına karşılık gösterilecektir.

2) 13 merkeze bağlı bulunan kız ve erkek sıbyan okullarıdır. Bunların idareleri merkezdeki öğretmenler tarafından daima teftiş olunduğu gibi, umûm mekâtip-i iptidaiye ve sıbyaniye müfettişliğinin kontrolu altında bulunur.

3) Okul masrafları ve öğretmenlerin maaşları, öğrenciden alınan ücretlerle karşılanan hususî iptidaîler.

4) Hamiyet sahiplerinin kurdukları cemiyetler tarafından idare edilen okullar. Bu okulların öğretmen maaşları ve diğer masrafları cemiyetçe karşılanır[32].

Maârif Nezareti bütün ilk okulları malî kaynaklarına göre dört kısma ayrılmakla kendisinin doğrudan doğruya meşgul olmak istediği okulların iptidaîler olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Nitekim ilk öğretim siyasetinde iptidaîler lehine bir değişiklik olduğunu, yapılan icraattan da anlıyoruz. Diğer taraftan 1882'den itibaren devlet salnâmelerinde olsun, resmî yazışmalarda olsun ilk okullar için kullanılan "mekâtib-i sıbyan" terimi yerine "mekâtib-i iptidaîye" terimi daha çok kullanılmaya başlanmıştır.Bundan elde edilmek istenen sonuç şudur: Nasıl ki Cumhuriyet devrinde

[30] Okulların ders programı için bk. 1299 Devlet salnâmesi; krş. Aziz Berker, ayn. esr., s. 112-113.

[31] 1294 Devlet salnâmesi. Faik Reşit Unat, ayn. esr., s. 39.

[32] Aynı yerde.

"üniversite" ve "okul" terimleri getirilerek "Darülfünûn" ve "mektep"in kafalarda yaratmış olduğu eskiye dönük düşünceler yıkılmak istenmişse, sıbyanı, iptidaî yapmakla benzer bir fayda sağlanmak istenmiştir. Fakat devrin sonuna kadar hükûmetin açtığı ilk okullar iptidaî, daha evvel mevcut olan okullar sıbyan adıyla anılmışlardır. Yine de bu terimlerin çok kere eş anlamda kullanıldıklarını görüyoruz. Bu karışıklığı önlemek için, daha ziyade usûl-ü atîka ve usûl-ü cedîde terimlerinin kullanılması yoluna gidilmiştir.

Maârif Nezareti, ilk okulların ıslâhı için yeni usûl öğretim metod ve programları üzerinde karar kılarak İstanbul'da iptidaî okulları açmaya devam etmiştir. 1876'da sayıları sadece altı olan iptidaîler, kısa zamanda gelişmiş ve önem kazanmaya başlamıştır. Bu gelişmeler yıllara göre aşağıdaki seyri takip etmiştir[33]:

1876

Nuruosmaniye iptidaîsi
Simkeşhâne iptidaîsi
Saraçhâne iptidaîsi
Eski Ali Paşa iptidaîsi
Lâleli iptidaîsi
Rüstem Paşa iptidaîsi

1877-1878

Mahmudiye iptidaîsi
Beylerbeyi iptidaîsi
Bebek iptidaîsi
İstinye iptidaîsi
Yeniköy iptidaîsi
Fatih iptidaîsi
Süleymaniye iptidaîsi
Vezneciler iptidaîsi

1880

Fevziye iptidaîsi
Kanlıca iptidaîsi
Çengelköy iptidaîsi
İbrahim Ağa Çayırı iptidaîsi
Şehzade iptidaîsi

1881

Beşiktaş iptidaîsi
Küçük Langa iptidaîsi
Koca Mustafa Paşa iptidaîsi
Hafiz Paşa iptidaîsi
Haydarhâne iptidaîsi
Deveoğlu iptidaîsi

1882

Bayrampaşa iptidaîsi
Hekimoğlu Ali Paşa iptidaîsi
Hoca Paşa iptidaîsi
Peyman Sultan iptidaîsi

Hekîm Şirvanî iptidaîsi
Kalender iptidaîsi
Pürtelâş Hasan Ef. iptidaîsi
Mihrimah Sultan iptidaîsi
Ahmediye iptidaîsi
Valide Atik
İskele Başı

1883

Ragıp Paşa iptidaîsi

1884

Recaî Efendi iptidaîsi
Sarıyer iptidaîsi
Yüksekkaldırım iptidaîsi

1885

Küçükpazar iptidaîsi
Abdülislâm iptidaîsi
Bayram Fırını iptidaîsi
Hamidiye iptidaîsi
TOPLAM : 44 iptidaî.

[33] 1293-1302 yılları arasında yayımlanan Devlet salnâmesi.

Devlet salnâmelerine göre, İstanbul'da 1885 yılına kadar iptidaîlerin sayısı 44'e yükselmiştir. Bunlardan, 1876'dan önce mevcut 3 iptidaîyi çıkarırsak, 41 tanesi, Birinci Meşrutiyet'in ilânından itibaren 9 yıl içinde yapılmıştır. Her okulda ortalama 40-50 öğrenci bulunduğunu kabul edersek bütün öğrencilerin sayısı her halde 1.500-2.000 civarındadır. Diğer taraftan 44 iptidaî okulunun tam bir listesini tek bir salnâmede bulmak imkânsızdır. Sadece 1301 tarihli Devlet salnâmesinde 32 iptidaînin adı verikmektedir. Şu halde, bazı iptidâilerin açıldıktan sonra kapandığı veya resmî istatistiklere alınacak kadar öneme sahip olmadıkları kanaatine varılabilir. 1886'dan itibaren, Devlet salnamelerinde yalnız mahalle okullarının bağlı bulundukları merkez iptidaîleri zikredilmiştir.

Bu devirde İstanbul sıbyan okullarının durumuna gelince: Maârif Nezareti bir yandan iptidaîler açarken diğer yandan da sıbyan okullarını usûl-ü cedîd üzere öğretim yapar hale getirmeye gayret etmiştir. Nezaret, sıbyan okullarının idaresini ve masraflarını halka bırakarak, yüksek denetim yetkisini elde bulundurma siyasetini takip etmiştir. Fakat bu yöntemin, sıbyan okullarının islâhı için çıkar yol olmadığını daha önce belirtmiştik. Bu yüzden Nezaret, zaman zaman ilk okulların tamiri, yeniden yaptırılması, öğretmen tayini ve ders programları gibi işlerini tamamiyle kendi sorumluluğu altına almak için bir takım faaliyetler göstermiştir. Ancak okulların malî yönünü eski durumunda bırakmıştır.

İlk öğretim meseleleri esaslı bir şekilde 1887 (1305)'de Ali Haydar başkanlığında toplanan maârif komisyonunda ele alınmış ve bazı çözüm yolları önerilmiştir. II. Abdülhamid'in emriyle teşkil edilen bu komisyon, hazırladığı raporda, İstanbul sıbyan okullarına da yer vermiştir. Zaten komisyonun esas görevlerinden biri "... *mekâtîp-i iptidaîyenin ihtiyaç nisbetinde teksîri*..." hakkında görüşlerini bildirmekti[34]. Komisyon bu konudaki görüşlerini bildirmeden önce:

1) Maârif Nezaretine gerek usûl-ü atîka gerek usûl-ü cedîde sıbyan okullarının sayısını,

2) Nüfus dairesinden ise ilk okul tahsili için mecburî olan 7-8 yaşları arasında ne kadar Müslüman çocuğu bulunduğunu sormayı kararlaştırmıştır[35]. Bunun üzerine Maârif Nezareti, İstanbul'da (Dersaadet ve bilâd-ı selâse) 193 adet sıbyan ve iptidaî okulu ve 7.395 öğrencinin mevcud oldu-

[34] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 22, no. 462, zarf 153, karton 66, sene 1305.
[35] Aynı yerde.

ğuna; nüfus dairesi ise halihazırda 7-8 yaşlarında 11.602 müslüman erkek çocuğunun bulunduğuna dair bilgiler vermiştir[36]. Bu rakamlara göre, 4.200 kadar erkek çocuğun okula devam etmediği anlaşılmıştır. Ancak sayıları 20'ye varan hususî okullarla, Mekteb-i Sultaniye'ye kabul edilmiş, yaşları müsait değilken her nasılsa askerî ve mülkî rüşdiyelere girmiş ve bâzan da kendi evlerinde hususî tahsil gören ve sayıları 1.700 civarında tahmin edilen çocuklar hesaba katılarak, ilk öğrenimden mahrum erkek çocuklarının sayısının 2.500'e düşebileceği üzerinde görüş birliğine varılmıştır[37].

Bu istatistikî bilgilerin ışığı altında, okulların ıslâhı ve açıkta kalan 2.500 çocuğun, okullara yerleştirilmesi konusu komisyonda müzakere edilerek bir karara bağlanmıştır. İlk plânda, 2.500 çocuğun mevcut okullara dağıtılarak ilk öğretimden faydalandırılması görüşü ele alınmış, fakat bazı üyelerin bu tedbirin geçici olduğu yolunda itirazları üzerine kabule şayan görülmemiştir. Daha sonra İstanbul'da mevcut bulunan sıbyan okullarının eskiden yapılmış olup, günün şartlarına uygun olmayan dar, havasız ve köhne binalar olduğu üzerinde görüş birliği temin edilince tek çıkar yolun ihtiyaca cevap verebilecek yeni okulların yaptırılması ve öğretime açılması olduğu kendiliğinden ortaya çıkmıştır.

Buna göre, ilk önce *Koca Mustafa Paşa, Silivrikapı, Mevlevihânekapısı, Şehremini, Edirnekapı* ve *Eğrikapı* semtlerinde eski okulların tamiri veya yeni okulların açılması ve ilerde bütün semtlerde aynı şekilde hareket edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca öğrenim çağında bulunan bütün çocukların okula devamını sağlamak için 1869 Nizamnâmesinin 12. ve 13. maddelerinde öngörülen ilk öğretim mecburiyetinin şimdilik İstanbul dahilinde uygulanması kabul edilmiştir. Bu tedbir, Müslüman çocuklarını okula gitmeye zorlamak için alınmıştır. Zira pek çok çocuk, velilerin cehaleti ve ihmali yüzünden ilk öğretimden mahrum kalıyordu.

[36] Aynı yerde.

[37] Aynı yerde.

1887 tarihine kadar İstanbul'daki okulların durumunu rakamlarla ifade ettiğimizde, aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır[38].

Cemaatler	Yıllara göre okulların sayısı				
	1876	1877	1878	1880	1883
İslâm	280	290	291	264	253
Rum	?	65	65	66	68
Ermeni	?	43	44	45	45
Katolik	?	8	8	9	10
Bulgar	?	3	3	3	3
Yahudi	?	29	29	24	33
Protestan	?	8	8	11	8
TOPLAM		446	448	422	420

Bu okulların hepsinde 40-45.000 civarında öğrenci mevcut olup, bunun 12.000 kadarını Müslümanlar teşkil etmektedir. Yine bu tarihlerde İslâm sıbyan okullarının semtlere göre dağılımı da aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir[39]:

	1883 (1300)'deki durum			
Merkez okulları	Erkek okulu	Erkek öğrenci	Kız okulu	Kız öğrenci
Aksaray	9	450	10	570
Fatih	13	650	5	350
Sultan Selim	8	500	8	360
Emir Buhari	9	560	6	350
Haseki	8	450	7	365
Sultanahmet	13	650	7	390
Üsküdar	14	1119	19	960
Eyüp	10	680	4	256
Kasımpaşa	12	658	8	520
Tophâne	9	520	8	440
Beylerbeyi	13	450	10	365
Beşiktaş	15	965	20	640
TOPLAM	131	7352	112	5566

[38] 1293-1300 tarihleri arasında yayımlanan Devlet salnâmeleri.

[39] 1300-1303 Devlet salnâmeleri.

1886 (1303)'deki durum

Merkez okulları	Erkek okulu	Erkek öğrenci	Kız okulu	Kız öğrenci
Sultanahmet	19	811	8	399
Aksaray	23	925	13	626
Haseki	21	674	9	612
Fatih	20	765	4	364
Emir Buharî	13	641	5	432
Sultan Selim	13	560	4	380
Eyüp	12	638	1	8
Kasımpaşa	19	604	2	521
Tophâne	11	524	7	346
Beşiktaş	28	1021	11	644
Çengelköy	24	900	?	100
Üsküdar	19	999	16	700?
TOPLAM	222	9062	70	5132

İstanbul'daki ilk okullarda olan öğrencinin yıldan yıla arttığı yukarda verilen tablolardan anlaşılmaktadır. Bu artan öğrenciye, nicelik ve nitelik yönünden cevap vermek için de Maârif Nezareti, bir yandan okul sayısını arttırmaya, diğer yandan da öğretim programlarını ıslâha çalışmıştır. Özellikle azınlık okulların iyi olması ve çocuklarının iyi yetişmesi, Maârif Nezaretini, İslâm okullarının durumuyla yakından ilgilenmeye zorlamıştır. Bunun sonucunda, Nezaret, İslâm ilk okullarının idare ve kontrolünü kendi eline almaya çalışmıştır.Nitekim 1891 (1309) tarihinde "Dersaadet Mekâtip-i iptidaîyesi .için tâlimât-ı mahsûsa"nın yayınlanması bu yönde atılmış önemli bir adımdır[40]. Bu talimatla sıbyan-iptidaî ayrımı kaldırılarak, bütün ilk okullara iptidaî adının verilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bu talimatın getirmek istediği hususlar:

İdarî yönden: İstanbul'daki okullar 12 merkeze ayrılmıştır. Çevre okulları, merkez okullarına, bunlar da "Mekâtip-i iptidaî dairesi"ne bağlanarak Nezaretin otoritesi sağlamlaştırılmıştır.

Öğretmenler: İlk okullara Darülmuallimîn mezunları veya öğretmenlik imtihanını başaranlar tayin edilecektir. Merkez okulu öğretmenleri, çevre okullarını denetleyeceklerdir. Diğer öğretmenlerin yanına bir muavin (kalfa) verilecektir. Her öğretmen, tatil günleri dışında okulda bulunmak mecburiyetinde idi.

[40] Bu talimatın metni için bk. Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 314-322.

Ceza ve mükâfatlar: Öğrenciyi dövmek, okulda dayak ve falaka bulundurmak yasaktır. Öğrencilere, yaptıkları suçun derecesine göre; nasihat, tenbih, tekdir, ayakta tutmak, teneffüse çıkarmamak ve velisine göndermek gibi cezalar verilirdi. Öğrenciyi teşvik için, çalışanlar takdir ve taltif gibi yollarla mükâfatlandırılırdı.

Diğer hususlar: İlk okullar dört yıl olup, çocuklar yaz-kış sabahtan akşama kadarders göreceklerdir. Program dışında ders gösterilmeyip, dersler ezberletilmeyecektir.

41 maddelik bu talimatnâmenin eskilerden pek farklı olmadığı görülüyor. Fakat hükûmetin İstanbul ilk okullarını ele aldığını ve bu husûsta kararlı olduğunu göstermektedir.

1891'den 1909'a kadar İstanbul ilk okulları bazı ufak değişikliklere rağmen, bu esaslara göre idare edilmiştir. Dersleri; Elifba, Kur'an, tecvid, ilm-i hâl, ahkâk, sarf-ı Osmanî, imlâ, kıraat, kısa Osmanlı tarihi ve coğrafyası, hesap ve hüsn-ü hat'tan ibarettir. Yalnız Haşim Paşa'nın nazırlığı sırasında din ve ahlâk derslerine daha fazla ağırlık verilmiştir.

3) Vilâyetlerdeki durum:

Her ne kadar 1869 Nizamnâmesinde sıbyan okullarının ıslâhı ve iptidaîlerin açılması kararlaştırılmış ise de uygulama safhasında vilâyetlerde fazla birşey yapılmamıştır. 1876'dan önce, İmparatorluk dahilinde bulunan iptidaî okullarının sayısı 200'ü geçmiyordu[41]. Bu durum Tanzimatçıların, rüşdiye okullarını, sıbyan ve iptidaîlere tercih etmelerinin sonucudur. Halbuki II. Abdülhamid devrinde, daha olumlu bir ilk öğretim siyasetinin takip edildiğini görüyoruz. Bunun esası, ilk öğretim hizmetlerini vilâyetlere götürerek Müslüman halkı cehaletten kurtarmaya yönelikti. Böyle bir yol takip edilmesini gerektiren sebepleri, devrin, arşiv kaynaklarına dayanarak, aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

1) Maârifin İmparatorlukta yayılmasının ancak iptidaî okulların açılması ve usûl-ü cedîdenin sıbyan okullarında uygulanmasıyla mümkün olacağı görüşünün maârif çevrelerince benimsenmesi [42]. Özellikle vilâyet maârif müdürleri ve maârif meclisi üyeleri, iptidaî okullarının açılması için Maârif Nezâretini sürekli uyarıyorlardı.

2) Müslüman halkı, içinde bulunduğu cehaletten kurtulmak için, idadiden ziyade, vilâyetlerde "efrâd-ı ahâli"ye yalnız okuma, yazma, hesaptan

[41] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 14, no. 88/52, zarf 88, karton 13, tarihsiz.

[42] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 14, no. 2287, zarf 126, karton 11.

dört işlemi (âmal-i erbaa) öğretecek iptidaî okullarının açılmasına ihtiyaç olduğunun kabul edilmesi [43].

3) İmparatorluğun çoğunluğunu teşkil eden fakir halk çocuklarının, zaten ilk öğretimin ötesinde bir tahsil yapmaktan yoksun olmaları [44].

4) Orta ve hatta bazı yüksek okullara alınacak öğrencinin yeterli sayıda olmayışı.

5) Müslüman çocuklarının ecnebi okullarına gitmelerini önlemek için iptidâilerin açılmasına lüzum görülmesi [45].

6) Türk dilini ortak dil haline getirme çabası. Bunun için Müslüman ve Müslüman olmayan çocukların beraber gidebilecekleri iptidaîlerin açılmasının zaruri görülmesi [46].

7) Kitle eğitimi yapan iptidaî okulların devam edecek bütün tebaa çocukları, mecburî olan resmî dil sayesinde, "*vatan-ı müşterek hizmetinde ve Osmanlılık fikrinde büyüyecekleri*" için; siyasî birliğin sağlanmasında taşra ilk öğretimin yeri ve öneminin kavranması [47].

8) İslâm dini esaslarının ve ahlâk kurallarının bütün Müslüman çocuklara öğretilmesinin ancak iptidaîlerin çoğalmasına ve sıbyanların islâhına bağlı olduğu görüşünün hükûmetin politikasına uygun düşmesi.

9) Maârif gelirlerinin büyük bir kısmının "*maârif hissesi*" adı altında halktan alındığı görülmektedir. Bu gelirin köy, kasaba ve kaza ilk okullarının ıslâhı ve yapımı için kullanılmasının daha uygun olacağı yolunda taşra yetkililerinin Nezarete, Bab-ı Âli'ye ve hattâ padişaha yaptıkları sürekli müracaatlar*.

10) İlk öğretim alanında gayr-i müslim tebaanın Müslümanlara üstünlüğünün, hükûmeti, müslüman halkı eğitim ve öğretimiyle yakından ilgilenmeye yöneltmiş olması.

[43] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/IIIb, zarf 21, karton 131, sene 1314.

[44] Başbakanlık Arşivi, Yıldız kısım A, no. 21/IIIc, zarf 21, karton 131.

[45] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat defterleri, no. 1422; Yıldız, Kısım 11, no. 1765, zarf 120, karton 5.

[46] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/IIIc, zarf 21, karton 131, sene 1314.

[47] Aynı yerde.

* Maârif Nezaretinin iptidâilere pek az veya hiç tahsisat ayırmaması, taşra maârif müdürü ve meclislerin itirazlarına uğramış ve çeşitli tepkilere yol açmıştır. Bu hususdaki arşiv belgelerinin çokluğu dikkati çekmektedir.

Söz konusu devirde vilâyetlerde maârif müesseselerinin kurulmasında, özellikle ilk öğretimin yaygınlaştırılmasında yukarıda saydığımız maddeler daima dikkate alınmıştır. Ancak uygulama safhasında, bütün gayretlere rağmen, taşraya istenilen ölçüde ilk öğretim hizmetleri götürülmemiştir.O zamanki devlet bütçesinde maârife ayrılan paranın yetersizliği, köylerin çokluğu ve dağınıklığı, ulaşım şartlarının sınırlı oluşu ve bunların ötesinde halkın eğitime olan ilgisizliği göz önüne getirilirse, ilk öğretimin niçin hedefine ulaşamadığı kendiliğinden anlaşılır. Ayrıca öğretmen yetersizliğinin de bu durumun meydana gelmesinde büyük payı olduğu şüphesizdir. Yeni usûlde yetişmiş öğretmenin azlığı, iptidaîlerin açılması bir tarafa mevcut sıbyan okullarının tedris yönünden ıslâhına bile imkân vermemiştir. Bununla beraber, 1900 yılında Maârif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın verdiği rakamlara göre, İmparatorluk dahilinde 29.130 ilk okul ve kız-erkek 899.932 öğrencinin bulunduğu anlaşılmaktadır [48].

Bu devirde, okulların ıslâhı ve yapımına gelince: 1877 yılında Manastır vilâyetine bağlı *Debre* sancağında yeni usûl üzere 30 adet okula ihtiyaç olduğu yolunda hükûmete yapılan müracaat olumlu karşılanmış ve müzakeresi için Şûrâ-yı Devlete havale edilmiştir. 1869 Nizamnâmesinin 4. maddesine rağmen*, Şûrâ-yı Devlet "*...ol havâlide neşr ve tâmîm-i maarif kaziyyesi derece-yi vücûbta (âçil) olduğu...*" gerekçesiyle 30 adet okulun inşa masraflarının, öğretmen ve hademe maaşlarının Maârif Nezareti bütçesinden karşılanmasına ve "*...mekâtîp-i Mezbûrenin şerîan inşasıyla hitam buldukça muallimlerinin tayin edilmesine....*" karar verilmiştir**. Ayrıca 30 öğretmenden 15'ine 150 kuruş, 15'ine de 120 kuruş ve okulları teftişle, öğretmenlere usûl-ü tedrîsi öğretmekle görevlendirilen müfettişe ise 600 kuruş maaş bağlanması öngörülmüştür [49].

[48] Charles Hecquard *La Turquie sous Abdul-Hamid II*, Bruxelles, 190, s. 283.

* Şûrâ-yı Devlet bu konuyla ilgili hükmünü, "Mekâtib-i sıbyaniye muallimlerinin maaşat ve masarrıfatının müessisleri canibinden veyahut an cemaatin (cemaat tarafından) tesviyesi lâzımedendir..." şeklinde yorumlamakla Nizamnâmenin 4. maddesini kastetmiştir.

** Başbakanlık Arşivi, İrade (Şûrâ-yı Devlet), no. 1468, 9 Rebiülevvel 1293; Ayniyat defteri, no. 1073, sene 1293. Bu vesikalara göre, malî ıslâhat zamanında Debre sancağında bir yük 19424 kuruş tasarruf edilmiştir. Yetkililer bu paradan bir miktarının halkın yardımıyla yaptırılacak mekâtip-i sıbyaniye muallimleriyle müfettişine tahsis edilmesini, Manastır valisi vasıtasıyla, hükûmetten istemiştir. Fakat Maliye Nezareti'nin, memurîn-i mülkiye maaşlarından tasarruf eden meblâğın mekteplerin inşaasına ve maaşlara karşılık gösterilemeyeceği yolunda itiraz üzerine Şûrâ-yı Devlet söz konusu kararı almıştır.

[49] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat defterleri, no. 1073.

1880 yılında Sivas'ta bir kız, bir erkek olmak üzere iki iptidâi okulunun yapılmasına başlanmıştır[50]. Aynı yıl Şarkî Rumeli'de bulunan İslâm ahalinin varlıklarının muhafazası ve idamesi için Filibe'de bulunan sıbyan okullarının ıslâhı ve bu arada beş okulun, usûl-ü cedide göre eğitim yapan, iptidai haline sokulması ve İstanbul'dan program ve öğretmen gönderilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır[51]. Gemlik'te, 1881'de altı adet iptidaî okulu açılmıştır[52]. Yanya vilâyetinde de aynı şekilde ıslâhata girişildiğini 1882 tarihli resmî ilândan anlıyoruz[53].

Vilâyet maârif müdürlükleri ve meclisleri yaygın bir hale gelinceye kadar Rusçuk, Şumnu, Rodos, Büyükada'da ve Suriye, Dersim, Erzurum, Bitlis gibi vilâyetlerde iptidaîlerin açılmasına ve sıbyanların ıslâhına teşebbüs edilmiştir[54]. Hattâ 1877 Osmanlı-Rus harbinden sonra ilk bir yıl içinde Rumeli ve Kafkasya'dan gelen 6.000 kişilik Türk göçmenlerinin iskân edildiği on köyde, hükûmet tarafından birer iptidaî okulu yaptırılmıştır[55].

1882'de vilâyet maârif müdürlerinin peyderpey tayin edilmesi ve bunların başkanlığında da birer meclis-i maârif teşkiliyle ilk öğretim reformunun yürütülmesi, hiç olmazsa, sorumlu kişi ve makamlara bırakılmıştır. Müdürlere verilen talimatta "*...müdürlerin birinci vazifeleri ise bulundukları vilâyet merkezinde ilk önce bir Darülmuallimîn açarak, iptiaî mekteplerinin tanzim ve ıslâhına bakmak; usûl-ü cedîde üzere muktedir öğretmenler yetiştirmektir...*" ibaresi bu hususu doğrulamaktadır[56].

1883'ten itibaren, 1869. Nizamnâmesine uygun olarak, ilk öğretim ıslâhâtına devam edilmiştir. Fakat kısa zamanda, Nizamnâmenin yetersiz olduğu konusunda itirazlar başlanmıştır[57]. Bunun üzerine ıslâhat projelerinde ilk öğretime daha fazla ağırlık verilmiştir.

1887 (16 recep 1305) yılında genel maârif meselelerini müzakere etmek için Ali Haydar Efendi başkanlığında toplanan maârif komisyonu

[50] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat defterleri, no. 1418.

[51] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat defterleri, no. 1419.

[52] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat defterleri, no. 1420.

[53] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 219.

[54] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat defterleri, no. 1442, 1443, 1444.

[55] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat defterleri, no. 1428.

[56] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 223.

[57] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 31, no. 1374, zarf 115, karton 84.

taşra ilk öğretimini de ele almıştır[58]. Bu sırada komisyonun daha önce vilâyetlerden gelen bilgileri değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu bilgilere göre, vilâyetlerin çoğunda 1.000'den fazla sıbyan okulu bulunduğu, ancak büyük bir kısmının harap ve maksada uygun olmadığı; öğretmen kadrosunun bilgisiz köy imamlarından meydana geldiği, okulların yılda sadece üç dört ay açık olup öğretimin eksik yapıldığı ortaya çıkmıştır[59]. Bu durumun düzeltilmesi için, vilâyet yetkilileri, âcilen bazı yerlerde 100 veya 200 adet muntazam iptidaî okullarının açılması gerektiğini de komisyona bildirmişlerdi. Bu bilgilerin ışığı altında, maârif komisyonu aşağıdaki kararları almıştır:

1) Her vilâyetin ihtiyacına göre iptidaî okulu yaptırılsa dahi aynı oranda öğretmen tedarik olunmadıkça, bir fayda sağlanamayacağından; ilk önce ihtiyacın büyük ve âcil olduğu yerlerden başlanarak öğretmen sayısına göre okul yaptırılmalıdır. Yapım masrafları için halkın yardımına başvurulmakla beraber maârif hissesinden de para verilmelidir.

2) İptidaî öğretmenlerin teşvik için maârif bütçesinden bir miktar fedakârlık gerekli ise de, eski usûlün islâh edilmesi şarttır.

3) Taşra idadilerinden vazgeçilerek bunlara harcanan paranın iptidaî okullarının yapımına tahsis edilmesi uygundur.

4) Köy okullarının, tatillerin dışında, her zaman açık bulunması sağlanmalıdır.

5) Köy ve kasaba okullarının tedris usûlleri mutlaka düzeltilmelidir.

6) İlk okullarda okutulacak dersler tesbit edilmelidir. Okullar, dünyevî ve uhrevî ihtiyaçların en zarurî olanlarını giderecek bilgilerin verildiği yerler olduğundan, çocukların anlamakta güçlük çektikleri dersler programdan çıkarılmalıdır.Bunların yerine iptidaîden sonra, öğretime devam etmeyecekler için, çiftçilikte ve sanatta işlerine yarayacak dersler konulmalı ve hattâ bu dersler için "*sınıf-ı mecbûri*" açılmalıdır.

7) İptidaî tahsili dört yıldır.

8) Öğretmen eksikliğini gidermek için vilâyet merkezlerinde birer yatılı "*medrese-i muallimîn*" açılmalıdır.

[58] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 22, no. 462, zarf 153, karton 66.

[59] Aynı yerde.

9) Rüşdiyeler idadilerle birleştirilerek rüşdiye binaları ve bunlara ayrılan para, iptidaî okullarına bırakılmalıdır*.

10) İptidaî okulu olmayan ufak kazalarda rüşdiye binaları varsa bunlar, "takdimü'l-ehem ve ale'l-mühim" (ehemmi mühimme tercih) kaidesince iptidaî okuluna çevrilmelidir.

11) Bundan böyle kasabalarda yapılacak iptidaî okul binaları rüşdiye sınıflarını da ihtiva etmelidir. Buna göre plânlar yapılarak vilâyetlere gönderilmelidir.

Yukarıdaki maddelerden anlaşılacağı gibi taşra ilk öğretimin üç ana meselesi (bina, öğretmen, program) komisyonca ele alınmıştır. Fakat daha ilerideki yıllarda aynı konuların yeniden üzerinde durulması, komisyon kararlarının tam anlamıyla uygulanamadığını göstermektedir. Nitekim sadr-ı âzam Sait Paşa'nın 1888 (4 muharrem 1306)'da hazırladığı maârif raporunda ilk öğretimin düzeltilmesi için hemen hemen aynı tedbirler değişik bir şekilde ifade edilmiştir. Sait Paşa, ilk öğretimle ilgili şu hususlara yer vermiştir: "*Mekteplerin her birinde tedrîs olunan ulûmun heyet-i mecmûası zâten o mektepten çıkan talebenin sülûk edeceği (gireceği) meslekte istifâdesini mûcip olacak derecede ıttırat (düzenli) ve mükemmeliyeti haiz değildir. Ezcümle avâm-ı nasın (halkın) terbiyesine münferiden medâr olan mekâtib-i iptidaîye programlarının bir gûne mâlûmât-ı fiiliye ve sınâiye mutazammın olmaması (kapsamaması) fukara ve esnaf evlâtlarının esbâb-ı taayyüşlerini (geçimlerini) kendi mesâlik-i mahsûsalarında (kendi mesleklerinde) aramaya mâni olduktan başka gerek bunları, gerek istidat ve kabiliyetleri derece-i kâfiyede bulunmayanları, istihsâl-ı maîşetleri için alel-umum devlet memuriyetlerine sevk etmektedir ki, bu cihetten hem erbâb-ı sanâyiin teksîri hem de memûrîn-i devletin adet ve iktidarlarınca ihtiyâca tevfîki (uydurulması) müyesser olamamak gibi nice mahzûrat-ı azîme tevlid ettiği arz ve tafsîle muhtaç değildir....*"

"*... Hasılı usûl-ü tedrîsiyemiz bir taraftan umûmen tebaay-i şâhânenin muttasıf (sahip) oldukları istidat ve kaabiliyet-i fıtriyelerinin asıl menba-ı servet ve saâdet olan mesleklere sarfıyla gereği gibi semere bahş olmasına ve diğer taraftan dahi bu ne mesleklere heves edenlerin ne de hidemât-ı devlette istihdam olunacak olanların*

* Rüşdiye sınıflarının idâdîlere nakli şu şekilde düşünülmüştür: Taşra idâdîlerinin ilk iki yıl gayr-i müslim çocukları için rüşdiye seviyesinde olacağından, Müslüman çocukları dahi idâdî olan yerlerde iki yıllık rüşdiye için idâdîye naklolunup ayrı ayrı dershanelerde rüşdiye tahsilini görmüş olurlar. Bu tür idâdîsi müsait olan yerlerde rüşdiye bina ve tahsisatının iptidâiyeye terk edilmesi kararlaştırılmıştır (Bir önceki notta geçen vesika).

evsâf-ı mahsûsa-i lâzimeyi tamamıyla iktisab etmelerine müsait olmadığı inkâr olunamaz..."*.

Sait Paşa, bu eleştiriden sonra çözüm yolu olarak Alman ilk öğretim sistemine benzer bir sistemi teklif ediyordu. Buna göre, ilk öğretim iki ana bölümde toplanıyordu:

1) Çocuk bahçeleri: 4-8 yaş arasındaki çocukların çeşitli eğlence ve oyunlar vasıtasıyla eğitimini sağlayan yerler olarak düşünülmüştür. Sait Paşa, eğitimci olmamakla beraber, çocukların ruh ve bedence dengeli şekilde yetiştirilmesinin önemini kavramış ve bunun tatbikini istemiştir. Devrin eğitim anlayışında, çocukların fizikî gelişmesine yer verilmediği hatırlanacak olursa, bu tedbirin önemi kendiliğinden ortaya çıkar.

2) Sıbyan (iptidaî) okulları: 8/14 yaş arasındaki çocukların devam edecekleri yerlerdir. Bunların yanında sanat öğretimine mahsus atölyelerin açılması isteniyorsa. Bununla Sait Paşa, hayata dönük; hem ferdin hem de devletin menfaatine uygun bir ilk öğretim tasarlıyordu. Böylece halkın, pratik amaçlara dönük olan bu okullara daha fazla rağbet edeceğini hesaplıyordu. Fakat onun bu düşünceleri gerçekleşmemiştir. Kendisinin de, zaten, daha sonra verdiği raporda bu sisteme hiç yer vermediği açıkca görülmektedir**.

* Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 31, no. 1937/M, zarf 45, karton 85, 4 muharrem 1306. Sait Paşa, **Hatırat,** İstanbul 1328, c. I, s. 535-36. Yıldız Arşivinde bulduğumuz raporun orijinali ile Sait Paşa'nın hatıratındaki (535-539) sureti, muhteva bakımından tamamıyla aynı olmakla beraber, tarihleri arasında 14 günlük bir fark vardır. Birincisi, 4 muharrem 1306; ikincisi 18 muharrem 1306 tarihlidir.

** Sait Paşa, **Hatırat,** c. I, s. 572. Sait Paşa'nın bu görüşleri, günümüz için inkâr edilemeyecek bazı hakikatleri ortaya koyması bakımından çok mânidardır. Evvela, Cumhuriyet devri maârifçilerinin Türk maârif tarihi bilmediklerini veya hiç dikkate almadıklarını göstermektedir. Zira, ilk ve orta okulun birleştirilmesi ve hayata dönük sekiz yıllık bir ilk öğretim fikri, yeni eğitimcilerimiz tarafından yeni ve çağdaş reform tasarısı olarak, Sait Paşa'dan tam altmış-yetmiş yıl sonra ortaya atılmıştır. Böylece, malûmu ilâm veya bilineni yeniden keşfetmekten öteye gidememişlerdir. Bu yüzden de, Türkiye Cumhuriyeti'nde gerçek ve çağdaş anlamda bir ilk eğitim ve öğretim sistemi yaratılamamıştır. Eğer, Sait Paşa'nın öngördüğü gibi altı yıllık hayat veya iş okulları köylerde ve şehirlerde açılıp ziraat, sanayi ve tekniğe ait bilgiler öğretilse ve biraz da aritmetik, tarih ve terbiye dersleri okutulsa idi, durumumuz bugünkünden çok farklı olurdu. Bugün, ilk ve orta okullarımız sadece okuma yazma bilen, bankalara müstahdem olabilen üretime katkısı olmayan başı boş veya hedefsiz nesiller yetiştirmekten öteye bir iş yapmamaktadırlar. Zaten, bu iki okulun görevi ve hedefi tesbit edilmiş değildir. Dolayısıyla, ne ferdin ne de devletin menfaatine uygun eğitim yapmaktadır. Sait Paşa'nın görüşleri nasıl arşiv belgeleri arasında unutulup gitmişse, aynı şekilde Anadolu'da **"Sanayi Medreseleri"** kurma projeleri de hatıra getirilmemiştir. Bugünkü mevcut eğitim çıkmazımız ve çelişkimiz maârifçilerimizin geçmişteki tecrübeleri ve düşünceleri yok saymalarından ileri gelse gerekir.

Abdülhamid devrinde, ilk öğretimin ıslâhı için gerek Maârif Nezaretince ve gerek diğer devlet adamlarınca ileri sürülen başlıca tedbirler şunlardır:

1) İptidaî okulların yani ilk öğretimin parasız olması hususu bir çok defalar Maârif Nezaretine ve Anadolu umumî ıslâhat müfettişi Şakir Paşa'ya yazılan raporlarda ele alınmış ve cehaletin kaldırılması için çare olarak ileri sürülmüştür[60]. Ancak parasız ilk öğretimin hazineye yükleyeceği malî külfeti göz önünde bulunduran hükûmet, bu işe itibar etmemiştir. Burada dikkati çeken husus, parasız ilk öğretim fikrinin var olmasıdır.

2) Köy ve kasabalarda öğretim çağındaki çocukların okulların devamının sağlanması ve bunun ihtiyar heyeti marifetiyle temin edilmesi hususu 1892 (11 Mayıs 1308) tarihinde Nezaret tarafından vilâyetlere tebliğ olunmuştur[61]. Fakat mecburi ilk öğretim bu usulle de yürütülememiş olacak ki 1896 (11 Muharrem 1314)'da Sivas maârif müdürü Nezarete yolladığı bir raporda, çocukların devamını sağlamak için, velilere 1869 Nizamnâmesinin 11, 12, 13. maddelerinin uygulanmasını istemiştir[62]

3) Her köyde ihtiyaca göre bir okulun açılması ve burada düzenli bir eğitimin sağlanması gereklidir[63].

4) Köy okullarının devamlı teftişi için seyyar (gezici) müfettişlerin görevlendirilmesi şarttır.

5) Kaza merkezlerinde muntazam ve usûl-ü cedîde üzere birer iptidaî okulun ihdası.

6) Dârülmuallimîn-i iptidaîye mezunlarının köylere gitmelerini sağlayacak tedbirlerin alınması.

7) Bölge İlk okullarının teşkili. Her köye birer ilk okul yapmanın şimdilik güçlülüğü anlaşıldığından hiç olmazsa birbirine yakın köylerin bir nahiye bölgesi haline getirilip, her köye yarım saat veya üç çeyrek kadar mesafede bulunan nahiye merkezlerine birer iptidâi okulu açılması düşünülmüştür*.

[60] Başbakanlık Arşivi. Yıldız, kısım A, no. 21/IIIb, zarf 21, karton 131; Kısım 14, no. 2287, zarf 126, karton 11.

[61] 1311 Kastamonu vilâyet salnâmesi, s. 96,tebliğ tarihi 11.5.1308.

[62] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/IIIi, zarf 21, karton 131.

[63] Aynı yerde.

* Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/IIIc, zarf 21, karton 131. Nahiye merkezlerine yapılacak olan bölge ilkokulları Doğu Anadolu bölgesinde bulunan 6 vilâyet (vilâyat-ı sitte) için teklif olunmuştur. Devletin ilk önce bu okulları yaptırması daha sonra, para bulundukça köylere okul yapmaya devam etmesi istenmiştir.

8) İlk okulların gelişmesi halkın himmetine bağlı olduğundan halkın teşvik edilmesi ve bu maksatla kaza ve sancak merkezlerinde maârifle uğraşacak mahallî heyetlerin kurulması[64].

9) İlk okullarda din derslerine ağırlık verilmesi ve Osmanlılık fikrine göre yetiştirilmesi.

Bu saydığımız tedbirlerden II. Abdülhamid'in dikkatini en fazla çeken ve bizzat alâkadar olduğu konu, nahiye merkezlerinde yaptırılması düşünülen bölge ilk okullarıdır. Anadolu'da, özellikle Doğu Anadolu'da köylerin küçük ve dağınık olması,resmî ilk okulların yapılmasına imkân vermiyordu. Bundan ötürü devlet, her köye bir ilk okul yaptırmak gibi altından kalkamayacağı teşebbüse girişmekten daima çekinmiştir. Halbuki 1896 yılından itibaren bölge ilk okulları fikri ortaya atılınca, hükûmet malî yönünün hafifliğini usûl-ü cedide öğretiminin etkili olacağını ve siyasî faydalarını düşünerek bunu benimsemiştir. Nitekim II. Abdülhamid nahiye merkezlerinde büyük birer iptidaî yapılması ve öğretmenlerinin derhal tedariki yolunda emir vermiştir. Bunun üzerine hükûmet, Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa vasıtasıyla valiliklere ve Anadolu ıslâhat müfettişi Şakir Paşa'ya telgraflar çekerek ilk okulların yapılmasını ve maârif bütçesinden karşılanmak üzere 100'er kuruş maaşla öğretmen bulunmasını emretmiştir[65]. Böylece nahiye merkezlerinde usûl-ü cedide okulları yapılmasına önem verilmiştir. Bu teşebbüsle köylere biraz daha yaklaşma imkânı bulunmuştur. 1321 (1903) Sıvas vilâyeti salnâmesindeki "*...nahiye merkezlerinde birer iptidaî vücuda getirilmesi yolundapadişahın yardımı köylerdeki maârif için büyük bir adımdır...*" ibaresine bakılırsa bazı yerlerdeki bu çabalardan olumlu neticeler elde edildiğini söyleyebiliriz[66].

1908 tarihine kadar, ilk öğretimin ıslâhı ve yayılması konusunda, yukardaki tedbirler üzerinde durulmuş ve bunların uygulanmasına çalışılmıştır. Bunun sonucu, ilk okul sayısı Anadolu'da yaklaşık 14.000'e ulaşmış ve buraya devam eden öğrenci sayısı ise, 175.000'e yükselmiştir*. Bu arada, Harput** ve Diyarbekir*** bölgelerinde ilk okul yapma konusunda önem-

[64] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/IIIk, zarf 21, karton 131.

[65] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/IIIa, zarf 21, karton 131. Memduh Paşa'nın çektiği telgraf tarihi 27 teşrinievvel 1312'dir.

[66] 1321 Sivas vilâyeti salnâmesi, s. 186.

* Vital Cuinet, La Turquie d'Asie, Paris, 1890-1894, I-IV. Bu eserde verilen istatistiki bilgiler pek güvenilir değildir. Yaklaşık rakamlardır.

** Harput'a ilk sivil okulların temeli 1886 yılında vali Hacı Hasan Bey tarafından atılmıştır (Bk. V. Cuinet ayn. esr., c. II, s. 326).

*** V. Cuinet, (II, 412), Diyarbekir de ilk öğretimin çok geri olmasından dolayı devletin, 1888'den sonra bu bölgeye önem verdiğini belirtmektedir.

li adımlar atılmıştır. Açılan okulların tahminen % 98'inde tek öğretmen mevcuttu. Her okula, ortalama 20-30 civarında öğrenci düşmektedir. Verilen bu tahminî rakamlar 1886 tarihine kadar Anadolu'daki durumu değerlendirme bakımından genel bir fikir vermektedir.

1877 yılında sayıları 200'ü geçmeyen usûl-ü cedide okulları 1892-1893 ders yılında İmparatorlukta epeyce çoğalmıştır. 1316 (1898) maârif salnâmesi, 1892-1893 istatistiklerine dayanarak ülkedeki usûl-ü atîka ve usûl-ü cedîde okullarının sayısını aşağıdaki şekilde verilmiştir:

Vilâyet	Usûl-ü atika	Usûl-ü cedîde	Toplam
Anadolu			
Erzurum	?	?	850
Adana	585	12	597
Ankara	1.695	397	2.092
Aydın	420	151	571
Bitlis	254	9	263
Bursa	3.173	244	3.417
Diyarbakır	185	11	196
Sivas	1.366	271	1.637
Trabzon	2.390	229	2.619
Kastamonu	2.919	555	3.474
Konya	275	35	1.966?
Mamuratülaziz	392	6	398
Van	120	9	129
Rumeli			
Edirne	1.721	204	1.925
İşkodra	75	26	101
Kosova	386	59	445
Manastır	275	176	451
Yanya	61	66	127
Arabistan			
Basra	90	26	116
Bağdat	38	11	49
Beyrut	205	181	386
Halep	604	29	633
Suriye	232	59	291
Musul	392	?	392
Ege adaları	3	68	71
İstanbul	196	47	243
TOPLAM:	18.938	3.057	21.995

Yukarıda görüldüğü gibi, Tanzimat devrine oranla, ilk öğretim vilâyetlere taşmış, sayı yönünden az dahi olsa bir ilerleme kaydedilmiştir. 1909 tarihine kadar okul yapımı ve ıslâhı devam ettiğine göre, bu rakamların daha da arttığını söyleyebiliriz. Bir de ilk öğretimde Anadolu'ya

önem verilmesi takip edilen resmî politikayı anlatmaktadır. Bunun sonucu olarak Bursa ve Sivas gibi vilâyetlerde büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Sadece Bursa'da 720 okul inşa edilmiş, diğerleri ise tamir görmüştür[67]. Sivas'ta da her köye bir iptidaî yaptırılmıştır. Edirne'de ise eski okulların tamiri, köy okullarının usûl-ü cedîdeye çevrilmesi ve 14 adet iptidaî binasının yapımı gerçekleşmiştir[68]. Bu arada II. Abdülhamid'in 1877-1893 tarihleri arasında emlâk-i humâyunda bizzat yaptırdığı iptidaî okullarının da listesini vermeyi faydalı buluyoruz[69].

Bursa	1	iptidaî	Edirne	42	iptidaî
Beyrut	41	»	Yanya	5	»
Bağdat	7	»	Rodos	3	»
Halep	13	»	Ankara	2	»
Aydın	21	»	Musul	7	»
İzmit	1	»	Bitlis	1	»

Bu okulların çoğu emlâk-i humâyun ve çiftlik-i humâyuna yerleştirilen Rumeli ve Kafkas göçmenlerinin çocukları için yaptırılmıştır. Bu gibi olumlu teşebbüsler, II. Abdülhamid'in ilk öğretimle yakından ilgilendiğini göstermektedir.

Vilâyet ilk öğretim programlarına gelince: II.Addülhamid devrinin ilk yarısında ilk okullarda "Rehnümâ-yı muallimîn-i sıbyan"da gösterilen ders programı uygulanmıştır. Zaten bu yıllarda ders programlarından ziyade öğretim metodları üzerinde durulmuştur. Osmanlı harflerinin kolay öğrenilmesi ve Osmanlı imlâsının ıslâhı için çareler aranmış ve usûl-ü savtî (fonetik sistem) denilen bir yöntem bulunmuştur. Ayrıca ilk okul kitaplarının yazılması ve basılması için 1880-1883 yıllarında çalışmalar yapılmış ve vilâyetlere çok sayıda kitaplar gönderilmiştir. Şehir iptidaîlerinde o vakit okutulan dersler 1301 Suriye vilâyeti salnâmesinde şu şekilde gösterilmiştir:

I. yıl	II. yıl	III. yıl
Elifba	Akaid	Kur'an
Kırâat	Kur'an	Tevcid
Kitâbet-i Kur'âniye	İlm-i hal	Vexazife-i etfâl
	Hesap	Kısas-ı enbiyâ
	imlâ	Malûmat (kısa)
	Yazı	Kısa kavâid
		Türkçe
		Yazı

[67] 1325 Bursa vilâyeti salnâmesi, s. 322.

[68] 1321 Edirne vilâyeti salnâmesi, s. 630.

[69] 1311-1312 Beyrut vilâyeti salnâmesi, s. 63-67.

1883-1884 ders yılında iptidailerde uygulanan bu program ileride değiştirilmiştir. Nitekim 1891 tarihinde İstanbul'la birlikte taşra ilk okul programlarının da ele alınıp yeniden düzenlendiğini görüyoruz. Bu yeni programda İstanbul'la taşra şehir ve kasaba ilk okulları arasında bir fark gözetilmemiş, hepsi için "*Dersaâdet ve kasabât iptidâi mekteplerine mahsus müfredat programı*" adı altında aynı derslerin okutulması uygun görülmüştür[70]. Şöyle ki:

Dersler:	I. yıl	II. yıl	III. yıl
Elifbâ	12	—	—
Kur'an	12	6	5
Tecvid	—	6	2
İlm-i hal	2	3	3
Ahlâk	—	2	2
Sarf-ı Osmânî	—	—	2
İmlâ	3	3	2
Kıraât	3	2	1
Mülahhas Tarih-i Osmânî	—	—	2
Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî	—	2	2
Hesap	1	2	2
Hüsn-ü hat	1	2	2

Bu program bazı ufak değişikliklere uğramakla birlikte devrin sonuna kadar muhâfaza edilmiştir. Yapılan değişiklikler din ve ahlâk derslerinin lehine olmuştur. Bazı iptidaî okullarına fazladan "*mâlûmat-ı zirâiye*" dersi konmuştur[71]. Köy ilk okullarının ders programlarına gelince: Bu okulların gayesi köy çocuklarına okuma-yazma, namaz sûreleri ve biraz da aritmetik öğretmekten ibaretti. Dolayısıyla şehir okullarında ayrı tutulmuş ve ona göre ders programları hazırlanmıştır. Maârif Nezareti tarafından tesbit edilen bu program şu dersleri ihtiva etmektedir:

Dersler:	I.yıl	II.yıl	III.yıl	IV.yıl
Elifbâ	12	—	—	—
Eczâ-yı şerife	12	—	—	—
Kur'an	—	6	5	5
İlm-i hal	—	3	3	3
Hesap	6	2	3	3
Kıraât	—	3	3	3
Hat ve imlâ	—	2	2	2

[70] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 322.

[71] 1325 Bursa vilâyeti salnâmesi, s. 333.

Sonuç olarak, 1876-1909 tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğu ilk öğretimi konusunda şunları söyleyebiliriz: Önce genel maârif sisteminin temelini ilk öğretimin teşkil ettiği, bu bakımdan maârif reformuna ilk okullardan başlanması görüşü ortaya çıkmış ve yerleşmiştir. Bunun sonucu olarak, "Birinci Meşrutiyet" devri maârifçileri, ilk öğretime de büyük bir önem ve ağırlık vermişlerdir. Başbakanlık arşivinde yaptığımız araştırmalar, bu görüşü doğrular niteliktedir. Gerçekten bu devirde İstanbul ve taşra ilk öğretiminde, 37 yıl süren Tanzimat devrine nisbetle, hatırı sayılır bir gelişme olmuştur. Bununla beraber, ilk öğretim alanında zamanın Avrupa devletleri seviyesine ulaşıldığı da ileri sürülemez.

II. Abdülhamid devri ilk öğretimi hakkında genel bir hüküm vermek gerekirse diyebiliriz ki; kâğıt üzerinde her türlü tedbir ve kararlar alınmış fakat malî imkânsızlık, öğretmen yokluğu, halkın tutumu gibi sebeplerle bunların hepsi uygulanamamıştır. Ancak bu sırada ortaya atılan fikirler, alınan karar ve uygulamalar, İkinci Meşrutiyet devri için temel olmuştur.

II. Abdülhamid devrinin ilk öğretim alanındaki uygulamalarını, daha somut bir şekilde ifade etmek için 1905-1906 ders yılında, imparatorlukta mevcut olan ve usûl-ü cedîd üzere öğretim yapan iptidai okullarının vilâyetlere göre dağılımını vermeyi uygun bulduk[72].

	Resmî iptidaîler			Husûsi iptidaîler		
Vilâyet	**Erkek**	**Kız**	**Karışık**	**Erkek**	**Kız**	**Karışık**
Edirne	28	5	44	14	4	103
Erzurum	90	2	2	2	—	—
İşkodra	56	9	74	—	—	—
Adana	6	8	—	—	—	—
Ankara	132	9	111	—	—	—
İstanbul	12	17	326	—	—	9
Aydın	669	92	698	—	—	—
Bitlis	12	1	1	—	—	
Basra	15	2	—	—	—	—
Bağdat	10	—	—	—	—	—
Beyrut	168	14	—	43	—	6
Ege adaları	13	8	47	—	—	—
Hicaz	3	1	—	—	—	—
Halep	95	8	13	—	—	—
Bursa	43	7	6	1.208	7	191
Diyarbekir	247	2	—	—	—	—

[72] 1328 Devlet salnâmesi, s. 336-398.

Vilâyet	Resmî iptidaîler			Husûsi iptidaîler		
	Erkek	Kız	Karışık	Erkek	Kız	Karışık
Suriye	67	12	—	—	—	—
Sivas	47	5	29	24	5	122
Trablusgarp	20	1	—	—	—	—
Trabzon	82	1	443	—	—	2
Kastamonu	52	23	780	—	—	—
Konya	208	19	—	—	—	—
Kosova	351	20	129	24	2	31
Mamuratülaziz	77	3	—	—	—	—
Manastır	212	16	319	23	11	52
Musul	41	—	—	—	—	—
Van	13	2	18	—	—	—
Yanya	124	4	2	33	4	3
Yemen	52	—	—	—	—	—
Selânik*	?	?	?	?	?	?
Müstakil Sancaklar						
İzmit	16	—	243	—	—	—
Bingazi	10	1	—	39	1	—
Canik (Samsun)	6	—	39	—	—	—
Çatalca	3	1	—	—	2	48
Zor	48	1	—	20	—	—
Kudüs	350	2	—	1	—	—
Çanakkale	10	7	426	—	—	—
Toplam	3.388	304	3.621	2.431	36	567

* Selânik vilâyetinden istatistikler gelmediği için söz konusu tabloda gösterilmemiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORTA ÖĞRETİM

A)RÜŞDİYE OKULLARI*

Rüşdiye okullarının genel öğretimdeki yeri sık sık tereddütlere ve karışıklıklara sebep olmaktadır. Çünkü maârif tarihçilerinin bir kısmı rüşdiyeleri, ilk, öğretime; diğer bir kısmı ise orta öğretime dahil etmektedir. Gerçekte ise rüşdiyeleri, ilk zamanlarda ilk okul üstü hazırlık okulu, daha sonraları ise orta okul karakterine sahip bir öğrenim derecesi olarak görmek mümkündür. Bu okulların başlangıçta Darülfünûna, daha sonraları idadilere basamak olması bizi, rüşdiyeleri orta öğretim içinde ele almaya sevk etmiştir.

1—İlk rüşdiyelerin açılışı ve gelişmesi:

II. Mahmud devrinde, sıbyan okullarının yetersiz olduğu anlaşılınca, 1838 yılında bunların ıslâhı yoluna gidilmiştir. Bu arada sıbyan okullarının üstünde, sınıf-ı sani okullarının açılmasına karar verilmiştir. Fakat daha sonra bu okulların adı, padişah tarafından "rüşdiye" olarak değiştirilmiştir. Hemen arkasından bunların idaresi ile meşgul olacak Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuş ve bir de nazır tayin edilmiştir.

Eğer açılması öngörülen rüşdiyeleri, sıbyan okullarının ıslâhı çerçevesi içinde düşünürsek ilk okul; yüksek okullara talebe yetiştiren bir yer olarak düşünürsek orta dereceli okul gibi kabul etmek yerinde olur. Çeşitli meclislerin mazbatalarında bu iki husus tam açıklığa kavuşmuş değildir. Uygulamadaki durum ise daha başkadır. Nitekim 1838'de açılan ve ilk rüşdiye olarak kabul edilen "Mekteb-i Maârif-i Adli"nin meslek okulu niteliğine sahip olduğunu görüyoruz. Hükûmet hem memur yetiştirmek, hem de mevcut memurların bilgilerini arttırmak için bu okulu açtığını ilân etmekle durumu açıkça belirtmiştir[1].

Aynı şekilde, 1839 yılında "Ulûm-u Edebiye" adı altında bir okul açılmıştır[2]. Her iki okulu, açılış maksadına ve okutulan derslere bakıldığında,

* Bu okullara "rüşdiye" dönmesinin sebebi: Çocukların ergenlik çağına yani "rüşd" yaşına erişinceye kadar, buralara devam edecekleri düşünülerek bu isim verilmiştir.

[1] Osman Ergin, ayn esr., c. II, s. 330-331.

[2] Osman Ergin, ayn. esr., c. II, s. 324.

birer meslek okulu saymak yerinde olur. Fakat ileride bu seviyede açılan okullara rüşdiye denmesiyle, bu iki okul da rüşdiye olarak kabul edilmiştir. Her halde, bu iki okula rüşdiye değil, fakat rüşdiyelere eşit olarak açılan memur yetiştirmeye yönelik ilk mülkî okullar demek daha doğru olur kanaatindeyiz*.

Rüşdiyelerin durumu ve yeri, 1845'te toplanan Muvakkat Maârif Meclisince açıklığa kavuşturulmuştur. Bu meclis, rüşdiyelere, sıbyan okullarının üstünde, Darülfünûna talebe yetiştiren orta dereceli okul hüviyetini vermiştir. 1847 (25 Şubat 1264) tarihli Sadaret tezkeresindeki "*mekâtib-i rüşdiyenin mekâtib-i ilmiye ve Mekteb-i Harbiye ve Bahriye ve Mühendishâne ve Tıbbiye misüllü Mekâtib-i Şâhâne'ye mahreç bulunması*"[3] ibaresi bunu doğrulamaktadır. Bu şekilde görevleri ve durumları tesbit edilmiş olan rüşdiyelerin, 1846'da Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'nin kurulmasıyla, açılmasına başlanmıştır. 1847'de Kemal Efendi tarafından açılan ilk rüşdiyeden iyi bir sonuç alınınca, dört rüşdiye daha açılmıştır.

İstanbul'da rüşdiyelerin sayısı 1852 yılında 10'a ulaşmıştır. 1848'de açılan Darülmuallimîn ilk mezunlarını vermeye başlayınca da vilâyetlerde rüşdiyelerin açılması yoluna gidilmiş ve 1853 tarihinde büyük merkezlerde 25 rüşdiye açmak için gerekli tahsisat sağlanmıştır[4]. Bunlardan 7'sinin Anadolu'da, 15'inin Rumeli'de ve 3'ünün Ege adalarında yapılmasına irade çıkmıştır[5]. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi yayımlandığı sırada, çeşitli vilâyetlerde 87; İstanbul'da ise 12-13 rüşdiye vardı**.

Rüşdiyeler, ilk önce dört yıl olduğu halde Darülmaârif açıldıktan sonra, altı yıla çıkarılmıştır. Fakat 1863'te 5 yıla indirilmiştir. Okutulan derslere gelince: 1846 talimatnâmesine göre, Kur'ân, akaid, Arapça, hesap ve yazıdan ibarettir. 1848'de Kemal Efendi, rüşdiyelerin ders programlarını yeniden düzenleyerek, bu derslere Farsça, coğrafya ve hendeseyi de ilâve etmiştir.

* Mekteb-i Maârif-i Adlî ve Mekteb-i Ulûm-u Edebiye, 1862 yılına kadar hizmetlerine devam etmişlerdir. Bu tarihten sonra memur okutmak ve yeniden memur yetiştirmek vazifesi, aynı yıl açılan "Mahrec-i Aklâm"a verilmiştir.

[3] F. Reşit Unat, ayn. esr., s. 42.

[4] Refet, «Türkiye'de İptidaî Maârif», *Türk Yurdu*, II67 (1341).

[5] Nevzat Ayas, ayn. esr., s. 379.

** Refet, "Türkiye'de..." adlı makalesinde, 1865 (1282)'te bütün İmparatorlukta 53 adet rüşdiye bulunduğunu belirtmektedir. Enver Ziya Karal ise (Osmanlı Tarihi, c. VII), 1860'da 57; 1868'de de 87 rüşdiye olduğunu kaydetmektedir.

1867'ye kadar rüşdiyelere yalnız Müslüman talebe alınmaktaydı. Bu tarihte büyük devletlere karşı, eğitim alanında Osmanlı tebaası arasında bir fark olmadığını göstermek için, Hıristiyan çocuklarının de bu okullara alınması prensip olarak kabul edilmiştir[6]. Bundan ötürü, rüşdiyelere, giriş için adayların Türkçeden imtihana girmeleri şartı getirildi.

1869 yılına kadar rüşdiyeler, küçümsenmeyecek bir artış göstererek Tanzimat eğitimi siyasetinin temelini teşkil etmiştir. 1868'de çeşitli vilâyetlerde 31 adet rüşdiye daha öğretime kapılarını açmıştır[7]. 1869 Nizamnâmesi, rüşdiyeler için de yeni hükümler taşımaktadır. Nizamnâmenin mekâtib-i rüşdiye kısmında aşağıdaki hususlara yer verilmiştir[8].

1) Beş yüz haneden fazla olan her kasabada birer rüşdiye açılacağı,

2) Rüşdiyelerin her türlü masraflarının vilâyet maârif idaresi sandığından karşılanacağı*.

3) Rüşdiye binalarının Meclis-i Kebîr-i Maârif tarafından gönderilen plânlara göre yapılacağı,

4) Her rüşdiye, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mubassır (gözetmen) ve bir de hademe tayin olunacağı,

5) Muallim-i evvelin (baş öğretmen) 800, ikincisinin 500, mubassır 250 ve hademenin 150 kuruş maaşla istshdam edileceği,

6) Rüşdiyelerde öğretim süresinin 4 yıl olacağı,

7) Bütün rüşdiyelerin 1-23 ağustos arasında tatile gireceği,

8) Rüşdiyeyi bitirenlerin imtihanla idadiye kabul edileceği, doğrudan doğruya rüşdiyeleri ilgilendiren temel prensiplerdir.

Aynı nizamnâmenin 23. maddesinde, rüşdiyelerin ders programı aynen şöyledir: Mebadi-i ulûm-u diniye (Din ilimlerine giriş), Lisan-ı Osmanî kavaidi, imlâ ve inşa, tertib-i cedîd üzere kavaid-i Arabiye ve Farsiye, Tersim-i hudut, İlm-i hesap, Defter tutmak usûlü, Mebadi-i hendese, Tarih-i umûmi ve tarih-i Osmanî, Coğrafya, Jimnastik, Rüşdiyenin bulundu-

[6] Enver Ziya Karal ayn. esr., c. VII, s. 201.

[7] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 101.

[8] Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, madde: 18-26.

* Halkın sırf İslâm olan kasabalarda, İslâm çocukları için; halkı sadece Hıristiyan olan yerlerde Hıristiyan çocukları için eğer kasaba karışık ise 100 haneyi aşkın her cemaat için birer rüşdiye yapılacaktır (Maârif-i Umûmiye Niz., mad. 18).

ğu bölgede kullanılan ikinci dil, ticaret merkezlerinde, isteyen talebeye dördüncü sınıfta Fransızca.

Ders programları bu şekilde olan rüşdiyelerin sayısı 1870'den sonra özellikle vilâyetlerde hızla artmıştır. 1878-1875 tarihleri arasında öğretmen kadroları kısmen tamam olan 400'e yakın rüşdiyenin açılmasını önemli bir gelişme olarak görmek mümkündür.

II. Abdülhamid devrinden önce İstanbul ve taşra rüşdiyelerine ait istatistiklere baktığımızda ortaya çıkan durum şudur:

1876'da İstanbul'daki rüşdiyeler*

Rüşdiyeler	Talebe sayısı	Rüşdiyeler	Talebe sayısı
Darülmaârif	202	Üsküdar	159
Darülmaârif idâdîsi	84	Atlamataşı	136
Mahmudiye	99	Takvimhâne	126
Sultan Bayezid	147	Tophâne	155
Şehzade	115	Beylerbeyi	87
Zeyrek	113	Sütlüce	50
Fatih	156	Mirgûn	94
Sultan Selim	40	Kanlıca	25
Beşiktaş	81	Odabaşı	21
Kasımpaşa	104	İbrahimağa çayırı	?
Eyüp	106	Tophânelioğlu	?

Bab-ı Zaptiye İdarisindeki rüşdiyeler[9]

Rüşdiyeler	Talebe sayısı	Rüşdiyeler	Talebe sayısı
İzmir rüşdiyesi	74	Silivri rüşdiyesi	19
Adapazarı rüşdiyesi	54	Kandıra rüşdiyesi	16
Akhisar rüşdiyesi	?	Taraklı rüşdiyesi	19
Hendek rüşdiyesi	12	Karamürsel rüşdiyesi	19
Yakacık rüşdiyesi	19	Geyve rüşdiyesi	55
Gebze rüşdiyesi	10	TOPLAM	298

* 1293 Devlet salnâmesi. Salnâmedeki istatistikler daima bir önceki yılın durumunu yansıtırlar.

[9] 1932 Devlet salnâmesi.

Vilâyet rüşdiyeleri*

Vilâyeti	Rüşdiye	Talebe	Vilâyeti	Rüşdiye	Talebe
Edirne	26	1296	Kastamonu	16	654
Tuna	40	2150	Sivas	11	594
Hersek	3	130	Canik	6	207
Bosna	21	636	Trabzon	7	330
Sofya	8	420	Erzurum	20	607
Selânik	12	903	Halep	10	449
Yanya	13	500	Diyarbekir	18	785
Manastır	38	1627	Suriye	14	636
İşkodra	4	216	Adana	6	328
Girit	10	341	Bağdat	8	348
Ege adaları	12	330	Basra	1	?
Kıbrıs	1	71	**Müstakil sancak**		
Bursa	26	801	Zor	3	92
Aydın	20	795	Kudüs	2	101
Konya	19	974	Cidde	1	40
Ankara	11	548	Trablusgarp	3	123

1293 Devlet salnâmesindeki rakamlara göre, İstanbul'da 2.099; Şehremaneti'ne bağlı bölgelerde 298; Rumeli'de 7.878; Ege adalarında (Cezayir-i Bahr-i Sefid, Girit ve Kıbrıs dahil) 742; Arap topraklarında 1.340; Anadolu'da 7,033 talebe olmak üzere İmparatorluk dahilinde bulunan 423 rüşdiye okuluna toplam 19.330 talebe devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Hemen belirtmek gerekir ki, söz konusu salnâmede vilâyetlerde bulunan pek çok rüşdiyenin talebe sayısı gösterilmemiştir. Bu itibarla İmparatorlukta rüşdiye talebelerinin 20.000 çivarında olduğu tahmin edilebilir. Buna rağmen, okul ve öğrenci sayısını yeterli bulmak mümkün değildir. Ancak 30-35 yıllık bir maziye sahip olan rüşdiyelerin bu gelişmesini de pek küçümsememek lâzımdır.

2—II. Abdülhamid devrinde rüşdiye okulları:

a) Rüşdiyelerin gelişmesi:

1876'dan önce bütün İmparatorlukta, yukarda belirttiğimiz gibi, 423 kadar rüşdiye ve 20.000'e yakın talebe vardı. İlk bakışta, 423 rüşdiyenin

* **Ubicini, L'etat present de l'Empire Ottoman,** Paris 1876, s. 157, Mahmut Cevat (ayn. esr., s. 159-160), 1292 yılı istatistiklerine dayanarak verdiği rakamlara göre; bütün İmparatorlukta 384 rüşdiye olup, dağılış şekli şöyledir: İstanbul 20; Şehremaneti 13; Rumeli 139; Girit ve Cezayir-i Bahr-i Sefid 24; Arabistan 27; Anadolu 161. Ayrıca İstanbul'da 9 kız rüşdiyesi vardır.

açılmış olması,Tanzimat devri için bir başarı olarak görünmektedir. Fakat bina yönünden, yakından incelendiğinde, bunların çoğu okul niteliği taşımamaktadır. Çünkü bu devirde rüşdiye açmak ve sayısını çoğaltmak kaygısı ağır bastığından, okul için elverişli olup olmadığı dikkate alınmaksızın, bazı boş evler, konaklar ve benzeri yerler rüşdiye okulu yapılmıştır. İstanbul'da müsait binalar bulunabilmiş ise de vilâyetlerde bu mümkün olmamıştır. Nitekim 1876'dan önce rüşdiye görülen pek çok yerde, II. Abdülhamid zamanında yeni rüşdiye binalarının yapılmış olması, bu durumu yeterince açıklamaktadır.

Diğer taraftan, Osmanlı-Rus savaşı sonunda, Tuna, Bosna, Hersek, Sofya vilâyetlerinin kısmen elden çıkmasıyla buralarda bulunan 75-80 rüşdiye okulu da elden çıkmıştır. Böylece 1878 yılında, devletin elinde 300 civarında rüşdiye okulu kalmış ve Maârif Nezareti işe bu sayıdan başlamıştır. Bu devrin başlarında, maârifin diğer kuruluşları gibi, rüşdiyeler de ihmal edilmiş ve hattâ mevcut okullarda öğrenim geniş ölçüde sekteye uğramıştır. Bunun sebebi, Rus işgali altında kalan Rumeli ve Kafkas Türklerinin büyük kitleler halinde İstanbul'a, Anadolu'ya gelmesi ve hükûmetin bunları geçici olarak rüşdiye binalarına yerleştirmiş olmasıdır[10].

1879 yılında Maârif merkez teşkilâtı yeniden düzenlenerek Maârif Nezareti'nin beş daireye ayrılması ve bu daireler aeasında *"Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi"*nin de bulunması, hükûmetin rüşdiye okullarını ıslâha ve yaymaya kararlı olduğunu göstermektedir. Bu dairenin müdürlüğüne devrin en iyi maarifçisi olan Selim Sabit Efendi tayin edilmiştir. Bu tarihten sonra rüşdiye yapımına hız verilmiştir. Nitekim Mekâtib-i Rüşdiye müdürü Selim Sabit, 1883 (20 şevval 1300)'de İstanbul rüşdiyelerinden mezun olan 150 talebenin diploma töreninde söylediği nutukta, *"Dersaadet ve Vilâyet-i Şahânede hal-i hazırda"* 460 kadar rüşdiye okulunun mevcut olduğunu ve bu okullarda 25-30.000 çocuğun (etfal-i Osmaniye) talim ve terbiye edildiğini belirtmiştir[11]. Aynı yıl içinde, vilâyetlerde 10 rüşdiye öğretime açılmış ve 40-50 okulun da yapılmasına karar verilmiştir.

Selim Sabit'in ifadesinden 1878-1884 yılları içinde 170'e yakın rüşdiyenin açıldığını ve sayılarının 300'den 470'e çıktığını anlıyoruz. Aynı yıllarda (1879-1885), dört defe sadr-ı âzam olan Sait Paşa, II. Abdülhamid'e sunduğu lâyihada, vilâyetlerde 119, İstanbul'da 17 rüşdiye tesis ettirdiğini be-

[10] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 219.

[11] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 225.

yan etmektedir*. Bu açıklamalar, malî güçlüklere rağmen, yine de devlet bütçesinden rüşdiye yapımına para ayrılabildiğini göstermektedir. Bu devirde İstanbul erkek rüşdiyelerinin, yıllara göre, bina,öğretmen ve talebe yönünden nasıl bir gelişme gösterdiğini, Devlet salnâmelerine dayanarak, ortaya koymakta yarar vardır.

1877-1909 yılları arasında İstanbul rüşdiyeleri:

Yıllar	Rüşdiye	Öğretmen	Talebe
1877	21	156	1795
1878	21	—	1584
1879	21	—	1300
1880	19	—	1114
1881	19	—	1182
1882/83	19	—	1510
1883	19	—	1655
1884	20	—	1451
1895/96	11	—	3213
1899	15	193	4001
1901	15	198	4277
1902	16	—	—
1907/8	20	—	5500
1909	18	—	6000

Görülüyor ki başlangıçta sayıları 21 olan rüşdiyeler, 14'e kadar düşmüş, ancak 1908 yılında tekrar 20'ye yükselmiştir. Okul sayısındaki düşüşe rağmen talebe sayısı devamlı bir artış göstermiştir. Devrin sonunda okul sayısı 1877'deki seviyeye yaklaşmasına karşılık, talebe sayısında 5-6 misli artış olmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus vardır ki o da şudur: İlk yıllarda, İstanbul'daki rüşdiyelerin her birinde ortalama 40-50 talebe vardı. Dolayısıyla rüşdiye binalarının büyük olmasına gerek yoktu. Fakat devrin ortalarına doğru rüşdiyelere olan rağbet artınca, mevcut binaların ihtiyacı karşılamadığı görüldü. Bu sebeple hükûmet, büyük ve muntazam binalar yaparak eski rüşdiyeleri buralara nakletti. Nitekim devrin sonunda, pek çok rüşdiyenin ad veya mevkiinin değiştiği bu görüşü doğrulamaktadır. Hazırlık sınıflarını da bünyelerinde bulun-

* Sait Paşa, Hatırat, c. I, s. 156. Osman Ergin, Sait Paşa'nın İstanbul'da 17 rüşdiye tesis ettirdiğine "zaten İstanbul'da 21 rüşdiye mevcuttu" diyerek inanmamaktadır. Fakat Sait Paşa'nın binası eski olan rüşdiyeleri tamir veya yeniden yaptırdığı binalara, eski rüşdiyeleri naklettirmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

duran 10 adet "merkez rüşdiyesi" tamamiyle bu devirde yapılmış olup adları şöyledir[12]:

1) Unkapanı merkez rüşdiyesi,
2) Bayezid merkez rüşdiyesi,
3) Mahmudiye merkez rüşdiyesi,
4) Fatih merkez rüşdiyesi,
5) Davudpaşa merkez rüşdiyesi,
6) Ayasofya merkez rüşdiyesi,
7) Üsküdar merkez rüşdiyesi,
8) Beşiktaş merkez rüşdiyesi
9) Topkapı merkez rüşdiyesi,
10) Hamidiye merkez rüşdiyesi,

Hazırlık sınıfları olmayan ve sadece rüşdiye sınıflarını ihtiva eden okulların çoğu da bu devirde tamir edilmiş ve genişletilmiştir. Altunîzade, Beykoz, Eğrikapı, Kadıköy'deki Hamidiye ve Numûne-i Şükrân-ı Hamidî rüşdiyeleri ise yeniden yapılıp öğretime açılmışlardır[13]. 20 rüşdiye okulu İstanbul için yeterli miydi? Bu soruya olumlu bir cevap vermek oldukça güçtür. Esasen hükûmet dahi mevcut rüşdiyeleri ıslâh ederek kapasitelerini arttırmasına rağmen rurumu yeterli görmemiştir. Fakat parasızlık yüzünden daha fazlasını da yapamamıştır. Ancak bu eksikliği gidermek için, özel okulların yapılmasını ve çoğalmasını teşvik ederek İstanbul'un muhtelif semtlerinde pek çok okulun açılmasını sağlamıştır.

1903 yılında bu şekilde açılan rüşdiyelerin sayısı 28'e talebe sayısı ise 3.500'e ulaşmıştır[14]. Ayrıca kızlar için de 12 adet rüşdiye açılmıştır. Bunlara askerî rüşdiyeleri de kattığımızda, rüştiye tahsili veren okulların İstanbul için yeterli görebiliriz. Halkın eğitim talebi dikkate alındığında rüşdiye seviyesindeki 50 kadar okulun ihtiyacın büyük bir kısmına cevap verdiği kabul edilebilir. Zaten İstanbul'da ilk öğretim çağında bulunan 12.000 kadar çocuğun hepsi iptidaî okullarına gitmediği gibi; gidip de mezun olanların bir kısmı da rüşdiyelere devam etmiyordu. Son olarak, 1909 yılında İstanbul'daki rüşdiye okullarının genel bir tablosunu aşağıya alıyoruz. Bu bilgiler, 1327 (1909) Devlet salnâmesinden (360-363) alınmıştır:

[12] 1325 Devlet salnâmesi.

[13] 1325 Devlet salnâmesi.

[14] Osman Ergin, ayn. esr., c. III, s. 762-763.

Resmî erkek rüşdiyeleri

Okulun adı:	Bulunduğu semt	Açılış tarihi
Ayasofya M. rüşdiyesi	Yerebatan mah.	1309
Bayezid M. rüşdiyesi	Bayezid	
Mahmudiye rüşdiyesi		1288
Numûne-i Şükran rüşdiyesi	Zeyrek-Ferhat Ağa mah.	1324
Topkapı rüşdiyesi	Yüksekkaldırım Tramvay cd.	1305
Fatih M. rüşdiyesi	Kirmastı mah. Çarşamba cad.	1286
Eğrikapı M. rüşdiyesi	Tercüman Yunus mah.	1314
Eyüp M. rüşdiyesi	Akarçeşme civarı	
Kasımpaşa rüşdiyesi	Kasımpaşa	
Fevziye rüşdiyesi	Tophane Süheyl Bey mah.	1287
Beşiktaş rüşdiyesi	Sinan Paşa mah.	1267
Birgûn rüşdiyesi	Birgûn (Emirgan)	1288
Beykoz rüşdiyesi	Beykoz Çiftlik cad.	1320
Beylerbeyi rüşdiyesi	Beylerbeyi	
Üsküdar M. rüşdiyesi	Çakırcı Hüseyin Paşa mah.	
Altunîzade rüşdiyesi	Küçük Çamlıca	1319
Kadıköy rüşdiyesi	Kadıköy	1315
Erenköy rüşdiyesi	Erenköy İstasyon cad.	1320

Resmî kız rüşdiyeleri

Okulun adı:	Bulunduğu semt	Açılış Tarihi
Sultanahmet kız rüşdiyesi	Firuzağa mah. Millet bah.	1326
Kız Sanayi rüşdiyesi		1299
Dersaadet Kız Sanayi mek.		1300
Koca Mustafa Paşa rüşdiyesi	Koca Mustafa Paşa cd.	1316
Molla Gürani rüşdiyesi	Molla Gürani mah.	1302
Fatih Kız rüşdiyesi	Fatih, Çırçır	1290
Küçük Mustafa Paşa rüş.	Kadıçeşmesi cad.	
Eyüp Kız rüşdiyesi	Güzel Mescit civarı	
Kandilli Kız rüşdiyesi	İlyas Çelebi mah.	1296
Beşiktaş Kız rüşdiyesi	Ihlamur vad.	1296
Mirgûn Kız rüşdiyesi	Mirgûn Koru cad.	1297
Üsküdar Kız Sanayi mektebi	Üsküdar	1302
Atlamataşı Kız rüşdiyesi	Üsküdar	
Kadıköy Kız rüşdiyesi	Kadıköy	1317
Makriköy Kız rüşdiyesi	Makriköy	1316

Hususî erkek rüşdiyeleri

Okulun adı	Bulunduğu semt	Açılış tarihi
Menba-yı irfan rüşdiyesi	Sultan Mahmut türbesi	1326
Darü'l-edep rüşdiyesi	Ayasofya	1325
Çerkeş-i teavün rüşdiyesi	Kabasakal	1326
Darü't-tedris rüşdiyesi	Vefa	1325

Okulun adı	Bulunduğu semt	Açılış tarihi
Mekteb-i saadet rüşdiyesi	Eski Ali Paşa	1320
Hadika-yı irfan rüşdiyesi	Küçük Mustafa Paşa	1322
Vesile-i terakki rüşdiyesi	Küçük Mustafa Paşa	1322
Maşrık-ı füyuzat rüşdiyesi	Eyüp	1320
Darü'l-feyz-i Osmanî rüşdiyesi	Eyüp	1298
Afıtâb-ı maârif rüşdiyesi	Beşiktaş	1321
Kenzü'l-maârif rüşdiyesi	Kadıköy	1316
Mirât-ı feyz rüşdiyesi	Üsküdar	1316
İttihat ve terakki Nümune rüşdiyesi	Üsküdar	1326
Feyz-i hürriyet şb. rüşdiyesi	İhsaniye	1326
Ravza-yı irfan rüşdiyesi	Beylerbeyi	1321
Hereke rüşdiyesi	Gebze	1302

Hususî kız rüşdiyeleri

Okulun adı	Bulunduğu semt	Açılış tarihi
İttihat ve terakki		
Kız sanayi mektebi	Ayasofya	
Kız sanayi mektebi	Şehzade	1326
Menba-yı füyuzat-ı Osmanî	Bozdoğan Kemeri	1320
Hayriye-i sanayi-i nefise	Aksaray	
Gülzar-ı vatan	Fatih	1325
İttihat ve terakki mektebi	Makriköy	1327
Osmanlı inas mektebi	Üsküdar	1326
Bedia-yı Meşrutiyet	Çengelköy	1326

Karma (Kız-Erkek: muhtelit) hususî rüşdiyeler

Okulun adı	Bulunduğu semt	Açılış tarihi
Bedrika-yı irfan	Teşvikiye	1317
Mekteb-i Osmanî	Aksaray	1293
Hadika-yı maârif	Eski Ali Paşa	1319
İttihat ve terakki	Samatya	1326
Rehber-i ittihad-i Osmanî	Şehremini	1326
Rehber-i saadet	Molla Gürani	1320
Gülşen-i maârif	Haseki	1319
Hadika-yı maârifet	Kasımpaşa	1313
İttihad-ı anasır	Kasımpaşa	1326
Şemsü'l-mekâtip	Kandilli	1307
Mekteb-i Osmanî	Beşiktaş	1300
Mekteb-i terakki	Kadıköy	1318
İttihad-ı Osmanî	Kadıköy	1326
Füyuzat-ı Osmaniye	Üsküdar	1324
Feyz-i hürriyyet	Üsküdar	1326

Özel okullar hakkında Osman Ergin (Maârif tarihi, III, 742) "1310 (1894)'dan sonra Devlet salnâmesinin artık hususî mekteplerden bahsetmediğini görüyoruz" diyerek 1310 (1903) tarihli Maârif salnâmesinden aldığı 28 özel rüşdiyenin adını vermekle yetinmiştir. Bu bakımdan bizim yukarıdaki bilgileri aldığımız 1327 Devlet salnâmesini görmediği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, 1909 tarihinde yani II. Abdülhamid devrinin son yılında İstanbul'da rüşdiye öğretimi yapan 33 resmî, 39 özel (hususî) okul olmak üzere toplam 72 rüşdiye mevcuttu. Ayrıca, 1.000 kadar talebeyi bünyesinde bulunduran Soğukçeşme, Beşiktaş, Fatih, Koca Mustafa Paşa, Topbaşı ve Eyüp askerî rüşdiyelerin de hesaba kattığımızda bu rakam 76'ya çıkmaktadır. Hemen belirtelim ki bu rüşdiyelerin % 80'e yakını 1877-1909 tarihleri arasında ya yeniden inşa edilmiş ya da tamir edilerek öğretime açılmıştır.

Vilâyetlerin durumuna gelince: Sayıları 400 civarında olan rüşdiyelerin pek çoğu 1877 Osmanlı-Rus savaşı sırasında kapanarak bu sayı 316'ya kadar düşmüştür [15]. Berlin anlaşması sonunda 39 rüşdiye okulu daha Maârif Nezareti'nin elinden çıkmıştır. Böylece geriye ancak 277 rüşdiye kalmıştır*.

1878 yılından itibaren rüştiyelerin ıslâhına ve yenilerinin açılmasına başlanmış ve kısa zamanda rüşdiye okulları sayı yönünden eski seviyeye ulaşmıştır. Fakat 1880'den sonra idadilerin önem kazanmasıyla rüşdiyeler ikinci plâna itilmiştir. Nitekim 1889 (1307) tarihli bir irade ile idadi bulunan yerlerdeki rüşdiyelerin kapatılmasına karar verilmiştir [16].Aynı yıl 22 rüşdiye kaldırılarak öğretmenleri ve diğer görevlileri idadilere naklolunmuştur [17]. Boş kalan rüşdiye binaları da iptidaîlere tahsis edilmiştir. Meclis-i mahsusan bu hususla ilgili 1889 (8 Cemaziyelâhir 1307) tarihli kararı aynen şöyledir:

"Maârif Nezareti'nin meyane-i bendegânemizde mütalaa olunan tezkeresi mealinden müsteban olduğu üzere âşar ile müsakkafat vergisinden muayyen hisse-i maârifin üç rub'u (3/4) mahallerine ve bir rub'u (1/4) Dersaadet mekâtîb-i muhtelifesine tahsis olunmuş iken muahharen hal-i hazır hazineden dolayı vilâyet hisselerinden bir rub'u daha Dersaadet hissesine ilâve kılınmasından dolayı ekser yerlerde mekâtîb-i idadiye tesisi ve idaresi kaabil olmadığı cihetle idadi mektebi bulunan yer-

[15] 1295 Devlet salnâmesi.

* Tuna ve Bosna vilâyetlerinde bulunan 39 rüşdiye okulu elden çıkmıştır.

[16] Başbakanlık Arşivi, İrade (Meclis-i Mahsus), no. 4704, sene 1307.

[17] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 262-263.

lerdeki rüşdiyeler lağv edilerek tahsisatının mekâtib-i idadiye tahsisatına ilâvesiyle tesis olunamayan mekâtib-i idadiyenin küşadı lüzumu izbar olunup vakıa ahaliden alınmakta olan hisse-i maârif iktiza eden mekâtib-i idadiyenin tesisi karşılığı olduğu halde henüz ekser mahallerde mekteblerin yapılamaması muvafık maslahat olamayacağı gibi suret-i iş'ara göre işbu idadi mekteplerine rüşdiyeye mahsus olan iki yahut üç sınıf zam edildiği halde rüşdiye hizmetini dahi ifâ edeceği ve lağv olunacak mekâtib-i rüşdiyenin muallimîn ve hademesinin mekâtib-i idadiyede istihdamı kaabil olunmasıyla açıkta kimse kalmayacağı misillü hali kalacak rüşdiye binaları dahi mekâtib-i iptidai ittihaz edileceği cihetle mucibince icra-yı icabı zammında Nezaret-i müşarü'n-ileyhe mezuniyet itası müttehiden bi'ttezekkür tezkere-i mezkûre leffen arz ve takdim kılındı ise de ol babda...."[18].

Görüldüğü gibi, malî mülâhazalarla idadi okulu bulunan yerlerdeki rüşdiyelerin tahsisatı kesilerek idadi binaların yapımına tahsis edilmiş ve rüşdiye öğrenimi de idadilerin bünyesine alınmıştır. Böylece pek çok rüşdiye okulunun adı Devlet salnâmelerinden çıkarılmış oldu. Bu durum, rüşdiye öğrenimine zarar vermemiş ise de görünüşte rüşdiye sayısının azalmasına yol açmıştır. Yukarıda verdiğimiz tarihe kadar İmparatorlukta bulunan rüşdiyeleri rakamla ifade edersek aşağıdaki tablo ortaya çıkar[19].

Bölgeler	1881	1883	1885	1887	1888	1888	Talebe sayısı
Anadolu	195	230	239	261	266		14.163
Rumeli	69	63	80	91	96		4.777
Ege adaları	7	8	8	10	10		301
Arabistan	37	45	47	59	56		2.594
Girit	12	12	12	—	—		—
Şehremaneti	11	11	11	12	12		551
TOPLAM:	331	369	397	433	440		22.386

Bu tabloya göre, 1888 yılına kadar, hem rüşdiye okulu sayısında hem de bu okullara devam eden talebe sayısında önemli artışlar olmuştur. 1889 tarihli, rüşdiyelerin idadilerle birleştirilmesi kararı üzerine bu sayıda azalma göze çarpmaktadır. Vilâyet merkezlerinin hepsinde, sancak merkezlerinin de çoğunda idadî okulu olduğu düşünülürse, rüşdiyelerin sayı bakımından ne kadar azaldığını tahmin etmek güç değildir. Bununla birlikte, yeni rüşdiye okulları açılarak rüşdiye sayısı 446'ya talebe sayısı 23.819, öğretmen sayısı939'a ulaşmıştır.

[18] Başbakanlık Arşivi, İrade (Meclisi Mahsus), no. 4704.

[19] 1298, 1300, 1302, 1304, 1305 tarihli Devlet salnâmeleri.

Bu rüşdiyelerin çoğu yeniden yapılmış veya onarılmıştır. Meselâ 1325 (1907) Bursa vilâyeti salnâmesinde "*...1293 (1876)'den beri Bursa vilâyeti dahilinde Gemlik, Dinar, Gölpazarı, Atranos, Erdek, Havran, Gönen, Bandırma, Simav, Sandıklı, Bolvadin, Armutlu, Aydıncık, Pazarcık ve Geyikler zükûr (erkek) rüşdiyeleriyle, Bursa inas (kız) rüşdiyesi yeniden tesis ve küşad olunmuştur. Mevcut rüşdiye mektepleri binaları dahi müceddeden tesis ve islâh ve ihya buyrulmuştur. Askerî rüşdi dahi 10 Teşrin 1298'de tesis ve küşad olunmuştur...*" Diğer vilâyetlerde de aynı durum söz konusudur. Nitekim II. Abdülhamid devrinde, vilâyetlerde yapılan rüşdiyelerin sayısı bu görüşü desteklemektedir. Aşağıda II. Abdülhamid devrinde yapılan rüşdiyelerin vilâyetlere göre durumu belirtilmiştir[20].

Vilâyet	Rüşdiye sayısı	Vilâyet	Rüşdiye sayısı
Adana	8	Çanakkale	2
Ankara	12	Ege Adaları	3
Aydın	33	Edirne	14
Bitlis	5	İşkodra	1
Bursa	18	Kosova	14
Diyarbekir	9	Manastır	7
Erzurum	4	Yanya	5
Konya	3	Basra	7
Kastamonu	7	Bağdat	3
Mamuratülaziz	7	Musul	3
Halep	17	Suriye	3
Sivas	10	Beyrut	11
Trabzon	15	Hicaz	2
Van	8	Kudüs	2
İzmir	4	Bingazi	1

Diğer taraftan, 1906-1907 öğretim yılında taşrada mevcut rüşdiye okullarının vilâyet ve sancaklara göre dağılışının, daha ayrıntılı bir şekilde, listesini veriyoruz[21].

Vilâyet	Erkek	Kız	Karma	Özel	Vilâyet	Erkek	Kız	Karma	Özel
EDİRNE M.	6	2	—	—	İŞKODRA M.				
Kırklareli	4	1	—	—	Draç	3	—	—	—
Dedeağaç	2	1	—	—	ADANA M.	1	1	—	—
Tekirdağ	3	1	—	—	Mersin	3	1	—	—
Gelibolu	4	1	—	—	Cebel-i B.	1	—	—	—

[20] 1321 salnâmeleri

[21] 1328 Devlet salnâmesi.

Vilâyet	Erkek	Kız	Karma	Özel	Vilâyet	Erkek	Kız	Karma	Özel
ERZURUM M.	5	1	1	—	Kozan	1	—	—	—
Hınıs	1	—	—	—	İçel	3	—	—	—
Bayezid	3	—	—	—	ANKARA M.	6	1	—	1
Erzincan	2	—	—	—	Yozgat	2	—	—	—
Kayseri	3	—	—	—	Afyon	3	—	—	1
Kırşehir	3	2	—	—	D. BEKİR M.	3	1	—	—
Çorum	4	—	—	—	Mardin	2	—	—	—
AYDIN M.	(42)				Ergani	5	—	—	—
İzmir	—	—	—	—	SURİYE	1	1	—	—
Manisa					Hama	1	—	—	—
Menteşe					Havran	2	—	—	—
Denizli					Kerk	2	—	—	—
BİTLİS	1	1	—	—	SİVAS M.	8	1	—	—
Muş	1	—	—	—	Amasya	7	—	—	—
Siirt	1	—	—	—	Ş.K. Hisar	5	—	—	—
BASRA M.	2	—	—	—	Tokat	3	—	—	—
Müntefik	2	—	—	—	Trablusgarp	1	—	—	—
Necd	—	—	—	—	Hums	1	—	—	—
Amara	2	—	—	—	Cebel	1	—	—	—
BAĞDAT M.	5	1	—	—	TRABZON M.	12	1	—	—
Divaniye	2	—	—	—	Lazistan	6	—	—	—
Kerbelâ	1	—	—	—	Gümüşhane	3	—	—	—
BEYRUT M.	2	1	—	6	KASTAMONU	8	1	—	—
Akkâ	3	1	—	—	Bolu	9	—	—	—
Trablusşam	1	—	—	—	Çankırı	1	—	—	—
Lazkiye	3	1	—	—	Sinop	1	—	—	—
Nablus	1	—	—	—	KONYA M.	11	1	—	—
EGE ADALARI					Niğde	5	1	—	—
Rodos	1	1	—	—	Burdur	1	—	—	—
Midilli	2	—	—	—	İsparta	3	—	—	1
Sakız	—	2	—	—	Antalya	5	—	—	—
Limni	2	1	—	—	KOSOVA				
HİCAZ					Üsküp	9	1	—	—
Mekke	1	—	—	3	Priştine	5	3	—	—
Medine	2	—	—	1	Senice	2	1	—	—
HALEP M.	(13)	2	—	—	İpet	4	2	—	—
Maraş	1	—	—	—	Taşlıca	2	2	—	—
Urfa	3	1	—	—	Prizren	2	2	—	—
BURSA M.	(21)	1	—	—	M. AZİZ				
Ertuğrul	7	—	—	—	Harput	5	1	—	—
Kütahya	5	1	—	—	Malatya	3	—	—	—
Dersim	5	—	—	—	YEMEN				
MANASTIR M.	5	1	—	6	Sana	4	—	—	—
Serfice	4	2	—	—	Hüdeyde	2	—	—	—
Debre	1	—	—	—	Taaz	1	—	—	—

Vilâyet	Erkek	Kız	Karma	Özel	Vilâyet	Erkek	Kız	Karma	Özel
Görüce	5	—	—	—	SELANİK	(63)			
İlisan	1	1	—	—	**Müstakil sancaklar**				
MUSUL M.	—	1	—	—	İzmir	8	1	—	—
Kerkük	4	1	—	—	Bingazi	2	1	—	—
VAN M.	1	1	—	—	Canik	5	2	—	—
Hakkâri	3	—	—	—	Çatalca	1	—	—	—
YANYA M.	3	1	—	—	Zor	1	—	—	—
Ergeri	3	—	—	—	Kudüs	4	—	—	—
Preveze	2	1	—	—	Çanakkale	5	2	—	—
Berat	1	—	—	—	Cebel-i Lübnan	(?)	1	—	—

Yukarıda ayrıntılı bir şekilde verdiğimiz tabloyu, İstanbul da dahil olmak üzere, aşağıdaki şekilde kısaltabiliriz:

	Erkek Rüşdi	Kız Rüşdi	Karma Rüşdi	Özel Rüşdi	Askerî Rüşdi	Toplam
ANADOLU	271	25	1	2	11	310
RUMELİ	126	23	—	6	4	159
ARABİSTAN	42	8	—	10	4	64
CEZAYİR-İ B.S.	5	3	—	—	—	8
İSTANBUL	18	15	—	39	6	78
TOPLAM:	462	74	1	57	25	619

Sonuç olarak, devrin sonlarına doğru İmparatorlukta 619 rüşdiye okulu mevcud olup toplam bu okullara 40.000 civarında talebenin devam ettiğini söyleyebiliriz. Gerek okul, gerek talebe sayısı İmparatorluk için yeterli değildir. Ancak Tanzimat'a göre bina ve talebe bakımından iki üç misli bir artış kaydedilmiştir. Diğer bir husus pek çok yerde büyük ve modern binalar yapılmasına rağmen bu okullara hacimlerinin altında talebe kaydoluşudur. Bu da halkın, çağdaş eğitime karşı fazla ilgi göstermemesinin bir sonucudur.

b) Rüşdiye okullarında genel ıslâhat hareketleri:

İlk yıllarda, 1869 Nizamnâmesinin ilgili hükümleri doğrultusunda rüştüyelerin yapımına ve ıslâhına devam edilmiştir. Ancak kısa bir müddet sonra, tatbikatta Nizamnâmenin yetersiz kaldığı, dolayısıyla bazı değişiklikler yapılmasının zarurî olduğu anlaşılmıştır. Daha 1881 yılında, Nizamnâmenin eleştirisi yapılıp ihtiyaca cevap vermediği ortaya konmuş-

tur[22]. Bu eleştiriler sonunda bizzat sadr-ı âzam Said Paşa, rüşdiyelerle ilgilenmiş ve bazı fikirler ileri sürmüştür. Sait Paşa, Bursa valisi iken, devletçe her kazada bir rüşdiye teşkil edildiği, öğretmen maaşları vesair için bir hayli masraf yapıldığı halde; halkın hiçbir maddî yardımda bulunmaması ve hattâ çoçuklarını dahi okula göndermemesi yüzünden rüşdiyedeki eğitim ve öğretimin yürütülemediğini görmüştür[23]. Bu bakımdan rüşdiyelerin yapım ve yönetimin cemaat meclislerine terk edilerek, malî kaynağın ilk önce mahallinde temin edilmesi, eksiğin ise devletçe karşılanmasını istemiştir [24]. Bu usûl gerçekleştiği takdirde devletin rüşdiyelere ayırdığı paranın Darülfünûn veya "Mekâtib-i Âliye" için harcanması teklif edilmiştir[25] Sait Paşa, bu sırada rüşdiyelere Fransızca dersini de koydurtmuştur.

Rüşdiyelere yeni bir şekil verme konusu nihayet 1888 (1305) yılında Maârif Meclisi Reisi Ali Haydar başkanlığındaki Maârif Komisyonu tarafından tekrar ele alınmıştır. Komisyon, rüşdiyeler hakkındaki görüşlerini şu şekilde tesbit edilmiştir: *"Rüşdiye mektepleri vaktiyle şimdiki idadiler makamında olarak küşâd edilmiş bulunduğundan ve rüşdiyede okunan ulûmun bir kısmı badezin (bundan sonra) iptidaîlerde ve bir kısmı da idadîlerde mükemmelen tedris olunacağından rüşdiye cetvellerinden fazla dersler çıkarılarak akaid-i diniyenin tezyidine ve ulûm-u Arabiyenin tahsiline medâr olacak derslere ziyâde itina edildi. Bu suretle tarh-ı zevaidden naşi (fazla dersler çıkarıldığı için) rüşdiyelerinin müddet-i tedrisiyelerinin dahi dört seneden iki seneye tenzili lâzım gelmiştir. Rüşdiyeler bir muallimle idare olunup bazılarında muallim-i sani nâmıyla bir refik bulunur ise de yerliden ve yalnız filcümle Arabî bilir zevattan münteheb olduğu için dört sınıfa bihakkın ders verememekte ve bu sebeple rüşdiyelerin tezâyüd-ü müddetle tahsil-i ulûm tezâyüd edememekte olduğundan rüşdiyelerin tenzil-i müddetinden hiç bir nâkısa terettüp etmeyip belki etfal ahd-ı karibde (gelecekte) idadilere irerek tefennün etmek (fen öğrenmek) üzere böyle bir şevk-i terakki ihdas etmiş olacaktır..."* [26].

İki senelik rüşdiyelerin tatbikatta nasıl olacağına dair alınan kararlar ise şöyledir: *"Taşra idadî mekteplerinin iki sene milel-i gayr-i müslime etfalinin rüşdiyeleri makamında olduğundan tebaa-ı müslime etfali dahi idadî mektebi bulunan mahallerde, iptidaîden çıktıkça rüşdiye müddetleri olan iki sene için idadî mek-*

[22] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 31, no. 1374, zarf 115, karton, 84, (9 cemaziyelevvel, 1299).

[23] Sait Paşa, *Hatırat*, c. I, s. 387-388.

[24] Sait Paşa, *Hatırat*, c. I, s. 395.

[25] Sait Paşa, *Hatırat*, c. I, s. 393.

[26] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 22, no. 462, zarf 153, karton 66.

tebine nakl olunup gayr-î müntelit olarak bu iki sınıf millet etfali idadî mekteplerinin birer dairesinde mütekabilen rüşdiye sınıflarını geçirmiş olurlar ise nakli mümkün olan o misillü mevakide rüşdiye mekteplerinin ebniyesi ve tahsisatı iptidaîye mektepleri için kalıp... ve bir de henüz iptidaîye mektebi olmayan bazı ufak kazalarda... rüşdiyelerin talebesi gayet az ve tedrisatı nakıs olduğundan.... o makule rüşdiyelerin hemen iptidaîye tahvili ile ...rüşdiyelerden bazısının iptidaîyeye kalbi ve bazısının da idadilere nakli iş bo rüşdiyelerin esasen taklili fikrine müstenid olmayıp... mekâtib-i iptidaîyenin tanzim ve teksiri halinde rüşdiyelerin daha mütenasiben tezayüdü zarurî bulunduğundan ileride yeniden açılacak rüşdiyelerin binaları şimdiden hazırlanmış olmak üzere kasabalarda yapılacak iptidaîye mektepleri binalarının verilecek plân mucibince rüşdiye sınıflarını istiab edecek mertebe vasi tutulmasının vilâyat-ı Şahâneyeihzar buyrulması tensib edildi.... " [27].

Maârif komisyonunun rüşdiyelerle ilgili bu kararlarını dört ana maddede toplamak mümkündür:

1) Rüşdiye tahsilinin iki yıla indirilmesi,

2) İdâdî bulunan ve mümkün olan mahallerde rüşdiyelerin idâdîlerle birleştirilmesi,

3) Talebesi az olan kaza ve kasaba rüşdiye binalarının iptidaî okuluna çevrilmesi,

4) Bundan sonra yapılacak iptidaîye binaların rüşdiye sınıflarını da ihtiva etmesidir.

Bu kararlara göre, rüşdiyelerin öğretimde sahip oldukları yeri kaybettikleri ve yavaş yavaş tasviyeleri yoluna gidildiği sonucuna varılabilir. Ancak dikkat edildiği zaman komisyonun, rüşdiye öğretimini ileride daha sağlam temellere oturtma kaygısı içinde olduğunu görüyoruz. O zamanki rüşdiyelere devam eden talebenin azlığı fakat yapılan masrafın fazlalığı, komisyonu ilk önce iptidaîye okullarının ıslâhı zaruretine inandırmıştır. Bu kararlar aynen tatbik edilmemişse de daha sonraki senelerde Maârif Nezareti'nin rüşdiye siyasetinde etkili olmuştur. Meselâ rüşdiyelerin tahsil müddetinin azaltılması ve bazı idadîlere nakli gerçekleştirilmiştir.

Komisyonun bu raporu vermesinden kısa bir müddet sonra Said Paşa 1888 (4 Muharrem 1306)'da maârif üzerine II. Abdülhamid'e sunduğu bir lâyihada, rüşdiye öğretiminde esaslı değişiklikler yapılmasını teklif etmiştir[28]. Said Paşa, kendisinin öngördüğü altı yıllık sıbyan okullarında 14 ya-

[27] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, aynı vesika.

[28] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 31. no. 1937/m, 45, karton 82.

şına kadar okuyan ve mezun olanların hepsinin rüşdiyeye gitmesini doğru bulmuyordu. Almanya'da olduğu gibi, ilk okuldan sonra yüksek tahsil (ulûm-u âliye) yapmak isteyenlerin sultanilere, sanayi tahsili arzu edenlerin rüşdiyelere, ikisini de yani ulûm ve sanayi mesleklerine girmeyenlerin ise altı yıllık "ulûm-u maddiye" (Realschule) okullarına gönderilmesini istiyordu. Buna göre rüşdiyelerin sanayi idadîlerine mahreç üç yıllık meslek okulu haline getirilmek istendiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda adı geçen ıslâhat raporları ve 1869 Maârif Nizamnâmesine yöneltilen takdikler uygulama alanında ne gibi yenilik ve değişiklikler getirmiştir? Bunları sırasıyla görelim.

Rüşdiye idareleri: Önce, 1869 Nizamnâmesinde görülen dört yıllık rüşdiye tahsili, 1892'de üç yıla indirilmiştir. Taşrada bazı yerlerde rüşdiyeler idâdî okulları bünyesine alınmışlardır. İdâdî-rüşdiye birleştirilmesi İstanbul için söz konusu değildir. Müstakil olan rüşdiyelerin idaresi ise "muallim-i evvel"lerin sorumluluğuna bırakılmıştır.Ancak, rüşdiye yöneticileri maârif müdürünün ve mahalli mülkî âmirin kontrolü altındadırlar. Her ne kadar 1879'da rüşdiye masraflarının ahaliye, idarelerinin de mahallî cemaat meclislerine bırakılması yolunda teklif yapılmışsa da[29]; hükûmetin merkeziyetçilik anlayışına ters düştüğünden kabul edilmemiştir. Bütün rüşdiyeler Maârif Nezareti idaresi altında kalmıştır. Gerek İstanbul gerek taşra rüşdiyelerine ait en son talimatnâmeler 1892 tarihinde düzenlenmiş ve büyük değişikliklere uğramadan devrin sonuna kadar yürürlükte kalmışlardır[30].

Öğretim işleri: Rüşdiyelerde öğretim uzun bir süre 1869 Nizamnâmesinde belirtilen programa göre yürütülmüştür. Fakat öğretim ekseriya bir veya iki öğretmen vasıtasıyla yapıldığından pek başarılı olmamıştır. Bu devrin başlarında İzmir rüşdiyesinde talebelik yapan Halil Ziya Uşaklıgil, hatıratında, buralardaki öğretimin nasıl yapıldığını canlı bir şekilde tasvir etmektedir:

"...Bakınız rüşdiyede ne vardı ve ne okunurdu: Gülüstan kitabından üç fasıl ile bir Fars grameri, Türkçe bir gramer ile imlâ ve okuma kitabı yerine ancak 200 sayfalık bir Osmanlı tarihi, hesaptan adi ve ondalık kesirlerle, tenasüp kaideleri, coğrafyadan harita üzerinde parmakla gösterilecek, dağlar, şehirler, denizler nehir-

[29] Sait Paşa, *Hatırat*, c. I, s. 393-395.

[30] Taşra ve İstanbul rüşdiye talimatnâmeleri için bk: Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 344-366.

ler ve nihayet mektebin en ehemmiyetli dersi Arapça'dan Emsile, Bina** ve Avamil*** ile başlıyarak izhardan geçerek Resail-i Erbaa (dört kitap) diye tanıdığımız mantık taslağına varan ve dört yıl günde üçer satırla öğretilen bir yol."*

"Sonunda bir bilgi yükü ile mektepten çıkan genç ne İranlı çaycıya dört kelimelik Farisî bir cümle söyleyebilir, ne Arapça bir Mısır gazetesinin on satırlık bir fıkrasını anlardı. Coğrafyadan Paris'le Berlin'i az çok kendi yerlerinde bulabilse New York ile Şikago'yu hayalinde tamamiyla bulamaz, hele Türkiye idare bölümlerini hiç bilmezdi. Hesaba gelince en büyük marifet şu idi: Dört amele sekiz arşın uzunluğunda iki arşın eninde bir buçuk arşın derinliğinde bir duvarı altı günde bitirirlerse iki amele filan filan (rakamları değiştiriniz) kaç günde bitirirler? İşte size en zor ve en korkunç bir problem. Türk gençleri iş âlemine girerse öteki mekteplerden yetişen çeşitli millet gençlerin bununla karşı koyacaklardı. Türkçeden nihayet vilâyet mektubî kalemine yahut muhasebe odasına mülâzım (stajyer) olarak kabul olunabileceklerdi."

"Mektepte yazı işlerinde vazife verildiğini bilmiyorum, hele ... toplamadan çıkarmaya, çıkarmadan çarpma ve bölmeye atlarken bu dört basit şeyle problem çözme imkânını bulduran öğretme sistemi bu mektebin hiç bilmediği bir şeydi. Elimizde tebeşir, kara tahtanın başına geçerdik ve o sırada hocanın kafasından doğabilecek, pratik hayatta hiç bir kullanılma vesilesi bulunmayacak bir problemi çözmek için uzun zaman geçirirdik."

"En çok dikkat edilen Arapça idi. Günde topu topu ancak iki saat süren iki dersten biri çok defa Arapça idi. Ders verileceği muallim tarafından söylenince çocuklar yerlerinden, yani iki tarafa konmuş uzun sedirlerden kalkarlar, halının üstündeki yerlerini alırlardı. Muallim birinciden başlardı. Ders Arapça ise, ki her halde haftada en aşağı dört beş saat bu idi, "İbare!..." emir verirdi. Bu en uzunu beş satırı aşmayan bir şeydir. Eğer irap kaidelerini gözeterek okuyabildiyseniz muallim: "mânâ!..." derdi. Bu bir kaç satıra kırk mâna verirdiniz. Muallim tekrar emir verirdi "Mehfûm!..." Topluca olarak çıkardığımız mânâyı söylerdiniz. Bunların hepsini muallim evelçe nasıl söylemişse harfi harfine olduğu gibi tekrar edeceksiniz. Eğer bu ehemmiyetli işten yanlış yapmadan çıkabildiyseniz bu derste sınıfın birincisi olarak şerefini kaybetmezsiniz..."

"Sabahleyin sınıfta toplandıktan sonra çocuklar halka halka olmuşlar, her halkanın başına iktidarlı sayılan çocuk geçmiş ve etrafını çeviren arkadaşlarına birer birer, biraz sonra muallim önünde anlatılacak dersin müzakereciliğini yapmıştır."

* Emsile: Arapça gramerinde fiil çekimi örneği bulunan birinci kitabın adı.

** Bina: Arapça'da fiillerin çatısını konu yapan kitap.

*** Avamil: Arapça kelimelerin a, e, i, okunmasını öğreten kitap.

"Bu suretle şu yarım günde o dört beş satırı öğrenmemek imkânı yoktu. Bununla beraber yine öğrenemeyenler, hatta sınıfta kalanlar çokluk olmasalar bile her halde az da değildi".

"Günün son yarısı da böyle geçerdi. Ve mademki evde hazırlanmak üzere verilmiş vazife yoktu; öteki milletlerden çocuklar her gün defterler dolusu vazife hazırlarken biz o gün Sadi'den yarım hikâye ile dört mısra, İzhar'dan beş satır öğrenmiş olmakla fikrimizi doyurarak evlere dönerdik"[31]

İşte ilk yıllarda taşra rüşdiyelerinin hali bu idi. İstanbul'dakilerinin biraz daha iyi olduğu söylenebilirse de pek farklı değildi. Hükûmet bu durumu düzeltmek için daha başlangıçta bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Nitekim 1879 tarihli sadr-ı âzam Sait Paşa, rüşdiye programlarına Fransızca dersini koydurmuştur[32]. Fransızca dersinin konmasında beklenen fayda ise, rüşdiye talebelerinin Fransızca vasıtasıyla ticarete, ziraate, sanata ve hatta devlet memuriyetine ait çağdaş bilgileri kolayca öğrenebilmelerini temin etmekti. Aynı yıl,*İstanbul* rüşdiyelerinin bazılarına; taşrada ise *İzmir, Selânik, Beyrut, Şam, Edirne, Trabzon ve Manastır* rüşdiyelerine Fransızca talim ettirmek üzere 14 öğretmen, beşer yüz (500) kuruş maaşla tayin edilmiştir[33]. Fransızca öğretmenlerinin özellikle deniz kenarında olan ticaret merkezlerine tayin edilmesi, hükûmetin iyi niyetini açıkça göstermektedir. Bilindiği gibi, adı geçen şehirlerde ticaret, azınlıkların ve ecnebilerin elindedir. Azınlıklar, yabancı dil bildiklerinden Avrupalı tüccarlarla kolayca temasa geçebilmekteydiler. Halbuki Türkler aynı imkâna sahip olmadıklarından memleketin ihracat ve ithalâtında söz sahibi değildirler. İşte hükûmet rüşdiyelere Fransızca dersi koydurarak bu eksikliği kısmen dahi olsa gidermek istemiştir.

Hükûmetin ve bilhassa Sait Paşa'nın bu iyi niyetini anlamayanlar, rüşdiyelerde Fransızca dersinin okutulmasını tenkid etmişlerdir. Bu gibi kimseler, düşüncelerini şu şekilde açıklıyorlardı:

"...Tahsil-i lisân maddesi başka ve iktibas-ı ilmiye başka bir iş olup Devlet-i aliyyelerinin Fransızca vesair elsineye vâkıf memurlar kullanmağa ihtiyacı olsa bile bunun mahdudiyeti mütalaasınca Fransızca lisânının mekteplerimizde bayağı taminini iltizan etmek hacetin fevkinde bir matlûbla uğraşmak kabilinde görünür. Ammâ bu lisân zamanımızda terakkî eden bir takım ulûm vefünûnun âlet-i tahsîlidir denilir ise elyevm mekâtib-i sultaniye ders cetvellerine dâhil olan fenler için bile li-

[31] Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul, 1969. s. 84-86.

[32] Sait Paşa, *Hatırat* c. I, s. 156.

[33] Sait Paşa, *Hatırat* c. I, s. 395.

sân-ı Osmaniye nakl ve tercüme olunmuş kitaplar mevcut olmasına ve mekâtib-i rüşdiye.... kitapları ise zaten o ihtiyaçtan vâreste bulunmasına göre, Fransızca'nın bizce mutlaka tahsil-i ilme âlet addi dahi tasdik ve teslim olunamaz...." denildikten sonra "*... Telif ve Tercüme Nizamnâmesinin icraatına ehemmiyet verilmeli ve lisân öğrenmek isteyenlere mahsus olmak üzere bir elsine mektebi yapılıp devletin muhtaç olduğu lisâna aşina memurların...*" yetiştirilmesi tavsiye ediliyordu[34]. Bu görüşlerin yer aldığı 1882 (19 Cemaziyelevvel 1299) tarihli vesikada daha sonra ziraat, sanat ve ticaret okullarına 1869 Nizamnâmesinde derilmemesi eleştirilerek, bu tip okulların "*Memâlik-i şâhânelerinin ihtiyâcât-ı âcilesine hizmet edecek şekilde derhal tesis edilmesi husûsu*" üzerinde durulmuştur [35]. Ayrıca "*Mekâtib-i umûmiye*" ders programlarının düzeltilmesi ve din derslerinin derece derece okulların hepsinde tedrisâta ilâve edilerek "*... Medeniyet-i İslâmiyenin terakkiyât-ı maddiyeye mani değil, belki en ziyâde müsaid olduğu itikadını yerleştirecek âsârın etfâl-i tebaaya talim*" ettirilmesi istenmiştir [36] Bu arada rüşdiyelerde, "*mükemmel ilm-i hal*" ve "*mükemmel ilm-i ahlâk*" derslerinin okutulması, tedrisâtın taht-ı mecbûriyette bulundurulması ve askerî rüşdiye ders programlarının uygulanması gibi fikirler ileri sürülmüştür[37].

Bu tarihten sonra rüşdiye programlarının değiştirilerek din derslerine daha fazla ağırlık verildiğini ve itirazlara rağmen Fransızca dersinin kaldırılmadığını görüyoruz. Nitekim 1883-1884 (1301) ders yılında, Şam rüşdiyesinin ders programları bu değişikliğe göre hazırlanmış ve uygulanmıştır. Buna göre şu dersler okutulmakta idi[38].

Birinci yıl	ikinci yıl	Üçüncü yıl	Dördüncü yıl
Sarf-ı Arabî	Arapça	Gülistan	Risale-i erbaa
Talim-i Farsî	Kavâid-i Farsî	Hesap	Gülistan
			Cebir
Âmâl-ı erbaa	Muhtasar hesap	Coğrafya	Coğrafya
			Hendese
İmlâ	Avrupa Coğrafyası	İmlâ ve İnşâ	Usûl-ü defter
			Kavâid-i Osmâniye
İlm-i hâl	Tercüme	Fezleke	İnşa
			Fransızca
Ahlâk	İnşâ ve Kırâat	Fransızca	Fezleke
			Târih-i Osman
Hattı-ı Sülüs	Rik'a ve Sülüs	Hatt-ı Rik'a	Hattı-ı Rik'a

[34] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 31, no. 1374, zarf 115, karton 84.
[35] Aynı yerde.
[36] Aynı yerde.
[37] Aynı yerde.
[38] 1301 Suriye vilâyeti salnâmesi, s. 112.

Bu programın, ancak vilâyet ve bazı sancak merkezlerinde bulunan büyük rüşdiyelerde 1892 yılına kadar, uygulanmış olduğunu tahmin ediyoruz. Zira kaza ve kasabalarda bulunan ve iki öğretmene sahip küçük rüşdiyelerde uygulanmış olduğunu sanmıyoruz. Bu gibi rüşdiyelerde daha ziyâde din dersleri, Arapça, dört işlem, yazı, Farsça, imlâ ve inşâ, ilm-i hâl, ahlâk ve tarih dersleri okutuluyordu [39]. Nitekim rüşdiyelerde ders sayısının fazla olduğu ve mevcut öğretim kadrosuyla bunun yürütülemediği şeklinde bazı şikâyetlerin bulunduğunu biliyoruz [40].

Rüşdiyelerin idadîlerle birleştirilmesi ve öğretim süresinin üç yıla indirilmesinden sonra, yani 1892'de ders proğramları yeniden ele alınmış ve üzerinde değişiklik yapılmıştır*. Bu düzenlemeleri gerektiren sebepler şunlardır:

1) Bilindiği gibi, başlangıçta rüşdiyelerin görevi daha ziyâde askerî idâdîlere talebe yetiştirmekti. Çünkü mülkî idâdîler henüz pek az idi. Halbuki 1892 yılına kadar İstanbul ve vilâyetlerde pek çok mülkî idadî tesis edilmişti. Böyle olunca, rüşdiye ders programlarını, bu idadîlerde verilen derslere uygun bir hale getirmek gerekiyordu.

2) Daha önce dört yıllık rüşdiye programlarının üç yıla göre ayarlanması zarurî idi.

3) Programlarda, din ve ahlâk derslerine daha fazla bir ağırlık vermek görüşü ağır basıyordu.

4) Osmanlılık siyasetine rağmen gayr-ı müslimlerin, devlet rüşdiyelerine gelmeyip kendi millî okullarına gitmeleri karşısında, rüşdiye programlarına İslâmî ve millî bir karakter vermek ihtiyacı doğmuştur.

Bu düşüncelerle hareket eden maârif yetkilileri hem müstakil rüşdiye, hem de idâdî rüşdiyelerinin ders programlarını değiştirmişlerdir. Buna göre, henüz daha dört yıllık programı uygulayan Sivas rüşdiyesinin 1896

[39] Aynı yerde.

[40] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 22, no. 462, zarf 153, karton 66.

* Faik Reşit Unat (ayn. esr., s. 44), bütün rüşdiyelerin 13 haziran 1892 yılında üç yıla indirildiğini belirtmektedir. Bu durum idâdîlerle birleştirilen rüşdiyeler için doğrudur. Fakat 1896 yılında Sivas Rüşdiyesinin hâlâ dört yıllık öğretime devam ettiğine ve programının da bu süreye göre hazırlandığına bakılırsa, idâdîlerle birleştirilmeyen rüşdiyelerin bir müddet daha dört yıllık öğretime devam ettiği anlaşılmaktadır. (bk. Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no., 21/IIIf, zarf 21, karton 131, sene 16 haziran 1312).

tarihinde okuttuğu dersler, ulûm-u diniye, Arapça, hesap, coğrafya, hendese, Türkçe, tarih, hat ve usûl-ü defter'den ibaretti[41].

Yukarıdaki programdan anlaşılacağı üzere, din ve dil dersleri ağır basmaktadır. Fakat, rüşdiyelerin üç yıla indirilmesiyle, idadîlerin rüşdiye sınıflarında okutulan dersler bütün rüşdiyeler için geçerli sayılmıştır. Yalnızca Fransızca dersi, müstakil rüşdiyelerden kaldırılmış, yerine fazladan mâlûmât-ı zirâiye ve sıhhiye dersleri konmuştur[42]. Böylece rüşdiyelerde program birlik ve bütünlüğü sağlanmıştır.

Yeni programın en önemli özelliği, Türkçenin diğerlerine göre ders saatinin fazla oluşudur. Arapça'nın ikinci sıraya düşmesi, Türk dili ve kültürü hesabına sevinilecek bir durumdur. Bu program, çok küçük değişikliklerle, devrin sonuna kadar yürürlükte kalmıştır. 1903 yılında ahlâk dersi, Kur'an ve ulûm-u dîniye ile birlikte tek ders olarak verilmişse de, 1904'te toplanan Maârif Komisyonu ayrı bir ders olarak verilmesini kararlaştırmış ve bu durum 1909'a kadar devam etmiştir [43]. Ayrıca İlm-i eşyâ dersinin devrin sonlarına doğru programdan çıkarıldığını görüyoruz. Buna karşılık Türkçe haftalık ders saatleri yeniden arttırılmıştır[44].

II. Abdülhamid devrinde, rüşdiye ders programlarının sık sık değiştirildiği bir gerçektir. Bu değişiklikler, programı bazan olumlu bazan da olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Mesela bir taraftan Türkçe dersleri arttırılıp millî dilin ve kültürün gelişmesine yardımcı olunurken; diğer taraftan da Avrupa devletlerinin *"...teşkilât-ı dâhiliyesine ve kavâid-i idâresine ait tercüme risâlenin rüşdiyelerde okutulmasına karşı çıkılmıştır"*[45].

Ders kitaplarının hazırlanması ve bastırılması konusunda, Maârif Nezareti yoğun bir çaba göstermiştir. Başbakanlık Arşivinde, o devre ait ayniyat ve Bâb-ı Âli'nin gelen-giden evrak defterleri içinde, çeşitli tarihlerde 2.500 veya 5.000 adet arasında değişen kitapların bastırılıp vilâyet, sancak ve kaza rüşdiyelerine gönderildiğine dair pek çok kaydın bulunması, bunu doğrulamaktadır. Gönderilen bu kitapların, zengin çocuklarına parayla; fakir çocuklarına ise bedava dağıtılması için, Nezâret, vilâyet maârif müdürlüklerine talimat vermiştir[46]. Bu fakir olan halk, eğitim masrafların-

[41] Aynı yerde.

[42] 1325 Bursa vilâyeti salnâmesi, s. 330.

[43] 1326 Beyrut vilâyeti salnâmesi (s. 98), İdadilerin rüşdiye sınıflarına ait ders programında ahlâk dersi ayrıca yer almaktadır.

[44] 1325 Bursa vilâyeti salnâmesi, s. 98.

[45] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat defterleri, no. 1241, sene 1300.

[46] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat defterleri, no. 1073, sene 1294.

dan kurtararak, çocuklarını okula göndermelerini kolaylaştırmak ve teşvik etmek için iyi bir davranıştır.

Öğretmen konusunu ileride bütün olarak inceleyeceğinizden, burada sadece bir iki hususa temas etmekle yetineceğiz. Bu devirde rüşdiye öğretim kadrolarına çeşitli okullardan mezun, herkes öğretmen olarak alınmışsa da çoğunluğu Darülmuallimîn çıkışlı kimselerdir. Her rüşdiyede mutlaka Darülmuallimîn diplomasına sahip, hiç olmazsa, bir öğretmen bulundurulmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca taşra rüşdiye öğretmenlerinin maaşlarına bazı defalar zam yapılarak, hem öğretmenlik cazip hale getirilmeye hem de maaş azlığı yüzünden istifalar önlenmeye çalışılmıştır[47]. Öğretmenlerin görevleri ise, rüşdiyelerin dahilî idareleri hakkında çıkarılan talimatnâmelerde etraflı bir şekilde belirtilmiştir[48].

B) İDÂDÎ OKULLARI

Hazırlamak, geliştirmek mânâsına gelen Arapça "îdadî" kökünden türemiş olan idâdî kelimesi, hazırlama yeri demektir. Bunun içindir ki, 1869'dan önce pek çok okulların hazırlama sınıflarına idâdî denmiştir. Fakat bazı maârif tarihçileri, bu idâdî sınıflarını ilk ve orta öğretim derecelerinden birine dahil etmek istemişler; lâkin karar vermede güçlük çektiklerinden meseleyi ortada bırakmışlardır. Çünkü hangi seviyede olursa olsun bütün okulların, şayet varsa, hazırlama sınıflarına idâdî adı verilmiştir. Bu terim, ancak 1869 Nizamnâmesiyle açıklığa kavuşturulmuş ve ilk defa başlı başına orta öğretimin bir kademesi olarak ele alınmıştır. Böylece idâdî kelimesi, eskiden ifade ettiği mânâyı kaybederek, yeni bir mânâ ve muhteva kazanmıştır.

1) 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ve İdâdîler:

1869'a kadar İmparatorlukta rüşdiyelerin sayısı oldukça artmış, İstanbul'da ise pek çok meslek okulu ve yüksek okul açılmıştır. Buna rağmen, ne vilâyetlerde rüşdiye üstünde bir okul, ne de İstanbul'da yüksek okullara talebe yetiştirecek -rüşdiye dışında- bir okul vardı. Sadece 1868'de İstanbul'da Galatasaray Sultanisi açılabilmiş ise de vilâyetler, bu gibi kuruluşlardan tamamiyle mahrum kalmıştır. Dolayısıyla idâdî okullarının kurulması ve açılması, hem öğretim-eğitim hem de siyaset bakımından zaruret haline gelmiş idi.

[47] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat defterleri, no. 1422, 1298 (sene).

[48] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 344-366.

Nitekim, 1869 Nizamnâmesi hakkında yazılan mazbatada, idadîlerin açılması için şu gerekçeler ileri sürülmüştür: "... *Belki ileride ulûm-u âliye mekâtibinin teksîri iktiza eyliyeceği ve şunda olsa olsa rüşdiye mekteplerinin fevkinde ve mekâtib-i sultaniye'nin madûnda idâdiye mekteplerinin küşâd-ı muhtâc-ı bahis olabilir ise de, mekâtib-i rüşdiyede her sınıf tebaa etfâlinin mebâdi-i ulum-u dîniyesi tedrîs olunmak lâzım gelmesinden dolayı bu nevi mekteplerin her cemaat için başka başka teşkîli muktazî olmasından ve mekâtib-i sultaniye'nin def'aten tamim-i küşâdı kaabil olmamasına mebnî hem mekâtib-i sultaniye'nin ekseri tedrisâtına mahal-i tâlim olmak ve hem de sunuf-u tebaa etfâlinin muhteliten tahsîl-i maârif tarîkine sevki ve o cihetle beyinlerinde itilâf ve muhadenetim tahkîmi kaziyyesi istihsal olunmak için mekâtib-i idâdiyenin ihdası elzem olduğu...*" kabul ve ifade edilmiştir[49].

Bu düşüncelerin neticesi olarak 1869 Nizamnâmesinde idadî okullarına yer verilmiş ve bunlarla ilgili husûslar aşağıdaki maddelerle tesbit edilmiştir [50]:

1) İdâdî okulları, rüşdiyelerden mezun olan müslim ve gayr-i müslim çocukların bir arada öğretim yaptıkları yerdir.

2) 1.000 hanedan fazla ve bulundukları yerin önemine göre seçilecek her kasabada birer idâdî okulu yapılacaktır.

3) İdâdîlerin yapım masrafları, öğretmen ve hademe maaşları ve diğer giderleri vilâyet maârif idaresi sandığından karşılanacaktır.

4) Her idâdînin muavinleriyle beraber altı öğretmeni bulunacaktır.

5) Her idâdînin yıllık tahsisatı, personel giderleriyle birlikte 80.000 kuruş olacaktır.

6) İdâdîlerin öğretim süresi üç yıl olup şu dersler okutulacaktır:
Türkçe kitâbet ve inşâ, Fransızca, Kavânin-i Osmaniye, Mantık, İlm-i servet-i milel,Coğrafya, Târih-i umûmî, İlm-i mevâlid, Cebir, Hesap ve defter tutma, Hendese ve ilm-i mesâha, Hikmet-i tabiyye, Kimya ve Resim.

Maârif Nizamnâmesinde hemen açılmaları öngörülen idâdîler, 1873 tarihine kadar açılamamıştır. Bu gecikmeye sebep olarak, maddî imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu gösterilebilir. Fakat 1872 (6 Kânûn-uevvel 1289) tarihinde Maârif Nazırı, sadr-ı âzama bir tezkere yollayarak, idâdîlerin bir an evvel açılmasının gerektiğini şu şekilde belirtmiştir:

[49] Faik Reşit Unat, ayn. esr., s. 93.

[50] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 478.

"... Neşr-i maârif kaziyye-i mühimmesince ihtiyâcât-ı asriyeye göre husûl-ü terakkiyâtı temin zımmında bundan akdem ba irâde-i seniyye tesis buyrulmuş olan Nizamnâme-i mahsûsunda teşkilât-ı mekâtib: tesisat-ı iptidaîye ile mekâtib-i idâdîye ve âliyeden ibaret olmak üzere üç sınıfa taksim ve bunların kavâid-i teşkil ve idaresine müteallik ahkâm-ı lâzime biletraf tayin kılınmışsa da icrâât-ı tedârikâtına göre tedrîci olmak tâlimât-ı mahsûsası icâbından olmakla... mekâtib-i iptidaîyenin teksîr ve tamîmine ve usûl-ü tedrîsiyenin mümkün mertebe ıslâhına hasr-ı mesâi olunarak... mekâtib-i sıbyâniyeden başka hemen her şehir ve kasabada ve ekserisi Darülmuallimînden çıkmış muallimler idaresinde birer ikişer rüşdiye vücûda gelmiş... ve ikmâl-i ıslâhına çalışılmakta bulunmuş ise de rüşdiyeler fevkinde Mekteb-i Sultanî'den başka mekâtib-i umûmiye olmamak cihetiyle heveskârân-ı tahsil müşkilât çekmekte ve Mekâtib-i Harbiye ve Tıbbiye gibi fünun-u mahsûsa mekteblerine girmek isteyenlerin dahi zaten malûmât-ı müktesebeleri sırf mebâdiye münhasır olmakla bir müddet daha o mekteplerin idâdiyelerinde tahsîle mecbur olmakla ve devletçe meselâ orman ve madenciliğe ve mülkiye mühendisliğine... mahsus bir mektep tesisine teşebbüs olunsa mukaddemât-ı idâdiyesini görmüş tâlip bulunamadığından bizzarûre vücûda gelmeyip gelse bile idâdîye şeklinde münkalib olarak netice-i matlûbe hâsıl olamamaktadır. Şu usûl dâim oldukça yani mekâtib-i umûmiye teşkilâtı rüşdiyelere münhasır kaldıkça ihtiyâcât-ı memlekete göre terakkiyât-ı ilmiye kabil-i husûl olamayacağına ve teşkilâtı mekâtibce müttehaz olan tertibe nazaran artık nöbet idadiyeler ihdasına gelmiş olduğunu binâen.... teşkil kılınan komisyonda keyfiyet mevzû-u bahse konuldu: Vâkıâ nizamnâme-i maârif hükmünce bin hâneyi mütecâviz olan ve hal ve mevkilerince lüzum görülen kasabalarda birer mekteb-i idâdî yapılmak lâzım gelir ise de böyle teşebbüs-ü cesîme def'aten kıyâm fikdânı esbâbdan dolayı kaabil olamayacağından evvel emirde Dersaâdette nümûne olarak bir idâdîye açılıp sonra muallim tedârikince suhûlet olmak üzere askerî idâdîyeleri olan mevkilerde birer idâdi daha küşâd olunmak"* uygun görülmüş ve tezkerenin sonunda da, özetle şu maddeler eklenmiştir[51]:

1) İstanbul'da Darü'l-maârif binasının nümûne idâdîye çevrilmesi,

2) İdâdîlerde icabına göre, İngilizce, Fransızca ve Almanca derslerinin okutulması,

* Bu vesikada okulların üçe ayrılmasını, Osman Ergin yanlışlık olarak nitelendirmiştir. Halbuki yanlışlık söz konusu değildir. Zira 1869 Nizamnâmesinin birinci babının birinci kısmında mekâtib-i umumiye üç fasla ayrılmıştır. Maârif Nezareti tezkeresindeki ifadenin tamamiyle bu maksatla yazıldığını kabul etmek yerinde olur.

[51] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, Kısım 18, no. 553/419, zarf 93, karton 37, sene 6 kânûnuevvel, 1289.

3) İdâdîlere öğretmen yetiştirmek için Darülmuallimînde idadî şubesinin açılması ve mezunlarına rüşdiye öğretmenlerinden 200 kuruş fazla maaş verilmesi,

4) İdâdîlerde, derslerin önemine göre, öğretim kadrosunun hiç olmazsa 10 kişilik olması ve gerekirse bir müdürle iki hademe tayin edilmesi gibi tekliflerden ibaretti.

Maârif Nezaretinin bu kararları, sadr-ı âzam tarafından uygun karşılanmış olacak ki, kısa bir müddet sonra, yani 1873 tarihinde Darü'l-maârif idâdîye çevrilmiş ve böylece ilk mülkî idâdî açılmıştır. Vilâyetlerde ise ilk defa Mora Yenişehir'inde 1875'de bir idâdî açılmıştır [52]. Yine bu tarihte Darülmuallimîn içinde bir idâdî şubesi teşkil edilmiştir[53]. İlk mülkî idâdîden sonra yani 1873 Ağustosunda (9 recep 1290) İstanbul'da üç veya dört idâdî okulu daha açılmasına karar verilmiştir [54]. Fakat bunların hangi semtlerde açılacağı belirtilmemiştir. Bununla birlikte bizce en önemli husûs, söz konusu vesikada ilk idâdîlerin ders programlarının verilmiş olmasıdır. Zira, şimdiye kadar ilk idâdîlerin hangi dersleri okuttuğu bilinmiyordu. Bu bakımdan idâdîlerin bu ilk ders programını aynen vermeyi faydalı buluyoruz:

Mekâtib-i idâdîyenin umûm dersleri [55]:

1) Kavâid-i Osmâniye, 2) Arabî, 3) Fârisî, 4) Kırâat ve kitâbet-i Türkî, 5) Târih-i Umûmiye-i Osmânî, 6) Mükemmel hesap, 7) Cebir-i Âli, 8) Coğrafya-yı Umûmiye-i Osmânî, 9) Jimnastik (Bazı yerlerde), 10) Mükemmelhendese, 11) Müsellesat, 12) Resim ve tarama, 13) Fransızca, 14) Almanca, 15) İngilizce.

1869 Nizamnâmesinin idâdî programlarında gösterilen mantık, ilm-i mevâlid, ilm-i servet, hikmet-i tabiyye ve kimya derslerinin çıkarılıp yerlerine Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca, Jimnastik ve Müsellesat (trigonometri) derslerinin konduğunu görüyoruz. Hayatta lâzım olacak dersler yerine, öğrenilmesi güç ve şüpheli yabancı dillerle programların doldurulması; idâdî tahsili için geriye atılmış bir adım olarak yorumlanabilir.

[52] Faik Reşit Unat, ayn. esr., s. 45.

[53] Osman Ergin, ayn. esr., c. II, s. 417.

[54] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 18, no. 553/457, zarf 93 karton 37, sene 9 recep 1290.

[55] Aynı yerde.

2) 1876'dan sonra idâdîler:

a) İdâdîlerin açılması ve yayılması

1869 Nizamnâmesiyle açılması kararlaştırılan idâdîlerin, Tanzimat devri sonuna kadar ihmal edildiğini söyleyebiliriz. Zira 1876 tarihine kadar taşrada bir, İstanbul'da ise dört veya beş civarında idâdî açılabilmiştir. 1877 (1294) Devlet salnâmesinde, o sırada İstanbul'da altı idâdî gösterilmiştir.*

İdâdîler	Talebe sayısı	Öğretmen
Darü'l-maârif idâdîsi	101	4
Fevziye idâdîsi	110	4
Beşiktaş idâdîsi	50	4
Fatih idâdîsi	65	5
Davutpaşa idâdîsi	49	3
İbrahim Ağa Çayırı idâdîsi	?	2

Hemen belirtelim ki bu idâdîler, ne bina, ne öğretmen ve ne de program yönünden yeterlidirler. Çoğu kiralık binalarda veya başka maksatla yapılmış yerlerde geçici olarak açılmıştır.1888 (1305) yılında Beşiktaş, Fatih semtlerinde tekrar idâdî okuluna ihtiyaç duyulması bu durumu doğrular mahiyettedir. Devrin başlarında, bazı idâdîler, talebe yetersizliği yüzünden kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Hattâ bazı kimseler, idâdîlerin lüzumsuz olduğu kanaatını bile ifade etmeye başlamışlardı. Osmanlı-Rus savaşı yüzünden bir müddet idâdîler ihmal edilmiştir. Fakat yine bir ihmalden ötürü yapılan bir hata, idâdî meselesinin ön plâna çıkmasına ve tartışılmasına vesile olmuştur. Şöyle ki:

Eski Mekteb-i Mülkiye'nin, II. Abdülhamid tarafından kapatılıp, daha muntazam ve mükemmel bir Mekteb-i Mülkiye tesis edilmesi sırasında, yanlışlıkla bir idâdî okulu kapatılmıştı. Bu okulun kapatılan Mekteb-i Mülkiye idâdîsi olmadığı anlaşılınca, yeniden açılması için teşebbüse geçilmiş ve konu (1295)'de Şûrâ-yı Devlet'e intikal ettirilmişti. Şûrâ-yı Devlet, *"...bu nevi idâdî mekteplerinin burada (İstanbul) ve Memâlik-i Osmaniye'nin cihât-ı sâiresinde teksîr-i hükm-i iktizâsından bulunduğu gibi lağvı halinde Mekteb-i*

* Osman Ergin (ayn. esr., c. II, s. 417) idâdî tablosunu 1294 tarihli Devlet salnâmesinden almakla beraber, Fatih ve Davut Paşa idâdîlerini dahil etmemiştir. Sebebi anlaşılamıyor. Ayrıca Mahrec-i Aklâm'ın idâdî listesinde olmadığına hayret ediyor. Halbuki Mahrec-i Aklâm'ın kuruluş gayesi ve ders programı idâdîlerden ayrıdır. Bu okulda edebiyat dersleri fazla olup, devlet dairelerine memur yetiştirilir. İdâdîlerde ise ulûm ve fünun dersleri verilerek talebe yüksek okullara hazırlanır (Bk. Başbakanlık Arşivi, Yıldız, Kısım 18, no. 553/587, zarf 93, karton 38).

Sultâni ile Darülfünûn ve Dârülmualimîn'e talebe yetiştirecek mahal kalmayarak bilâhare bunların sektedâr (zarara uğraması) olacağı anlaşılmış idüğünden her mucib-i istizan mezkûr idâdî mektebinin alâ mâkân (önceki gibi) ibkasına...." karar vermiştir[56].

Görüldüğü gibi, daha devrin başında devletin en yüksek organı tarafından idâdîlerin geliştirilmesi Nizamnâme gereği olduğu ve ayrıca yüksek öğretimin de bunlara bağlı olduğu kabul edilmiştir.

İdâdîlerin önemi anlaşılmasına rağmen, hemen açılmaları yoluna gidilememiştir. Bunun en büyük sebebi parasızlıktı. Çünkü idâdîler, gerek daimî giderleri, gereksiz tesis ve inşa masrafları bakımından çok miktarda paraya ihtiyaç gösteriyordu. Fakat sadr-ı âzam Sait Paşa, buna çare bulmak üzere, evvelce ilk öğretim için kabul olunan öşrün öşrü nisbetindeki vergiyi kaldırmış, bunun yerine 1300 malî yılından itibaren âşarın seb'i (1/7) ve rub'u (1/4) alınıp ve ayrıca müsakkafat vergisinin de % 6'sının maârife ayrılmasını temin etmiştir[57]. Bu şekilde sağlanan malî kaynaktan idâdîlerin masraflarına da karşılık bulunmuş oldu. Bunun sonucu olarak vilayetlerde idâdîlerin açılmasına girişildi. Nitekim ilk hamlede, 1885 (1302) yılında *Bursa, Edirne, Yanya, Çanakkale'* birer idâdî açılmıştır[58]. Aynı yıllarda *İzmir, Selânik, Trabzon, Rodos, Konya, Elâzığ* (Mamuratülaziz), *Ankara, Üsküp, Priştine, Serfice, Gümülcine, Manisa, Adana, Halep, Kudüs, Maraş, Kırşehir, Çankırı, Teke, Bitlis, Muş, Kastamonu, İzmit* ve *Sivas* şehirlerinde idâdî okulu açılmasına karar verilmiş ve yapımlarına başlanmıştır[59].

Ayrıca, *Erzurum, Hakkâri, Diyarbekir, Zor, Burdur, Karesi, Kaza-ı Erbaa, Karahisar-ı Sahip, Kırklareli, İstanköy, Midilli, Tekirdağ, Yenipazar, Taşlıca* ve *Görice*'de de birer idâdî yapılması için mahallî makamlarla temasa geçilmiştir[60]. Bu idâdîlerin kısa zamanda tamamlandığını ve hattâ *İzmir, Manastır* gibi büyük yerlerdeki idâdîlerin yatılı hale getirildiğini görüyoruz[61].

Bu tarihlerde idâdîlere o kadar önem verilmiştir ki, binalarının mimarî tarzı üzerinde bile titizlikle durulmuştur. İdâdî binalarının millî mimarîye uygun yapılması arzu edilmiş ise de plânlarını yapacak kabiliyetli mimarların yokluğu ve hal-i hazır Osmanlı mimarîsinin de millî olmaktan çok

[56] Başbakanlık Arşivi, İrade (Şûra-yı Devlet), no. 1919.

[57] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat defterleri, no. 1243.

[58] Sait Paşa, *Hatırat*, c. I, s. 156.

[59] Aynı yerde.

[60] Aynı yerde, s. 157.

[61] Başbakanlık Arşivi, İrade (Meclis-i Mahsus), no. 4199, 4222.

uzak olduğu mülâhazasıyla bundan vazgeçilmiştir. Bunun üzerine, okul resim ve plânları Paris'ten getirtilerek vilâyetlere gönderilmiş ve idâdîler Fransız okulları tarzında inşa ettirilmiştir[62].

Said Paşa tarafından başlatılan vilâyetlerde idâdî açma siyaseti, kısa bir müddet sonra bazı tenkidlere hedef oldu. Bu tenkidlerin ilki 1887 yılında (16 Mart 1304) toplanan Maârif Komisyonundan gelmiştir. Komisyon *"...mekâtib-i iptidaîyenin ihtiyaç nisbetinde teksir ve tanziminden evvel, mekâtib-i idâdîyenin her vilâyet ve livâ merkezinde tesisine devam olunmasını fâidesiz..."* gördüğünden, idâdîlerden o zamana kadar açılmış olanların muhafazası, fakat bundan sonra yapılacak olanların durdurulması yolunda bir karar alınmıştır[63].

İdâdîlerin aleyhine alınmış olan bu kararda vilâyet maârif yetkililerinin, hükümetin okul yapılmasında takip ettiği siyasete gösterdikleri tepkinin de büyük payı vardır. Şöyle ki, maârif vergisi adıyla halktan toplanan paralar, halk çocuklarının gidebileceği okullar dururken, zengin çocukların devam ettikleri idâdîler ve İstanbul'daki yüksek okullar için harcanıyordu. Taşra maârif yetkilileri bu durumu protesto etmişler ve maârif siyasetinde adaletsizlik olduğunu yazılarla hükûmete duyurmuşlardır.

Komisyonda idâdîler hakkında alınan diğer kararlara geiince: Üç yıl olan idâdî tahsili dört yıla çıkarılmıştır[64]. Buna sebep olarak, rüşdiyelerin kendi programlarındaki dersleri, öğretmensizlik yüzünden uygulayamadıkları ve bu derslerin bir kısmının iptidaîlerde, bir kısmının da idâdîlerde okutulabileceğini göstermiştir[65]. Komisyon, idâdîlerin dört yıla çıkışını ve görevlerini şu satırlarla ifade etmiştir: *"... Mekâtib-i idâdiyede tahsil olunacak ulûm ve fünûn müddet-i tahsilin dört sene olmasını iktiza ettiğinden ol vechile tehdit ve milel-i gayr-i müslime etfâlinin lisân-ı Osmanî kavâidini tahsil etmelerine mahsûs olarak iki senelik bir ihtiyat sınıfı tayin edildi. İdâdî mektebleri, talebe-yi Darülfünûn "şubelerinden" her hangi şubeye girmek ister ise, orası için hazırlayacağından hidemât-ı mülkiyede istihdâm edilmek veya tabib ve hâkim ve mühendis ve asker olmak üzere tabakat-ı âliyyede arzû-yı ihtisas için ne mertebe makamât-ı ulûma lüzum var ise o miktar tecavüz edilmeyib cedvel (ders programı) bu esass bina kılındı..."*[66]. Yukarıdaki çümlelerden anlaşılacağı üzere taşra idâdîleri,

[62] Sait Paşa, *Hatırat*, c. I, s. 157.

[63] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 22, no. 462, zarf 153, karton 66.

[64] Aynı yerde.

[65] Aynı yerde.

[66] Aynı yerde.

1869 Nizamnâmesinde olduğu gibi sultanilere değil, fakat Darülfünûna ve Harbiye'ye mahreç gösterilmiştir. Böylece idâdîler, sultani seviyesine çıkarılmış oluyordu.

Diğer bir husus ise, Komisyon taşrada idadi yapımını durdururken, İstanbul'da Fatih, Beşiktaş, Üsküdar semtlerinde birer yeni idadi yapılmasına karar vermiştir. Her halde İstanbul idadilerine rağbetin artması böyle bir kararın alınmasını zaruri kılıyordu*.

Taşradaki, daha evel nehârî (gündüzlü) olarak açılmış ve sadece bulundukları şehirlerin çocuklarına faydası dokunan idâdîlerin leyliye (yatılı) çevrilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun birden yapılmasına hisse-i maârifin tahammül etmeyeceği düşünülerek, hisse-i maârifin imkânına göre tedricen büyük vilâyetlerde birer, *Hakkâri, Dersim, Van* gibi küçük vilâyetlerin ise birleştirilerek hepsi için, merkez seçilecek yerlerde yine birer leylî idâdî açılması kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine, *İzmir, Manastır* idâdîleri leyliye çevrilmiş ve bundan böyle diğer vilâyet idâdîlerine de yatılı usûlü uygulanmaya başlanmıştır. Ayrıca yeni idâdîlerin yapılmaması fikri hükûmetçe kabul edilmemiş ve 1887'den sonra idâdî yapımına hız verilmiştir. Kapatılan rüşdiyelerin tahsisatının iptidaîlere değil, fakat idâdîlere verilmesi için 1889 tariminde, Komisyonun kararı hilâfına, irâde-i seniyye çıkarılmıştır[67].

İdâdî okullarının açılmaya başladıkları tarihten itibaren sekiz veya dokuz yıl sonra almış oldukları vaziyeti 1892 (1310)'de yayımlanan resmî bir tebliğden öğrenebiliyoruz. Bu tebliğin aynen şöyledir:

"Cümlenin malûmu olduğu üzere hisse-i iânenin vaz'ını müteâkıp ba irâde-i seniyye Maârif Nezâretince ittihaz olunan karâra tevfikan taşralarda muhtelit mekâtib-i idâdîye tesisatına başlanmış ve ebniyesi ikmal ile küşâd olunanlardan başka ifâte-i vakit edilmemek (vakit kaymetmemek) ve bir taraftan binaları yapıldıkça nakl olunmak üzere icar suretiyle tedarik olunan mahallerde dahi hayli mekteb açılmış idi ki, içinde bulunduğumuz işbu sene-i tedrîsiye iptidâsına kadar Rumeli ve Anadolu ve Arabistan vilâyet ve elviye merkezlerinde hey'et-i idâre ve tâlimiyesi müdâvim ve tedrisâtı havi 34 idâdî mektebi bulunuyordu. Bunlar iptidaîları nehâri halinde olarak açılmış ve sonraları tahakkuk eden lüzum üzerine Rumeli'de Selânik, Manastır, Yanya ve Anadolu'da İzmir, Beyrut ve Şam idâdîleri leyliye tahvil

* Komisyon raporunda, İstanbul'da sadece iki idâdînin olduğu ve bunların yetersiz olduğundan söz edilmektedir. Buna göre, devrin başında mevcut olan altı idâdînin talebesizlik ve ilgisizlik yüzünden kapanmış olduğunu kabul etmek gerekir. Yoksa üç idâdî açılmasına karar verilmezdi.

[67] Başbakanlık Arşivi, İrade (Meclis-i Mahsus), no. 4704.

olunmuş... taşra mekâtib-i idâdîsi leylî ve nehârî iki kısma ve vilâyatın ehemmiyet-i haliye ve mâliyesine göre mekâtib-i leyliyenin dahili talebesi 50 ve 75 ve 100 ve 150 olmak üzere dört dereceye taksim olunmuş ve sancak mektebleri vilâyat mekâtib-i leyliyesinin son iki sınıf-ı âlisine mahreç olarak nehârî halinde bilibka bundan evvel leylî hâlinde idare olunanlarla beraber şimdilik 18 vilâyet merkezleri mekâtibinin leylî olarak müceddeten ve ibkaen teşkil ve küşâdına ve derecât-ı erbaa mekâtibi dahili talebesinin aded-i mürettebinin nısfı raddesini tecavüz etmemek ve talimatın zeylinde gösterdiği veçhile senelere münkasimen ve şerâit-i mahsûsasına tevfikan alınmak üzere dâhil-i vilâyâtta bilcümle kazâlar sunuf-u ahalisi fukara evlâdından meccânen talebe ahzine ve tertîb olunan yeni program mûcibince nehârî idâdîler yedi sınıf îtibâr edilmekle ve her ikisinde tedrisat-ı rüşdiye dahi dâhil bulunmakla cesâmet ve ehemmiyeti derkâr olan Edirne, Selânik, İzmir'den mâadâ idâdîsi bulunan ve bu defa müceddeten açılacak olan vilâyet ve livâ merkezlerinde kadîmen mevcut rüşdiye mekteplerinin mukaddemâ şerefsadır olan irâde-i seniyyeye tevfikan idâdîye ile birleştirilerek muallimin ve talebesinin anlara nakil ve kalbine ve işbu tertîb-i cedîdin bu sene-i tedrisiyeden itibaren mevki-i icraya vaz'ına ve teferruatına dâir ol babta vukû bulan arz ve istizam üzerine irade-i seniyye-i hazret-i padişahî şeref müteallik buyrularak Nezaretçe mantuk-u münifine tevfikan icabı icra ve vilâyât-ı izâm hazerâtıyla maârif müdürlüklerine tebligat-ı lazime ifâ olunmuş ve bu sırada Musul, Bağdat, Basra hıtta-ı Irakiye hakkında icâbât-ı mahalliyeye göre maârifçe ayrıca ıslâhât-ı mukteziye ifâ olunmak üzere Bağdat idâdî mektebi hal-i sâbıkında bırakıldığı gibi Rumeli ve Anadolu vilâyât-ı şâhânesinden hisse-i iâneler leylî mekteb teşkiline müsâid olmayan İşkodra ve Kosova vilâyetlerinden Selânik mektebine ve Van ve Bitlis vilâyâtından Erzurum leylî mektebine ve Mâmüratülaziz vilâyetinden dahi Diyarbekir mektebine münâsib miktar talebenin meccânen gönderilmesi kararlaştırılarak o vilâyetlerde bulunan mekâtib-i idâdiye yeni programları beş sınıf üzerine nehârî halinde ibka edilmiştir..."[68].

Anlaşıldığı gibi taşra idâdîleri, beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Böyle bir ayırıma yine malî imkânsızlıklar yüzünden gidilmiştir. Zira her vilâyet ve sancakta, yedi yıllık leylî idâdîler açmaya herşeyden önce maârif bütçesi müsaade etmiyordu. Bundan ötürü sancaklarda ve maârif geliri az olan vilâyetlerde beş yıllık nehârî uygun görülmüştür. Her iki tip idâdî de rüşdiye sınıflarını içine alıyordu. Leylî idâdîlere, ücretsiz talebe alındığı gibi ücretli talebe de kabul ediliyordu.

Belirli yerlerde açılmasına müsaade edilen leylî idâdîleri inşaat masraflarından ziyade, yapıldıktan sonra daimî yıllık masraflarının karşılanma-

[68] Mahmut Cevat, Ayn. esr., s. 467-468.

sı devlete büyük bir külfet yüklüyordu. Leylî idâdîlerin yıllık masrafları, nehârî idâdîlere göre beş veya altı kat fazlaydı. Bu durum daha iyi anlayabilmek için bazı leyli ve nehârî idâdîlerin yıllık masraflarına ait çizelgeler aşağıya alıyoruz. *Sivas, Mamuratülaziz, Erzurum, Diyarbekir* leylî idâdîlerinin kuruş olarak yıllık masrafları[69]:

Masraflar	Sivas L. idâdî	Elazığ L. idâdî	Erzurum L. idâdî	Diyarbek L. idâdî
Okul müdürü maaşı	18.000	9.000	12.000	9.000
Öğretmen maaşı	115.200	87.600	81.000	82.200
Muavin ve mubasır maaşı	10.200	11.400	18.000	7.800
Diğer memurlar	10.200	11.400	13.200	10.200
Hademelerin maaşı	12.240	16.920	16.320	9.840
Tevzi-i mükâfat için	2.250	2.250	1.500	1.500
Tenvirat masrafı	4.000	4.000	5.000	4.000
Mekûlât masrafı	50.000	50.000	75.000	50.000
Melbusat masrafı	30.000	30.000	37.500	30.000
Mahrukat masrafı	7.200	6.000	12.000	6.000
Müteferrit masraf	3.200	2.000	2.400	2.000
Ecza-yı tıbbiye	1.500	1.500	1.500	1.500
TOPLAM	263.990	232.320	275.420	214.040

Van ve Bitlis vilâyet merkezlerinde bulunan nehârî idâdîlerin kuruş olarak yıllık masrafları[70]:

Masraflar	Van nehârî idâdîsi	Bitlis nehârî idâdîsi
Müdür maaşı	9.000	9.000
Öğretmen maaşları	34.800	34.000
Hademe maaşları	3.000	3.000
Diğer masrafları	1.200	1.200
Mahrukat (yakıt)	1.200	1.200
Tevzi-i mükâfat	750	750
Mubasırların maaşı	4.800	4.800
TOPLAM	54.750	54.750

Eğer hükûmet vilâyetlerden toplanan maârif hissesinin belirli bir kısmını İstanbul idâdîleri ve yüksek okullarına karşılık olarak almasaydı, her vilâyet merkezinde hattâ bazı sancaklarda dahileyli idadi okulları yaptırılabilirdi. Hükûmetin bu tutumu, vilâyetlerce çeşitli şekilde eleştirilmesine

[69] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/IIId, zarf 21, karton 131.

[70] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/IIId, zarf 21, karton 131.

rağmen devrin sonuna kadar devam etmiştir. Bu uygulama, idâdîlerden ziyade taşra iptidaî ve rüşdiye okullarının gelişmesine mani olmuştur.

1895-1896 yıllarına doğru vilâyet maârif yetkilileri idâdî masraflarının vilâyet maârif hissesinden karşılanmasına, bu usûlün maârifin yayılmasını güçleştirdiği yolunda şikâyetlerini arttırmaya başlamışlardır. Bunlara göre, % 85'ini halkın verdiği maârif iânesiyle yapılan ve masrafları karşılanan idâdî okullarından fakir halk çocukları yararlanamamaktadır[71]. Bu durumda idâdîlere halkın verdiği paradan tahsisat ayırmaya hacet yoktur. İdâdî okullarının masraflarının karşılanması için de şu tedbirleri teklif ediyorlardı[72]:

a) İdâdîlere en çok memur çocukları gittiğinden, maaş sahiplerinin maaşlarından, her yıl bir defa maârif nâmına bir miktar para kesilmesi;

b) İdâdîye talebesinden ücret alınması;

c) Zamanında devlete borcunu ödemiyen âşâr mültezimlerinden alınan faize, bir miktar daha zam yapılarak, elde edilen hasılatın maârife tahsisi;

d) Yalnız vilâyet ve sancak merkezlerinde satılan beyaz (has) ekmeğin her kilosundan ve kesilen her hayvan başında maârif için bir miktar para alınması;

e) Evkaf-ı münderise dışında kalan, *"...evkafın yalnız mekâtibe meşrut olan muhassesatı resmen usûlen mekteblere sarf olunmak üzere maârif sandığına.."* aktarılması;

f) İstanbul'a maârif hissesinin yarısı değil fakat 1/4'nin gönderilmesi.

Burada en fazla dikkati çeken husus, bir taraftan hükûmetin idâdîleri leylî ve ücretsiz yaparak, fakir çocuklarına yüksek tahsil imkânı vermeye çalışması; diğer taraftan taşra maârif yetkililerinin de idâdîlerin ücretli olmalarını istemeleridir. Hattâ bunlar, idâdî ve yüksek okullara fakir çocukların parasız yatılı olarak alınmasının zararlı olacağını ileri sürüyorlardı. Gerekçe olarak da idâdî ve yüksek okullarda zengin çocuklarıyla beraber tahsil gören fakir çocukların okuldan çıktıktan sonra yine de zengin çocuklarından aşağı hayat süreceklerini ve bunun devletin adaletsizliğinden ileri geldiğini zannederek nihilist, anarşist ve sosyalist gibi muzır fikirleri hakikat gibi dinleyip, bu âlemi kendilerine göre bir kalıba sokmak isteyeceklerini gösteriyorlardı[73].

[71] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/IIIc, zarf 21 karton 131.

[72] Başbakanlık Arşivi, Yıldız kısım A, no. 21/IIIi, zarf 21, karton 131.

[73] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 14, no. 2287, zarf 126, karton 11.

Taşra yetkililerinin bu tutumları çeşitli şekillerde yorumlanabilirse de, kanaatimizce, vesikaların tamamı incelendiğinde asıl maksatların hükûmet ve II. Abdülhamid'in vehmini arttırarak, vilâyet maârif hisselerinin % 75'inin taşra iptidaî ve rüşdiye okullarına ayrılmasını sağlamak olduğu açıkça anlaşılıyor. Burada şunu belirtmek yerinde olur ki hükûmet, bir an evvel devlet ve millet hizmetinde çalışacak memur ve serbest meslek sahibi kimseleri yetiştirmek gayretiyle tepeden tabana doğru giden bir maârif siyaseti takip ediyordu. Buna karşılık, vilâyetlerdeki maârif sorumluları ise halkı cehaletten kurtarmak, eğitim ve öğretimi yaygınlaştırmak için, işe ilk öğretimden başlamanın şart olduğuna inanıyorlardı. Hükûmet ve taşra arasındaki çelişkinin esası, bu konuda hükûmetin daha pratik bir politika takip etmesidir. Gerçekten ne hükûmet, iptidâî ve rüşdiye öğretiminin, ne de taşra idâdî ve yüksek öğretiminin önemini inkâr ediyordu; fakat öncelik konusunda birbirinden ayrılıyorlardı. Neticede, hükûmet kendi siyasetini uygulamaya devam etmiştir. Nitekim 1895-1896 öğretim yılında, İmparatorlukta birçok leylî ve nehârî idâdîlerin açılması bunu göstermektedir. Bu tarihlere kadar açılan idâdîler şunlardır[74].

Yedi yıllık vilâyet leylî idâdîleri

Bulunduğu yer	Açıldığı tarih	Bulunduğu yer	Açıldığı tarih
Edirne	1308/1890	Adana	1301/1884
Selânik	1303/1886	Konya	1305/1888
Yanya	1306/1889	Sivas	1308/1890
İzmir	1302/1885	Diyarbekir	1307/1889
Bursa	1301/1884	Halep	1308/1890
Kastamonu	1302/1885	Midilli	1306/1889
Trabzon	1303/1886	Manastır	1301/1884
Ankara	1307/1889	Erzurum	1302/1885
Şam	1304/1887	Üsküp	1306/1889
Beyrut	1304/1887		

Beş yıllık vilâyet nehârî idâdîleri

Bulunduğu yer	Açıldığı tarih	Bulunduğu yer	Açıldığı tarih
Gümülcine	1304/1887	Drama	1303/1886
Dedeağaç	1306/1889	Çatalca	1310/1892
Gelibolu	1304/1887	Balıkesir	1301/1884
Kırklareli	1308/1890	Kütahya	1306/1889

[74] Maârif Nezareti idaresnde bulunan mekâtib-i iptidai, rüşdiye, idadiye ile mekâtib-i hususiye ve ecnebiye... hakkında statistik cetvel, İstanbul, 1318, bulunduğu yer Millî Kütüphane, no. 1946. A. 1139.

Bulunduğu yer	Açıldığı tarih	Bulunduğu yer	Açıldığı tarih
Tekirdağ	1308/1890	İzmit	1301/1884
Siroz	1303/1886	Manisa	1302/1885
Aydın	1306/1889	Trablusşam	1308/1890
Denizli	1309/1891	Lâzkiye	1308/1890
Muğla	1308/1890	Nablus	1311/1893
Bolu	1304/1887	Akkâ	1312/1894
Çankırı	1308/1890	Hama	1308/1890
Sinop	1308/1890	Amasya	1310/1892
Biga	1306/1889	Mamuratülaziz	1303/1886
Samsun	1308/1890	Kudüs	1306/1889
Kırşehir	1310/1892	Bağdat	1306/1889
Kayseri	1311/1893	Görice	1309/1891
Yozgat	1311/1893	Musul	1311/1893
Rodos	1300/1883		

Yukarıdaki 19 leylî idâdîde toplam 3.374; 35 nehârî idâdîde işe toplam 4.270 talebe mevcuttu. Yine aynı yıllarda İstanbul'da 3 resmî idâdî olup bunlara 1.087 talebe devam etmekteydi. Bu rakamların İmparatorluk için yeterli olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Ancak Tanzimat devriyle kıyas edilirse, bir gelişme olduğu göze çarpmaktadır.

Beş ve yedi yıllık idâdîlere mahsus talimatnâmelere gelince; İdâdîler, ilk yıllar, 1869 Nizamnâmesine ve 1873'te açılan mülkî idâdî öngörülen bazı genel hükümlere uygun olarak idare edilmişlerdir. Fakat daha sonraki yıllarda, idâdîlerin rüşdiyelerle birleşerek leylî-nehârî, sancak-vilâyet, beş yedi yıllık gibi isimler altında açılmaya başlaması, yeni bir talimatnâme yapılmasını zaruret haline getirmiştir. Nitekim, 1892 (1310) yılında idâdîler için bir talimatnâme hazırlanarak müdürlerin, muavinlerin, mubassırların vazifeleri ve talebelerle ilgili husûslar, ayrıntılı bir şekilde hükümlere bağlanmıştır[75]. Biz burada, daha sonraki yıllarda hazırlandığını tahmin ettiğimiz ve Mahmut Cevat'ın kitabına aldığı talimatnâmeden, talebelerle ilgili bazı hükümleri kaydetmekle yetineceğiz.

İdâdîlere giriş şartları; 1) "Yedi senelik mekâtib-i idâdîyenin ilk üç sene ile bazı yerlerde bulunan şûbeler rüşdî ve diğer dört senesi idâdî derecesindedir. Mekâtib-i iptidaîden musaddak (onaylanmış) şahâdetnâmelerle mürâcaat edenler, bilâimtihan birinci ve mekâtib-i rüşdiye ile idâdîlerin kısm-ı rüşdiyelerinden şahâdetnâmeyi haiz olanlar, keza bilâimtihan dördüncü seneye kayıt ve kabul olunur".

[75] Bu talimatnâme Millî Kütüphane (1968, A. 604)'de bulunan vilâyet idâdîlerinin ders cetvellerini gösteren kitapta mevcuttur.

"Beş senelik mekâtib-i idâdîyenin kezalik ilk üç senesi rüşdî derecesinde olup diğer iki senesi idâdî ise de bu nevi mekteplerde beşinci sene tahsilatını ikmal edenlere kaydedilecek ve ancak yedi senelik idâdîlerin dördüncü senelerinden neş'et edenlere tam idâdî şahâdetnamesi îtâ kılınacaktır.."

"Beş senelik idâdîleri ikmal edenler, aldıkları şahâdetnâmeleri ibrâz ettikleri halde yedi senelik idâdîlerin altıncı ve Dersaâdet idâdîlerinin üçüncü senelerine ve yedi senelik idâdî şehâdetnâmesini hâiz olanlar hizâmüt-ı mahsûsasına tevfikan evkât-ı muayyenesinde mekâtib-i âliyesine kabul olunurlar. Sûret -i husûsiyede tahsil edenler bilimtihan müstehak oldukları sınıflara alelusûl alınırlar."

2) Okula girmek isteyenlerin sağlık raporu, aşı kağıdı, Osmanlı tezkeresi (nüfus cüzdanı), daha evvel bitirdikleri okulun diplomasını getirmeleri ve onbeş yaşını geçmemiş olmaları gerekir.

3) Maârif vergisi veren ecnebilerin çocukları idâdîlere kabul olunur.

4) Ücretsiz alınacak yatılı talebenin miktarı, toplam yatılı talebenin 1/3'ünü geçemez. Fazla sayıda ücretli yatılı talebe alınması, okul binasının kapasitesine bağlıdır. Gündüzlü talebe alınması, okul binasının kapasitesine bağlıdır. Gündüzlü talebe sayısı sınırlı değildir.

5) Okul ücreti 12 Osmanlı lirası olup üç taksitte ödenir. Öğle yemeğini okulda yemek isteyen gündüzlü talebeden ayda 50 kuruş alınır.

6) Ücretsiz alınacak talebenin fakir, kimsesiz ve terbiyeli olması şarttır. Fazla müracaat eden olursa, aralarında müsabaka imtihanı yapılır. Her kaza, verdiği maârif vergisi nisbetinde ücretli talebe kontenjanından faydalanır.

Mükâfat ve cezalar: 1) Okula devam eden, çalışkan ve terbiyeli olan talebeye *"âferîn"*, *"tahsin"* ve *"imtiyaz"* adıyla üç türlü mükâfat verilir. Beş imtiyaz alana bir kitap hediye edilir.

2) Cezalar: *"Tenbih"*, *"tekdir"*, *"nişâne-i tevbih"*, *"tevkif"*, *"izinsizlik"*, *"tekdîr-i alenî"*, *"ihrâc-ı muvakkat"* ve *"ihrâc-ı kat'î"*dir.

İmtihanlar: 1) Sene içinde üç ay ara ile iki yazılı imtihan ve sene sonunda genel imtihanlar yapılır.

2) Notlar: *9-10 aliyyü'l-âlâ; 7-8 âlâ; 6 karib-i âlâ; 5 vasat; 4 karab-i vasat; 3 zayıf; 1-2 sıfır* olarak kabul edilir.

3) İstanbul ve yedi yıllık taşra idâdîlerinin son sınıf talebelerinden imtihanda başarı gösteremeyenlere ikinci imtihan hakkı verilir. Bu imtihanda yalnız bir dersten beşten aşağı not alırsa, üçüncü bir hak daha tanınır.

128 maddelik bu talimatnâme, devrin sonuna kadar vilâyet ve sancak idâdîlerinde uygulanmıştır. İdâdîlerin bu şekilde düzenlenmesiyle bunlara olan rağbet fazlalaşmış ve eskiye göre talebe sayısında önemli artışlar olmuştur. Mesela, 120 kişilik olarak yapılan *Erzurum* idâdîsinde talebe sayısı 400'e çıkmış[76] ve diğer idadilerde de buna benzer önemli artışlar olmuştur. Bu arada yeni idâdîlerin açılmasına devam edilmiştir. 1905-1906 yılı istatistiklerine göre, II. Abdülhamid devri sonunda bütün İmparatorlukta idâdîlerin durumu şöyledir[77]:

Resmî idâdîler

Bulunduğu vilâyet	İdâdî sayısı	Bulunduğu vilâyet	idâdî sayısı
İstanbul	9	Sivas	3
Edirne	6	Trabzon	1
Erzurum	2	Trablusgarp	1
İşkodra	2	Kastamonu	4
Adana	1	Konya	5
Ankara	5	Kosova	4
Bağdat	1	Mamuratülaziz	2
Aydın*	5	Manastır	4
Beyrut	5	Musul	1
Cezayir-i Bahr-i sefid	3	Van	2
Hicaz	1	Yanya	4
Halep	3	Selânik*	3
Bursa*	5	Yemen	2
Diyarbekir	2	Suriye	2
		GENEL TOPLAM:	93 idâdî

Müstakil sancaklardaki idâdîler

Bulunduğu vilâyet	İdâdî sayısı	Bulunduğu vilâyet	idâdî sayısı
İzmit	1	Kudüs	1
Çatalca	1	Çanakkale	1
Samsun	1	Zor	—

[76] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no. 21/IIIb, zarf 21 karton 131.

[77] 1328 Devlet salnâmesi, s. 336-398.

* Bu vilâyetlerdeki idâdîlerin sayısı maârif salnâmelerinden alınmıştır.

Husûsi idâdîler

Bulunduğu vilâyet	İdâdî sayısı	Bulunduğu vilâyet	idâdî sayısı
İstanbul	5	Beyrut	1
İzmir	1	Şam	1
Manisa	1	Manastır(kız-erkek)	2

Askerî idâdîler[78]

Bulunduğu yer	Talebe sayısı	Bulunduğu yer	Talebe sayısı
Edirne	234	Manastır	274
Erzurum	236	Bağdat	214
Erzincan	200		

Yukarıdaki tablolarda görüldüğü gibi, 1896'da 54 olan taşra idâdîlerinin sayısı, 1906 yılında 84'e çıkmıştır. Böylece bütün İmparatorlukta 93 resmî; 11 husûsî; 5 de askerî olmak üzere toplam 109 adet idâdî mevcuttu. Bu idâdîlerde, askerî olanların dışında, ne kadar talebe olduğunu kesin olarak söylemek güçtür. Fakat 1896'da 54 taşra idâdîsinde 7.644 talebenin bulunduğunu belirtmiştik. Bu rakamları 1321 maârif salnâmesinde verilen idâdî ve talebe ile karşılaştırırsak, bir fikir edinebiliriz:

Taşrada	1896 yılında	54 idâdî	7.644 talebe
Taşrada	1901 yılında	68 idâdî	11.445
Taşrada	1906 yılında	93 idâdî	?
Bütün İmparatorlukta	1906 yılında	109 idâdî	?

Bu duruma göre, 1896-1901 arasında, yaklaşık olarak, idâdî sayısında % 25; talebe sayısında% 49 oranında bir artış olmuştur. 1901-1906 tarihlerinde ise,idâdî sayısı % 36 oranında artmıştır. Bu oran, bütün İmparatorluk için % 52 civarında. Bu verilere göre, talebe sayısında da önemli bir artış olduğunu tahmin etmek güç değildir. Dolayısıyla, 1909 yılına gelindiğinde, bütün idâdîlerdeki talebe sayısının 20.000 civarında olduğunu söyleyebiliriz.

b) İdâdî programları:

İdâdîler, taşrada açılmaya başladıktan sonra, ders programları da ele alınmıştır. Ancak köklü bir değişiklik yapılmamış; sadece ilm-i kelâm ve

[78] Askerî idâdîlere ait bilgiler, 1321 Maârif salnâmesinden alınmıştır.

muhtasar ilm-i siyer-i Muhammediye gibi derslerin ilâvesiyle dinî bilgilere ağırlık verilmek istenmiştir. Devrin genel siyaseti ve anlayışı içinde böyle bir tutum tabiî karşılanabilir. Bunun yanında, fen derslerine de, 1869 Nizamnâmesindeki ve ilk idâdîler için hazırlanan programlardan, daha fazla ağırlık verilmiştir.

1892'de 5 ve 7 yıllık idâdî programlarında esaslı bir ıslâhat yapma ihtiyacı duyulmuştur. Bunun üzerine Maârif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa başkanlığında bir komisyon kurularak bu işle görevlendirilmiştir. Komisyon, yazdığı bir mazbatada vazifesini şu şekilde belirtiyordu: *"Taşra mekâtib-i idâdîyesi programları ihtiyâcât-ı hal ve zamana göre tâdil ve ıslâhı derece-i vücûbda (kaçınılmaz) olduğundan bu madde-i mühimme Komisyon-u âcizânemizce arîz ve amîk (enine ve boyuna) müzakere edilerek mekâtib-i idâdîyenin teşkilinden maksad-ı aslî bir taraftan mekâtib-i âliye-i askeriye ve mülkiyeye girebilecek iktidârı hâiz talebe yetiştirmek ve diğer cihetten memleketin muhtaç olduğu erbâb-ı malûmata mahreç hazırlamak kaziyye-i esasiye olduğundan mekâtib-i mezkûre bu maksada hizmet edebilecek sûrette tertîb ve tanzîmi lâzimeden olduğundan ... rüşdî ve idâdî derslerin şâmil olmak üzere tâdilen tanzim kılınan ders cetveli komisyon âzâsı tarafından mümzî olduğu halde merbûtan takdim ... kılınmış olmakla ..."* [79].

İmzalar: 17 Zilkade 1309
Mekteb-i Mülkiye müdürü 1 Haziran 1308
Abdurrahman Şeref
Trabzon maârif müdürü
Aydın maârif müdürü
Emrullah
Rumeli maârif müf.
Mekâtib-i idâdîye md.

Ayrıca Komisyonun çalışmaları sonunda hazırlanan kitabın başlangıcında, idâdîler hakkında verilen bilgileri önemli bulduğumuzdan aynen alıyoruz: *"Mekâtib-i idâdîye merâtib-i tahsil itibariyle mekâtib-i iptidâîye ile mekâtib-i âliye beyninde hâz-ı mevki olup iptidâî derecesinde bulunan mekteplerde tahsîl-i mebâd-i mâlûmat edenlerin, tevsî-i dâire-i mâlûmatına ve mekâtib-i âliyeye müstaid talebe istihzârına hizmet eden. Tecârib-i vâkıaya müsteniden ittihâz olunan karâr-ı ahire nazaran mekâtib-i idâdîye sınıf-ı âdiye ve âliyeden ibâret olmak üzere iki sınıf îtibar olunmuş ve vilâyat-ı şâhâne'nin mevâki-i mühimmesinde leylî olarak teşkil kılınan ve derdest teşkil bulunan mekâtib-i idâdîyenin sunuf-u âdiye ve*

[79] Vilâyat-ı Şâhâne'de bulunan leyli ve nehari mekâti-i idadiyeye mahsus... ders programları, istanbul, 1310 (Millî Kütüphane, 1968. A. 604).

âliyeye şâmil olmak üzere müddet-i tedrîsiyesi yedi seneye iblâğ ve livâ merkezlerine mahsûs olan idâdîye mektepleri şimdilik yalnız sunuf-u âdiyeye hasredilmiştir. Bu iki sınıf mekteplerin beş sene üzerine müretteb olan sunuf-u âdiye ders cetvelleri bittemâmihâ müttehid bulunduğundan, ikinci sınıf idâdîlerinde ikmâl-i malûmat ile şahâdetnâme alanlar mekâtib-i âliyeye girebilmek için iktisâb-ı ehliyet eylemek veya tahsilin daha ileri derecesini görmek arzu ettikleri halde bilâimtihan sunuf-u âliyeye girebilecekleri gibi, sâye-i maârif vâye-i Hazret-i Şehriyârîde birinci sınıf mekâtibi idâdîye tertibat-ı müttehize dâiresinde şâkirdânın bir kısmı meccânen alınmak üzere lüzum görülen vilâyet merkezlerinde leylî olarak teşkil kılınacağından bu sûretle dahi sunuf-u âliyeye devam etmek isteyenlere esbâb-ı mükemmele-i teshîliye istihzar kılınmıştır. İşbu iki sınıf idadi mekteblerinin ders cetvelleriyle müfredat programları...." hazırlanmıştır [80].

Bu bilgiler gösteriyor ki, Maârif Nezareti, rüşdiye-idâdî ve yüksek okul dersleri arasında bir bağ kurmak ve aynı derecedeki okullara, zamanın ihtiyacına göre müşterek programlar vermek istemektedir. Komisyonun hazırladığı ders programları ise şöyledir:

Yedi yıllık leylî (yatılı) idâdîlerin haftalık ders programı [81]

Dersler	Yıllar ve ders saatleri						
	1. yıl	2. yıl	3. yıl	4. yıl	5. yıl	6. yıl	7. yıl
Ulûm-u diniye	3	2	2	2	2	2	2
Arapça	3	3	3	3	2	—	—
Farsça	—	2	2	2	—	—	—
Türkçe	6	5	3	2	2	—	—
Fransızca	—	—	4	5	5	5	3
Hesap	2	2	2	3	—	2	2
Hendese	—	—	2	2	3	2	1
Cebir	—	—	—	—	—	2	1
Müsellesat	—	—	—	—	—	—	1
Kozmografya	—	—	—	—	—	—	2
Makina	—	—	—	—	—	—	2
Coğrafya	2	2	2	2	2	2	—
Tarih	—	2	3	2	2	2	2
Usûl-u defter	—	—	—	—	2	2	2
Malûmat-ı fenniye	—	—	—	—	3	—	—
Hikmet-i tabiyye ve kimya	—	—	—	—	—	2	2
Mevâlid ve hıfzı's-sıhha	—	—	—	—	—	—	3
Kavânin	—	—	—	—	—	2	2
Edebiyat ve ahlâk	—	—	—	—	—	2	2
Hüsn-ü hat	1	1	1	1	1	—	—
Resim	1	1	1	1	1	1	1

[80] Aynı yerde.
[81] Aynı yerde.

Beş yıllık sancak nehârî (gündüzlü) idâdîlerin haftalık ders programı [82]:

Dersler	Yıllar ve ders saatleri				
	I. yıl	II. yıl	III. yıl	IV. yıl	V. yıl
Ulûm-u diniye	3	2	2	2	2
Arapça	3	3	3	2	2
Farsça	—	2	2	2	—
Türkçe	6	5	3	2	2
Fransızca	—	—	4	5	5
Hesap	2	2	2	3	—
Hendese	—	—	2	2	3
Coğrafya	2	2	2	2	2
Tarih	—	2	3	2	2
Usul-ü defter	—	—	—	—	2
Malûmat-ı fenniye	—	—	—	—	3
Hüsn-ü hat	1	1	1	1	1
Resim	1	1	1	1	1

1896'dan sonra ders programlarına, ahlâk ve fıkıh ilâve edildiği gibi bazı derslerin de müfredatı değiştirilmiştir [83]. 1902 yılında, idâdîlerin öğretim sürelerine göre mevcut derslerin fazla ve talebeye ağır geldiği gerekçesiyle leylî idâdîler 8; nehârî idâdîler 6 yıla çıkarılmıştır [84]. Bunun üzerine, bazı idâdîlerde, ziraat ve sanayi şubeleri açılmış ve din derslerinin de saatleri azaltılmıştır. 1904 yılında ise ziraat şubeleri kaldırılarak, idadi kitaplarına ziraat, ticaret ve sanatla ilgili konular ve ayrıca ziraat dersi konmasına karar verilmiştir. Öğretim müddeti ise tekrar 5 ve 7 yıl olarak kabul edilmiştir [85]. Aynı sene, II. Abdülhamid'in emriyle bütün okullarda din ve ahlâk derslerinin saatleri arttırılmış. Bu arada bazı fen derslerine de gereken yer verilmiştir. Nitekim 1325 (1907) tarihli Bursa vilâyeti salnâmesinde ve 1326 (1908) Beyrut vilâyeti salnâmesinde gösterilen idadi ders programları bu husûsu teyid etmektedir. Bu program, II. Abdülhamid devrinin son uygulaması olduğundan aynen almayı uygun görüyoruz.

Rüşdiye kısmı dersleri
(1. 2. 3. sınıflar)

Tecvitli Kur'an ve	Farsça	Coğrafya
Ulûm-u diniye	Fransızca	Tarih
Türkçe	Hesap	Hüsn-ü hat
Ahlâk	Hendese	Resim
Arapça		

[82] Aynı yerde.
[83] 1312 Beyrut vilâyeti salnâmesi, s. 234.
[84] Nevzat Ayas, ayn. esr., s. 389.
[85] Faik Reşit Unat, ayn. esr, s. 46

Nehârî idâdî kısmı dersleri
(4. 5. sınıflar)

Kur'an-ı Kerim ve	Farsça	Coğrafya
Ulûm-u diniye	Fransızca	Tarih
Türkçe	Resim	Kitâbet
Ahlâk	Hesap	Zirâat
Arapça	Hendese	Hüsn-ü Hat

Leylî idâdî kısmı dersleri
(6. 7. sınıflar)

Ulûm-u diniye	Cebir	Mevâlid
Ahlâk	Müsellesat	Hıfzı's-sıhha
Edebiyat	Hendese	Coğrafya
Kitâbet-i resmiye	Kozmografya	Tarih
Arapça Mikanik	İlm-i servet	
Fransızca	Fizik	Hüsn-ü hat
Usûl-ü defter	Kimya	Resim
Kavânin	Hikmet	

Sonuç olarak, ders programları hakkında şunu diyebiliriz: Söz konusu devirde, idâdîlerde uygulanan ders programları, fen dersleri yönünden 1869 Nizamnâmesinde gösterilen programdan daha ileri seviyededir. 1892'de kabul edilen program, yürürlükten kalkıncaya kadar idâdîlerde din, kültür, fen derslerine aynı ağırlığın verildiğini görüyoruz. Daha sonraki tarihlerde İmparatorlukta meydana gelen bir takım olayların (iç ve dış olaylar) etkisiyle olacak, idâdîlerde okutulan kültür derslerinin konuları daraltılmıştır. Fakat fen ve günlük hayatta lâzm olacak derslere dokunulmamış ve bunlara biraz daha önem verilmiştir. 1904'ten sonra da ahlâk dersinin tekrar yer aldını görüyoruz.

C)SULTANİLER

1)Mekteb-i Sultanî:

a)Açılış ve ilk yılları (1868-1876):

Tanzimat dönemi maârifçileri her ne kadar 1845 tarihinde rüşdiyeleri yükseköğretime ve Darülfünûn'a mahreç kabul etmişlerse de zamanla rüşdiye öğretiminin bu görevi yerine getiremeyeceğini anlamışlardır. Nitekim daha başlangıçta, yani 1848'den itibaren rüşdiye ve yüksek öğretim arasında tahsil veren *Darülmaârif, Mahrec-i Aklâm* ve bazı hazırlama sınıfları gibi müesseseleri açma yoluna gitmişlerdir. Demek ki rüşdiye üstünde bir okula ihtiyaç hissediliyordu. Ayrıca, 1856 Islâhat Fermanı eğitim ala-

nında da bir çok işlerin yapılmasını gerektiriyordu. Bunların başında müslim ve gayr-i müslim bütün Osmanlı tebaasının, eşit şartlar altında, maârif hizmetlerinden yararlanmasını temin etmek ve bu suretle Osmanlı birliğini sağlamak geliyordu. Ancak, sıbyan ve rüşdiye okullarında müslim ve gayr-i müslim çocuklarının birlikte okutulması sakıncalı görüldüğünden, bu işin daha yüksek öğretim kademelerinde yapılması uygun görülmüştü. Fakat bu tip okullar henüz ortada olmadığından nasıl açılacağı, programlarının ne olacağı, hakkında bir fikir belirlememişti. Bu durum karşısında Fransa'ya müracaat edilerek oradaki okulların yoluna gidilmiştir.

Böyle bir tercihin yapılmasında şüphesiz Abdülaziz'in 1867 yılında Paris'i ziyaret etmesi[86] ve Fransız eğitim bakanı Victor Duruy'un Osmanlı eğitimi için hazırlanmış olduğu proje önemli rol oynamıştır[87]. Nitekim Abdülaziz, Ali ve Fuad Paşaların ısrarıyla gittiği Fransa'dan döndüğünde orada gördüklerini Osmanlı devletinde de uygulamaya teşebbüs etmiştir [88]. Vilâyet Nizamnâmesinin hazırlanması ve Meclis-i Vâlânın çeşitli dairelere bölünerek, Fransa'daki gibi, Şûra-yı Devlet adıyla yeniden teşkili bu teşebbüslerindendir[89]. Daha sonra maârif alanında yapılan reformlar ve Galatasaray Sultanîsinin açılışı da Fransız tesiri ile olmuştur. Said Paşa bu hususu şöyle anlatır:

O sırada maârifce dahi bir şey yapılması lüzumu kezâlik devlet-i müşârünileyha (Fransa) tarafından ihtar olunup gerçi Dersaadet ve vilâyatta rüşdiye namıyla mektepler küşâd olunmuş ise de bunların müddet-i tahsiliyeleri dört seneden ibaret olup bu müddet-i cüz'iye zarfında tahsil olunacak ulûm ve fünûn derece-i kifâyede olmadığından mekâtib-i rüşdiyenin bir derece mâvefkinde (üstünde) olmak ve şakirdanı (talebeleri) mektepte beytutet eylemek (yatırmak) ve beş altı yüz nefer şakird (talebe) istiab etmek (içine alma) üzere bir mekteb-i mahsûs tesisine elçî-yi müşârünileyh (Fransız elçisi Monsieur Bourre) ile karar verilmiş ve ol babta Fransa devletinin muavenetine (yardımına) müracaat olunmuş olmasıyla devlet-i müşârünileyhâ maârif nezâreti tarafından böyle bir cesim mektep için lüzumlu olan idare memurlarıyla otuz kırk nefer muallimler devlet mekteplerinde bulunanlardan intihab ve tefrik olunarak M. de Salve namında bir nazır maiyyetiyle bu tarafa gönderilerek Galatasaray kışla-ı hümayûnu bittahliye (boşaltılarak) mektep şekil ve

[86] Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, İstanbul 1973, c. I, s. 133.

[87] Niyazi Berkes, ayn. esr., s. 214.

[88] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 31 no. 1140, zarf 41, karton 79.

[89] Aynı yerde.

heyetine konulmak ve lüzum olan eşya, edevat-ı lâzimenin tanzimi zımnında iki bin (2000) kese kadar dahi masraf edilmiştir. Mekteb-i mezkûre her sınıf tebaa-ı şahâne etfalinin (çocukları) kabul olunup rüşdiyeler gibi bir sınıfa hususiyeti olmaması şartının vaz'ı İslâm ve tebaâ-i gayr-i müslime çocuklarının muhtelif (karışık olarak) bir dairede bulunup ve birlikte yemek yeyip bir koğuş derununda (içinde) yatmaları ve günde bir kaç kere bahçeye çıkarılıp birlikte eğlenmeleri yani beş altı sene müddet geceli gündüzlü birlikte yaşamaları beyinlerinde (aralarında) mugayyeret-i diniyeden (din ayrılığından) dolayı mevcut olan efkâr ve itikadâtın izalesiyle bir vatan ve bir memleket evlâdı ve bir devlet tebaası olduklarını kendilerine his ettirmek maksa-ı politikîsine mübteni olup bunun muhassenatı (faydası) ise gayr-i münker bulunmuş. " [90]

Said Paşanın izahatına göre, Galatasaray Sultanîsi aslında rüşdiye ve yüksek öğretim arasında "Osmanlılık" siyasetine uygun biçimde, dinler arası bir müessese olarak 1 Eylül 1868 tarihinde açılmıştır. Model olarak Fransız liselerine benzeyen bu okulda öğretim süresi esas olarak beş yıldır[91]. Bunun dışında, bilgi seviyesi çok düşük olan, fakat okula girmek isteyenler için de üç yıllık hazırlık sınıfları konmuştur. Yalnız okul ilk açılışında beş yıllık idi. Öğretimin aksaması yüzünden söz konusu hazırlık sınıfları daha sonraki yıllarda konmuştur. Böylece okul müddeti sekiz yıl olmuştur*.

Sultanînin ilk müdürü Fransız hükûmetinin gönderdiği M. de Salve'dır. Diğer idarecilerin ve öğretmenlerin çoğu Fransız idi[92]. Türk, Ermeni, Rum, İngiliz, İtalyan asıllı öğretmenler de vardı. Okula her dinden ve milletten talebe alınmış olmakla birlikte, Osmanlı hükûmeti hesabına 150 Müslüman olmayan talebe okutulacaktı[93].

Öğretim dili Fransızca olarak kabul edilen Sultanî'de okutulan dersler şunlardır[94]: 1)Türkçe, 2)Fransızca ve Fransız edebiyatı, 3)Grekçe (lesety-

[90] Aynı yerde. Sultanî hakkında II. Abdülhamid'e sunulan (2 safer 1297 bu lâyihadaki imza, Sait Paşa'ya aittir. Galatasaray Sultanîsinin açılışını anlatan orjinal ve değişik bir vesika olduğundan bazı kısımlarını aynen aldık.

[91] Ubicini, ayn. esr., s. 160.

* Galatasaray Sultanîsinin tahsil müddeti hakkında, Faik Reşit Unat, mehaz göstermeden 10 yıl demektedir. Halbuki Ubicini ve 1877'de okul müdürü olan Ali Suavi, ilk açılışında Sultanînin öğretim müddetinin 5; daha sonra 8 yıla çıkarıldığını kaydetmektedirler.

[92] Ubicini, ayn. esr., s. 160.

[93] Niyazi Berkes, ayn. esr., s. 214.

[94] Ubicini, ayn. esr., s. 214.

mologies grecques), 4)Ahlâk (moral publique et privé), 5)Lâtince (Hukuk Tıp ve Eczacı tahsiline lâzım olacak kadar), 6)Umumî tarih ve Osmanlı tarihi, 7)Coğrafya (Devletlerin, özellikle Osmanlı Devletinin ticarî, ziraî, siyasî, sınaî ve idarî yönleri işlenecektir), 8)Matematik (élementaire et spéciale), 9)Kozmoğrafya, 10)Mekanik, 11)Fizik, Kimya, 12)Ekonomi, 13)Tabiat tarihi, 14)Hukuk, 15)Umumî edebiyat tarihi ve güzel konuşma sanatı, 16) Resim.

Daha sonraki yıllarda bu programda pek çok değişiklikler yapılmıştır. Nitekim, 1869 Nizamnâmesinde Sultâni dersleri arasına Arapça, Farsça gibi dersler de sokulmuştur. Ayrıca hazırlık sınıflarında ise idâdî derslerinin okutulması öngörülmüştür. 1869 Nizamnâmesinde Sultanîlerin vilâyet merkezlerinde açılması kararlaştırılmışsa da uygulamaya geçilememiştir. Neticede Galatasaray Sultanîsi tek başına lise öğretimine vermeğe devam etmiştir. Osmanlılık fikrini aşılamak için, uygulama sahası olarak açılan bu okul, 1877 yılına kadar Türk ve Müslümanlardan ziyade gayr-i müslim unsurlarının işine yaramıştır. Zira bu okul, Türkler arasında Osmanlı toplumundan kopuk, Fransız kültürü etkisinde kalmış, Batının dış görüşüne hayran bir aydınlar zümresi meydana getirmiştir. Bulgar, Rum, Ermeniler için de, bunun tersine, millî duyguların aşılandığı yer olmuştur.

b) 1876'dan sonra Mekteb-i Sultanî

Galatasaray Sultanîsi, başlangıçta Müslümanların İlgisizliğine rağmen, hükûmetin ve basının desteği ve teşvikiyle zamanla gelişmiş ve zengin ailelerin rağbet ettiği bir okul haline gelmiştir. Bununla birlikte II. Abdülhamid devrinin başında okulun eski haliyle öğretime devamında bazı sakıncalar görülmüştür. Hatta, 13.1.1877-10.12.1877 tarihleri arasında II. Abdülhamid tarafından Galatasaray Sultanîsine müdür tayin edilen Ali Suavi'nin okulun ıslâhı için haziran 1877'de bir rapor hazırladığını ve padişaha sunduğunu biliyoruz*. Ali Suavi, 24 Ağustos 1877 (14 Şaban 1294) tarihli başka bir vesikada "Mekteb-i Sultanî" hakkında şu bilgileri veriyor[95]:

"Okulda 162 Müslüman, 377 Müslüman olmayan talebe mevcuttur. Ekalliyet üzere kabul edilmiş İslâmdan 16 nüfus tam ücret verdikleri halde, 52 Bulgardan

* Ali Suavi, bu rapordan, 24 Ağustos 1877 tarihli başka bir vesikada bahsetmektedir. Ancak bu raporu, Arşivde bulmak mümkün olmadı.

[95] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 14, no. 1247, zarf 126, karton 10. II. Abdülhamid'e sunulan bu lâyihada imza yeri kesilerek alınmış, fakat Ali Suavi'ye ait olduğu işaretlenmiştir (Krş. Mehmet Aksoy, "Mekteb-i Sultani ve Alî Suavi, *Türk Kültürü*, s. 150. Bedîî Şehsüvaroğlu, "Ali Suavi ve Galatasaray Lisesi", *Belgelerle Türk Tarihi dergisi*, sayı 9, s. 38-41

yalnız üç kişi, 122 Rumdan dahi yalnız bir kişi tam ücret vermekte ve 94 Ermeniden ise hiç kimse tam ücret vermemektedir. "Mekteb-i Sultanî" nizamnâmesine göre fakir ve iktidarı olmayanlara devletçe verilecek para yalnız tebaa-ı Osmaniyeye mahsus iken bu haktan 4 Moskof tebaası, 16 Fransız, 8 İtalyan, 2 İngiliz, 2 Yunanlı olmak üzere cem'an 32 ecnebi dahi yararlanmaktadır..."

"Mekteb-i Sultanî"de bu şekilde okuyan ecnebi ve gayr-i müslim talebenin okuldan çıktıktan sonra devletin aleyhine çalıştıkları kaydeden Ali Suavi şöyle devam ediyor: *"...Geçen sene (1876) Filibe ve İslimiye Sancaklarında ihtilâle reis olan Bulgarlar hep Mekteb-i Sultanî şakirdanından (talebelerinden) idiler. İslâm köylerini yakan Kaplisko idi. Vançof ve Siyarof "silâhlı haydutluktan" mahkûm iken Bâb-ı Âli tarafından meccânen Mekteb-i Sultanî'ye idhal olunmuş ve bu kere Rusya askeri Tuna'yı geçtiğinde biraz Bulgar şakird (talebe) dahi ayartarak Rus ordusuna iltihak etmişlerdir"*[96].

"Mekteb-i Sultanî" öğretmenlerine gelince; "Çakmo, Rus sefiri İgnatiyef'in çocuklarının muallimi olup, sefiri tarafından mektebe idhal olunmuş ve Devlet-i Aliyye aleyhine açıktan ders vermiştir. Zankof, keza Rus sefiri tarafından mektebe sokulmuş ve geçen sene Bulgar vakasında Londra'ya gidip Devlet Âliyye aleyhine mitinglerde çalışmış ve bu kere Rusya tarafından Tuna'da bir mahalle (Galbabl'a) mutasarrıf nasb edilmiştir. Senove, Fransız ve cografya hocası olup ilân-ı harp olduğu sırada Rusya sefareti tercümanı ile muhbirlik mukavele eylediği tesbit edilmiştir. Miholofski, mektepde Bulgar lisânı muallimi olup tahrikten geri kalmıyor[97].

Ali Suavi'ye göre "Mekteb-i Sultanî"de öğretim usûlü kötü, seviyesi ise düşüktür. Okulda iki üç yıllık talebe çok olduğu gibi, altı yıldır "Elifba" sınıfını geçemeyenler bile vardır. Talebeler geceli gündüzlü, çalıştırıldıkları halde ne Osmanlıcayı ne de Fransızcayı doğru dürüst yazabiliyorlar. Buna sebep ise öğretim kaidesinin olmaması, bir de öğretmenlerin şuradan toplanma, usûl-u cedîde üzere ders görmemiş ve şâhâdetnâmesiz oluşlarıdır [98].

Mekteb-i Sultanî için söylenen bu sözlerden gerçek payı çoktur. Fakat burada şöyle bir soru akla gelebilir: Galatasaray Sultanîsi 1877 kadar iyi talebe yetiştirmedi mi? Şüphesiz yetiştirmiştir. Ancak böyle istisnalar bütün okullar için geçerlidir. Diğer taraftan, 1868-1876 arasında "Mekteb-i

[96] Aynı yerde.

[97] Aynı yerde.

[98] Aynı yerde.

Sultanî'nin öğretmen kadrosuna, talebe oranına, idarecilerine ve kuruluş maksadına bakıldığında Osmanlı devletinin menfaatına çalışan bir müessese karekteri taşımadığı görülür. İşte Ali Suavi ve diğer devlet adamları okulun bu görüşünü değiştirmeye çalışmışlardır. 1876'dan itibaren okula Türk müdürlerinin tayini bu tür çalışmaların başlangıcı olmuştur. Ali Suavi, müdürlüğü zamanında, bu isteği gerçekleştirecek nitelikte ıslâhat teşebbüslerine devam etmiştir. Bunların başında okula 60 Müslüman talebe alınarak Müslümanların sayısı 220'ye çıkarılmıştır. Bulgar ve diğer gayr-i müslim talebeler, ücret talep edilerek, okulu terke zorlanmışlardır. Fakat isyan etmemiş bölgelerden olup, çalışkan ve uslu talebelere dokunulmamıştır. Rus tebaasından olanlar tamamiyle okuldan çıkarıldığı gibi öbür ecnebilerden de yine ücret alınması yoluna gidilmiştir. Yalnız Osmanlı devletine hizmeti dokunmuş ve sadakatı olanlar bu kaidenin dışında bırakılmıştır[99].

Öğretmen kadrosunu değiştirmek ve öğretimi ıslâh için bâzı somut tedbirler alınmıştır. Meselâ,zararlı faaliyette bulunan öğretmenler, ya sözleşmeleri fesh edilerek ya da okuttuğu dersler kaldırılarak, okuldan çıkarılmışlardır. Öğretmenlerin diplomalı olması şartı getirilmiş ve öğretmenlik etmesini bilmeyenlerin kovulması kararlaştırılmıştır[100].

Ali Suavi gerçekleştirdiği bütün işleri II. Abdülhamid'in tasvip ve desteğiyle yaptığını belirtmektedir. Zira o sırada maârif nazırı olan Münif Paşa, Mekteb-i Sultanîde yapılan değişiklikleri tasvip etmemiştir[101].

1876 Türk müdürlerinin tayiniyle başlatılan Mekteb-i Sultanîyi Türkleştirme hareketini, 1880 (1297) tarihinde, sadrazam Said Paşa'nın teklifiyle okulda bir saat okutulan Türkçe dersinin iki saate çıkarılmasıyla devam edilmiştir[102]. Yine Said Paşa 1885 (1302) yılında bütün okulların ders programlarıyla beraber Sultanî programında da değişiklikler yapılmış ise de uygulamaya konulmadan bazı dersler programlardan çıkarılmıştır[103].

1890 (1308) yılında, o zamana kadar devam eden yani Mekteb-i Sultanî talebelerinin bazılarına yalnızca Türkçeden, bazılarına da yalnız Fransızcadan şahadetnâme verilmesi usûlü kaldırılmış ve ancak her ikisinden

[99] Aynı yerde.

[100] Aynı yerde.

[101] Aynı yerde.

[102] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 18 no. 1140, zarf 41, karton 79.

[103] Sait Paşa, *Hatırat*, c. II, s. 399-400

de imtihan olup, başarı gösterenlere şahadetnâme verilmesi kabul edilmiştir[104]. Bu gibi değişiklikler belirttikten sonra Mekteb-i Sultanînin genel durumunu şöyle özetleyebiliriz:

Talebeler: Öğrenim müddeti zaman zaman değiştirilen, fakat en son olarak hazırlık için üç, esas Sultanî kısmı için altı olup, toplam dokuz yıla çıkarılan Mekteb-i Sultanîye imtihanla talebe alınıyordu. İlk sınıfa girecek çocukların dokuz-on iki yaşları arasında olması şart olup, daha büyük yaştakiler yine imtihanla ikinci sınıfa alınıyordu. Bu talebelerin okula kabulü ve okuldaki statüleri değişik idi. Genel olarak ücretli ücretsiz diye ayrılmakla beraber ayrıca "dahili" (yatılı), "nısfı dahili" (sadece öğle yemeklerini okulda yiyenler) ve "harici" (okulda kalmayan ve yemek yemeyenler) olmak üzere üç grup talebe mevcut idi. Ücretli talebelerin, okula ödedikleri paranın miktarı statülerine göre değişik oluyordu. Dahilinin yıllık ücreti 40, 30, 25 lira arasında olup, sadece küçük subay (binbaşıya kadar) çocuklarından 20 lira alınırdı, "nısfı dahili" 20, "harici" ise 10 lira idi. Ayrıca tam yatılı talebeler okula giderken, bir defa için, elbise karşılığı olarak 15 lira öderlerdi*.

Mekteb-i Sultanî talebelerinin menşeinde 1877'den itibaren Türklerin lehine büyük gelişmeler olurken, toplam talebe sayısında da devamlı artış olmuştur. Bu durumu doğrulamak için aşağıdaki rakamlara bir göz atmak yeterlidir.

Yıl	Türk	Ermeni	Rum	Yahudi	Bulgar	Latin Katolik	Protestan
1868[105]	147	67	36	34	24	23	—
1869[106]	277	119	85	29	40	65	7

	Müslim	Gayr-i müslim	Toplam
1869	277	345	622
1877[107]	220	300	520
1896[108]	440	263	703
1899[109]	622	280	902
1901[110]	724	221	945

[104] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 268.

* 1319 Maârif salnâmesi, s. 102. Talebelerle ilgili bu hususlar, ufak bazı değişikliklere rağmen devrin sonuna kadar devam etmiştir.

[105] Kazamias Endreas M. *Education and the Quest for Modernity in Turkey,* Chicago 1966, s. 67.

[106] İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu" *Belleten,* c. VII, sayı 28, s. 355-336 Engelhart, *Türkiye ve Tanzimat,* çeviren Ali.

[107] Başbakanlık Arşivi, Yıldız kısım 14, no. 1247, zarf 26, karton 10.

[108] 1316 Maârif salnâmesi, s. 603.

[109] 1321 Maârif salnâmesi, s. 117.

[110] 1321 Maârif salnâmesi, s. 119.

Görüldüğü gibi, Mekteb-i Sultanîde her milletten ve cemaatten talebe vardır. II. Abdülhamid devrine kadar gayr-i müslim talebinin çok oluşu, okulun kime hizmet ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Halbuki 1877'den itibaren Müslüman talebe sayısı 1909'a kadar muntazam ve sürekli bir biçimde artarken gayr-i müslim talebenin sayısında önemli düşüş olmuştur. Demek ki II. Abdülhamid devrinde yapılan ıslâhat ve şuurlu tedbirler neticesinde, Mekteb-i Sultanî millî veya Osmanlı hüviyetine büründüğünden gayr-i müslimler için daha az çekici duruma gelmiştir. Yatılı ve ücretsiz talebenin daha çok Türkler arasından alınarak, okul Devlet için yararlı hale sokulmuştur. Meselâ 1901 yılında 362 ücretsiz yatılı Türk talebeye karşılık, 132 ücretsiz yatılı gayr-i müslim vardır. Mekteb-i Sultanîden 1899 tarihine kadar ortalama yılda 27 kişi mezun olmuştur. 1877 Osmanlı-Rus harbi esnasında dört kişiyle en az, 1895'te ise 54 kişiyle en çok mezun vermiştir. Bunun sebebi, talebelerin çoğunun okulu bitirmeden ya okulu terk ederek işe girmesi, ya da yalnız bir dilden tamamlayıp, ehliyetnâme ile yetinerek Şahadetnâme almaktan vazgeçmesidir*. Mezunlar Darülfünûn'a, yüksek okullara girebildikleri gibi, memuriyete de geçebilirlerdi. Sait Paşa Mekteb-i Sultanî'nin çok talebe alıp az mezun vermesini önlemek için,bu okula sadece Darülfünûn'a gidecek talebelerin alınmasını; kısa yoldan hayata atılmak isteyenlerin ise pratik bilgiler veren okullara gönderilmesini teklif etmiş, fakat bu uygulanamamıştır[111]. Çünkü zengin aileler, çocuklarını kabiliyetlerine bakmadan sırf gösteriş için veya itibar sağlamak gayesiyle Mekteb-i Sultanî'yi tercih ediyorlardı. Fransızca'nın moda olması ve biraz da üstünlük sağlaması, onların yaşayış tarzlarına uygun geliyordu Nitekim kısa zamanda halktan ayrılan bir zümrenin doğmasında bu tutumun etkisi büyük olmuştur. Bu arada, çok sayıda ücretsiz yatılı talebe alınarak halk çocuklarına da okula giriş imkânı tanındığını belirtmek yerinde olur.

Öğretmen kadrosu: Osmanlı devletinde belki de öğretmen kadrosu bakımından en iyi seviyede olan okullardan biri de Mekteb-i Sultanî olmuştur. Okul hem sayı, hem de kalite yönünden yeterli bir kadroya daimâ sahip bulunmuştur. Şüphesiz bunda Fransız asıllı öğretmenlerin büyük rolü olmuştur. Özellikle 1877'ye kadar öğretmenlerin çoğu Fransız idi. Bu tarihten sonra okulun programına Arapça,Farsça, Belâgat-ı Osmaniye,

* Ehliyetnâme ile şahadetnâme ayrı şeylerdir. Okulun edebiyat ulûm şubelerini bitirenlere şahadetnâme verilirdi. Devlet, şahadetnâmelilere büyük imtiyazlar tanımış idi. Bugünkü mâna ile ehliyetnâme: sertifika; şahadetnâme: diplomadır.

[111] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 31, no. 1937/m, zarf 45, karton 85.

Ulûm-u dinîye gibi derslerin konmasıyla Türk öğretmenlerin sayısı giderek artmıştır. Zaten Osmanlı tarihi, coğrafyası, kültür dersleri, şark dilleri Türk öğretmenler tarafından veriliyordu. Fen, tabiî ilimler, yabancı dil derslerine Fransız veya gayr-i müslimler giriyorlardı. Esas öğretmenler dışında, sayıları 15-20 arasında değişen ders kalfaları vardı. Devrin başında 30-40 kişiden ibaret olan öğretim kadrosu 1901 tarihinde yaklaşık 70-75 kişiye ulaşmıştır. Bu sayının 1/3'i ecnebi, 2/10'si gayr-i müslim tebaadan ve yarısı da Türk asıllı öğretmenlerden müteşekkil idi [112].

Öğretim ve ders programları: Mekteb-i Sultanî'de öğretim esas olarak iki kısma ayrılmıştır.

1—Sınıf-i iptidaîye kısmı

2—Esas Sultanî kısmı

Daha evvel de belirttiğimiz gibi, birinci kısımda, ikinci kısımda altı yıl öğretim yapılıyordu. Bu altı yıllık öğretim dahi iki safhada oluyordu. Dolayısıyla toplam dokuz yıl olan Mekteb-i Sultanî öğretimi birbirine bağlı üç safhada gerçekleşiyordu.

1. Sunuf-u İptidâiye (ilk kısım 3 yıl)
2. Sunuf-u Tâliye (ikinci yıl 3 yıl)
3. Sunuf-u Âliye (yüksek kısım 3 yıl)

Âliye kısmı ayrıca Edebiyat ve Ulûm olmak üzere iki şubeye ayrılmıştır. Başlangıçtan beri Fransızca olan öğretim dili II. Abdülhamid devrinde de muhafaza edilmiştir. Bunun yanında, Türkçe derslerine de gereken önem verilerek, talebelerin Osmanlı kültüründen tamamen kopmaları önlenmek istenmiştir. Bu husu üzerinde o kadar durulmuştur ki, Sultanî içinde müstakil "Tedrisat-ı Lisan-i Osmanî Nezareti" tesis olunarak, müdürlüğüne de Bâb-ı Âli tercüme odası hulefasından Mustafa Cemil Bey tayin edilmiştir [113].

Üç yıllık ilk kısımda küçük çocuklara lisan-ı Türkî, Fransızcanın başlangıcı, Müslüman çocuklar için ilm-i hal ve eczâ-yı şerife gibi dersler veriliyordu. Altı yıllık Sultaniye kısmında ulûm ve fünun dersleri okutulduğu gibi, Türkçe, Arabî, Farsî, Fransızca her talebeye mecburi idi. Diğer diller ise ihtiyarî olarak okutuluyordu. Dahilî (yatılı) ve nisfa dahilî talebeler jimnastik dersini almak zorunda idiler. Müzik dersi için böyle bir mecburiyet söz konusu olmadığından, ancak isteyenler parasıyla piyano ve

[112] 1316 Maârif salnâmesi, s. 603.

[113] Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 342.

keman dersleri alabiliyorlardı [114]. Okutulan derslerin sınıflara dağılışı ise şöyledir[115].

Sınıf-ı ibtidaî
I. II. III. yıllar

Türkçe dersler
Kıraat ve yazı
Kıraat ve imlâ
Muhtasar sarf-ı Türkî (Türkçe grameri)
Hatt-ı rık'a
Ulûm-u diniye

Fransızca dersler
Fransızca
Hesap
Hüsn-ü hatt-ı Franseviye (Fransızca yazı)

Sınıf-ı Taliye
I. II. III. yıllar

Türkçe dersleri
Ulûm-u diniye
Sarf-ı Osmanî (Osmanlı grameri)
Arabî
Kıraat-ı Türkiye ezber ve imlâ
Nahv-ı Osmanî (cümle kuruluşu)
İmlâ, kıraat ve ezber
Farisî
Kavaid-i Osmaniye (Osmanlıca kural)
Kitabet
Hüsn-ü hat

Fransızca dersler
Fransızca
Hesap
Coğrafya (Coğrafi terimler, Kıtalar, Avrupa)
Dürus-u eşya (felsefe ve tabiî ilimler)
Tarih (eski çağın sonuna kadar)
Ulûm-u riyaziye
Hüsn-ü hat
Resim

Sınıf-ı Âliye
IV. V. VI. yıllar

Ulûm-u diniye
Kitabet
Arabî
Farisî
Tarih-i Osmanî
İlm-i ahlâk
Kitabet-i resmiye
Belâgat-ı Osmaniye
Ahlâk ve mantık
Fıkıh-ı şerif
Tarih-i İslâm
Tercüme (Türkçe-Fransızca; Fransızca-Türkçe)
Hüsn-ü hat

Fransızca (yazı, pratik)
Ulûm-u riyaziye
Hendese
Fizik ve Kimya
Tarih-i Umumi (orta ve son çağlar)
Coğrafya (İslâm ve Osmanlı ülkeleri)
İlm-i mevalit (Tabiat ilmi)
Usûl-ü defter
Hikmet-i nazariye (felfese)
Hıfz-ı sıhha (sağlık)
Resim
Tersimat

[114] 1321 Maârif salnâmesi, s. 115.

[115] Aynı yerde, s. 108-115.

Yukarıdaki Türkçe ve Fransızca derslerin okuyup bitirenlere Edebiyat ve Ulûm Şahadetnâmesi veriliyordu. Eskiden sadece birini bitirene de Şahadetnâme verilir, fakat hangi dilden aldığı şahadetnâme üzerinde belirtilirdi. Son zamanlarda ise birinden başarı gösteren talebeye ancak "ehliyetnâme" veriliyordu. Şayet ilerde imtihana girer eksiğini tamamlarsa, o zaman şahadetnâme almaya hak kazanıyordu[116]. Mekteb-i Sultanî'de okutulan dersler âliye kısmında, ayrıca Edebiyat ve Ulûm şubelerine ayırıyordu. Edebiyat bölümünde daha ziyade Fransızca dahil dil dersleri, tarih, coğrafya, felsefe gibi sosyal ve beşerî ilimler, Ulûm şubesinde ise fen dersleri ve tabiî ilimler gösteriliyordu. 1869 Nizamnâmesinde Sultanîler için gösterilen derslerden bazıları, Galatasaray Sultanîsi içinde hukuk ve mühendislik bölümlerinin açılmasıyla daha evvel programlardan kaldırılmıştı[117]. Bu okulun sunuf-u tâli (idâdî kısmı) dersleri diğer idadilerde okutulan derslere uygundur[118].

2) Vilâyet Sultanîleri:

1869 Nizamnâmesinde her ne kadar vilâyet merkezlerinde, birer Sultani açılması öngörülmüşse de bu gerçekleştirilememiştir. Ancak Faik Reşit Unat, imtiyazlı bir vilâyet olan Girid'in merkezinde "Mekteb-i Kebîr" adı ile bir "Mekteb-i Sultanî" açıldığına işaret etmekte ise de okulun açılışı, nizamnâmesi, programı gibi hususlarda fazla bilgi vermemiştir[119]. Aynı şekilde 1301 (1884) Suriye Vilâyeti Salnâmesinde "Medrese-i Sultanîye" adı altında bir okul zikredilmiştir[120]. Salnâmede verilen bilgiye göre, Beyrut'taki okulun Mekteb-i Sultanî seviyesinde olduğu anlaşılıyor. Okul altı yıllık olup, 17 öğretmene, 146 talebeye sahiptir. Okul ücreti 18 lira olarak gösterilmektedir. Ders programları ise aşağıdaki gibidir[121].

Birinci Sınıf: Sarf-ı Arabî ve Türkî, Fransızca, Hesap, Nahv ve Hüsn-ü hat. Ayrıca Kur'an ve ilm-i hal de okutulur.

İkinci sınıf: Sarf ve nahv-ı Arabî, Türkçe, Farisî, Fransızca, Hesap, Coğrafya, Hat, İngilizce.

[116] Aynı yerde, s. 107, Yalnız Türkçe veya Fransızca'dan şahadetnâme verme usûlüne 1890 (1308) yılında son verilmiştir (Bk. Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 268).

[117] Osman Ergin, ayn. esr., c. II, s. 584-585.

[118] Nevzat Ayas, ayn. esr., s. 233

[119] Faik Reşit Unat, ayn. esr., s. 47-48.

[120] 1301 Suriye vilâyeti salnâmesi, s. 123.

[121] Aynı yerde.

Üçüncü Sınıf: Nahv-ı Arabî, mantık, Farisî, Fransızca, Hesap, Coğrafya, hat, İngilizce (imlâ ve tercüme), Tarih;

Dördüncü Sınıf: Mantık, Fransızca, Cebir, Hukuk, Coğrafya, Edebiyat-ı Türkiye, İngilizce, Tarih, Hikmet-i tabiiyye, Kimya, Hat, Resim;

Beşinci Sınıf: Mâani, Beyân, Edebiyat, Hendese, İlm-i servet (ekonomi), Tarih, Tarih-i tabiyye, Hikmet-i tabiyye, Kimya, Hukuk;

Altıncı Sınıf: Aruz ve Edebiyat, Hendese, Kimya, Fenn-i defteri, Servet, Hukuk, Mekanik, Fenn-i Ziraat, Resim.

Gerçi bu derslerle, Galatasaray Sultanîsi programlarında ve 1869 Nizamnâmesinde gösterilen dersler arasında ufak bazı farklar var ise de, o devirde sık sık program değişikliği yapıldığı düşünülürse bu durum tabiî karşılanabilir. Ayrıca "Medrese-i Sultanîye"ye on yaşından aşağı çocukların alınmaması, rüşdiye veya iptidaîye mezunlarından imtihanla talebe kabulü ve yetersiz çocukların okulun iptidaî kısmında okumaları gibi bir takım şartların öngörülmesi, bu okulun "Sultanî" olarak açılmış olduğunu daha da kuvvetlendirmektedir[122]. Kısaca Girid ve Beyrut hariç tutulacak olursa, her halde başka yerlerde Sultanî okullarının açılamadığı anlaşılıyor.

Fakat, II. Abdülhamid devrinde vilâyet idâdîleri yedi yıla çıkarılarak Sultanîlerin eksikliği giderilmeğe çalışılmıştır. Nitekim, yedi yıllık ve yatılı vilâyet idâdîleri "Mekâtib-i Sultaniye"den beklenen hizmeti devrin sonuna kadar görmüşlerdir.

[122] Aynı yerde.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÖĞRETMEN MESELESİ VE MALÎ KAYNAKLAR

A)ÖĞRETMEN YETİŞTİRME VE KAYNAKLARI

1)Tanzimat yılları

Osmanlı İmparatorluğu'nda, modern maârifin gelişmesinde karşılaşılan en büyük güçlüklerden birisi ve en önemlisi şüphesiz öğretmen yokluğudur. Başlangıçta, hattâ uzun yıllar bu eksiklik medrese mezunlarının öğretmen yapılmasıyla giderilmiştir. Ancak bu durum, modern eğitim ve öğretim anlayışına sahip olan maârifçiler tarafından yadırganmaktaydı. Çünkü, bir taraftan yeni okulları, medresenin sultasından ve idari yönden, Evkaf Nezaretinden veya Şeyhülislâmlıktan kurtarmaya çalışmak, diğer taraftan bu okullara ve yeni öğretime karşı olan medreselileri öğretmen yapmak, amaca erişmeyi güçleştiriyordu. İşte bu çelişkili durumu bir dereceye kadar hafifletmek için, yeni açılan rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek maksadıyla 16 Mart 1848 tarihinde İstanbul'da *"Darülmuallimîn"* adıyla bir öğretmen okulu açılmıştır. Böylece, medresenin yanında, teşekkül etmekte olan yeni eğitim müesseseleri, öğretmen yetiştiren bir kaynağa kavuşmuşlardır. Darülmuallimîn kurulduktan sonra rüşdiye okullarının açılmasına hız verilmiştir.

Maârif tarihi yönünden ilk Darülmuallimîn'in önemi ne programında, ne de talebe sayısındadır. Esas olan, Tanzimatçıların öğretmensiz maârif olamayacağını anlamalarıdır. Başka bir deyişle, modern eğitim ve öğretimin, açılan okullara medrese geleneğine bağlı kimselerin öğretmen tayin edilmesiyle değil, fakat yeni usûllere göre yetişmiş aydınların öğretmen yapılmasıyla mümkün olacağı fikrinin kabul edilmesidir. Artık okulla öğretmenin ayrı düşünülemiyeceği ortaya çıkıyor. Bunula beraber, okulun programında fazla bir yenilik göze çarpmamaktadır. Dersler, Arapça, Farsça, Türkçe, hesap, coğrafyadan ibaretti. Zaten acil öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere medreselilerden alınan talebelere, bu derslerden başka şey verilmesi düşünülemezdi.

Modern eğitim ve öğretimde öğretmenin rolü ve önemi anlaşılmış olmasına rağmen, bu Darülmuallimînden başka bir öğretmen okulu, maalesef 1868'e kadar açılamamıştır. Fakat, 1862'den sonra sıbyan okulları iptidaî okulları adı altında *"usûl-ü cedîd"* üzere açılıp Maârif Nezaretine bağla

nınca, bu okulların da öğretmen ihtiyacını karşılamak için 1868'de bir *"Darulmuallimîn-i Sıbyan"* (ilk öğretmen okulu) açılmıştır. İlk yıl imtihanla ve burslu olarak 30 talebe kabul eden *Darulmuallimîn-i Sıbyan"ın* kurulması, devletin rüşdiyelerden sonra ilk okullara da önem vermeye başladığını gösterir[1].

Darulmuallimîn-i Sıbyan'ın öğretim süresi iki yıl olup, Arapça, Farsça, hesap gibi derslerden biraz anlayan kimseler talebe olarak alınmıştır[2].

Öğretmen yetiştirme meselesini bu şekilde ön plâna çıkması, Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinde öğretmen okullarına gereken önemin ve yerin verilmesinde etkili olmuştur. Gerçekten Nizamnâmede, rüşdiye, idâdî ve sultanîlere öğretmen yetiştirmek için İstanbul'da *"Darülmuallimîn-i Kebîr"* adıyla bir öğretmen okulunun tesisi öngörülmüştür[3]. Ayrıca her şubede okutulacak dersler, şu şekilde tesbit edilmiştir:

a) Rüşdiye Şubesi (3 yıl)

Ulûm dersleri	**Edebiyat dersleri**
Tersim-i hutut, hesap	Türkçe kitabet ve inşa,
Defter tutma usûlü	Arabî, Farsî
Hendese, mesaha, cebir	*Her cemaatin kendi lisanı*
	Tarih-i umumî

b) İdâdî Şubesi (2 yıl)

İlm-i mevalid, Hendese-i resmiye ve menazır	Arabî Farisî, Türkçe şiir ve inşa
Cebir Hikmet-i tabiiye,	Fransızca, Kavanin-i Osmaniye,
Kimya, Resim	ilm-i servet

c) Sultaniye Şubesi (3 yıl)

Müsellesat-ı müsteviye ve kureviye	Türkçe inşa ve eş'ar
Cebirin hendeseye tatbiki	Arabî, Farsî
Cerr-i eskal, ilm-i heyet, Kimya	Maani
İlm-i mevalid, Jeoloji,	Türkçe ve Fransızca tercümeler
Fenn-i tahtit-i arazi, Resim	Hukuk-u milel

Darülmuallimîn-i Sıbyan bu büyük Darülmuallîmin dışında bırakılmış ise de idarî yönden ona bağlanmıştır. Ayrıca, kendisine, vilâyetlerde

[1] Hasan Ali Koçer, Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi, Ankara 1967, s. 11

[2] Aziz Berker, ayn. esr., s. 93.

[3] Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, madde: 52-67.

açılacak Merkez Darülmuallimînleri için öğretmen yetiştirme vazifesi de verilmiştir[4].

1869 Nizamnâmesinin Darülmuallimînlerle ilgili maddeleri kağıt üzerinde kalmaktan öteye gidememiştir. Fakat, 1874'te "İstanbul Darülmuallimîni" adı altında sıbyan, rüşdiye, idâdî şubelerini ihtiva eden bir okul açılmıştır*. Öğretim müddeti sıbyan şûbesinde iki; rüşdiye ve idâdî şubelerinde ise üç yıldır. Bu arada ders programlarında ve diğer husûslarda bazı düzenlemeler yapılmıştır[5].

1874'ten sonra taşrada da öğretmen okulları açmaya teşebbüs edilmiş ise de, ancak 1875 yılında Bosna, Girit ve Konya vilâyetlerinde birer Darülmuallimîn-i Sıbyan açılabilmiştir[6]. Taşradaki bu okullar da bir yıllık olup, ulûm-u dîniye, tecvid, hesap, tarih, coğrafya, imlâ, inşa, yazı, Türkçe gibi dersler okutuluyordu[7].

Her ne kadar Tanzimat devrinde Darülmuallimînler nicelik ve nitelik bakımından pek yetersiz kalmışlarsa da, açılan bir kaç okulu ilk ve orta öğretim bakımından ileri bir adım, ve modern maârif zihniyetine sahip, kimselerin başarısı olarak görmek yerinde olur. Öğretmen okullarının yetersizliği yüzünden, İmparatorluğun öğretmen ihtiyacı eskiden olduğu gibi yine medreseden karşılanmıştır.

2) İstanbul Darülmuallimîni (1876-1909)

Daha evvelde temas ettiğimiz gibi, İstanbul Darülmuallimîn-i Sıbyan, rüşdiye, idâdî şubelerinden ibaretti. Ancak sıbyan şubesi Darülmuallimîn-i Sıbyan adıyla ayrı bir binada, rüşdiye ve idâdî şubeleri ise birlikte ayrı bir binada bulunuyordu. II. Abdülhamid devri başlarında, sıbyan şûbesi "Darülameliyat" haline getirilmiştir. Bundan maksat, kısa bir müddet için-

[4] Aziz Berker, ayn. esr., s. 94-95 (Bir ara kapanan Darülmuallimîn-i Sıbyan'ın tekrar açılarak, vilâyet Darülmuallimîn'lerine de öğretmen yetiştirilmesini öngören 1 Recep 1289 tarihli mazbata sureti).

* Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 18. no. 553/419, zarf 93, karton 37. İdâdî şubesinin Darülmuallimîn-i Rüşdî içinde açılmasına 1874 tarihinde karar verilmiş ve 10.000 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Ayrıca idâdî şubesi mezunlarına rüşdiye öğretmenlerinden 200 kuruş fazla maaş verilmesi karara bağlanmıştır.

[5] Programları, giriş şartları v.s. için bk: Mahmut Cevat ayn. esr., s. 135 (23 muharrem 1291 tarihli resmi ilân).

[6] F. Reşit Unat, ayn. eser. s. 33.

[7] Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmelerdeki Etkileri 1848-1940*, Ankara 1972, s. 24 (basılmamış doçentlik tezi).

de usûl-ü cedîdiye vakıf kimseler yetiştirerek, sıbyan okullarının öğretmen ihtiyacını karşılamak idi. Bir nevi kurs mahiyetinde olan "Darülameliyat" 1882-1883 arasında geçici olarak faaliyetini sürdürmüştür. 1884-1885 ders yılında tekrar eski haline yani Darülmuallimîn-i Sıbyan'a çevrildiğini görüyoruz.

1878 yılında, sıbyan şûbesinde okutulan "Tedris usûlü" dersi, rüşdiye şûbesine de konulmuştur. İki yıllık olan idâdî şubesi, başlangıçta rüşdiye şûbesi öğretmenleriyle öğretime devam ettirilmişse de bu durum pek yeterli görülmemiştir. Bunun üzerine 16 talebesi olan bu şube, 1878'de maârif dairesine nakl olunmuştur[8]. Burada, dışardan öğretmenler bulunmak suretiyle, öğretime devam edilmiştir. Bu öğretmenlerden Selim Efendi mantık Darülfünûn müdürü Tahsin Efendi müsellesat ve kozmoğrafya derslerine girmiştir[9]. Diğer dersler ise, Türkçe şiir ve inşa, Fransızca, hikmet-i tabiîye, ilm-i mevalid, cebir, hendese, kimya, Arabî, Farisî ve resimden ibaretti[10].

Bu şekilde öğretimini sürdüren idâdî şubesi fazla devam etmemiş ve 1880 (1297) yılında kapanmıştır [11]. 1881 (1298) tarihli Devlet Salnâmesi'nde, idâdî şubesine yer verilmemesi bu hususu teyit etmektedir [12]. Böylece İstanbul Darülmuallimîni 1889-90 (1307) yılına kadar, rüşdiye ve sıbyan şubeleriyle varlığını sürdürmüştür. Bu tarihe kadar, İstanbul ve vilâyetlerde idâdî okullarının artışı ve öğretmen bulmanın güçlüğü göz önüne alınarak Darülmuallimîn'de hem idâdî hem de sultani öğretmenliğine mahreç olmak üzere, âliye şubesi 3 Kasım 1891'de açılmıştır [13]. İptidaî, rüşdiye ve âli şubelerinin her birinde öğretim müddeti ikişer yıl olarak tesbit edilmiştir. Yeniden düzenlenmiş olan Darülmuallimîn'e giriş şartları 1892 (8 Şevval 1309) tarihli Takvim-i Vekayi'de ilân edilmiştir. Buna göre [14].

İptidaî şubesine gireceklerin, yapılacak imtihanda Arapça sarf ve nahv, hüsn-ü hat ve imlâ, kıraat-ı Türkî'den başarı göstermesi; hüsn-ü ahlâk sahibi, sağlam, 20-30 yaş arasında olması gerekiyordu. Sonuncu nitelikler diğer şubeler için de lüzumlu idi.

[8] Başbakanlık Arşivi, İrade (Şûra-yı Devlet), no. 2047.

[9] Aynı yerde.

[10] Aynı yerde.

[11] Hasan Ali Koçer, ayn. esr., s. 28.

[12] 1298 Devlet salnâmesi.

[13] M. Cevdet, Tedrisat Mecmuası, İstanbul 1332, sayı 32.

[14] Takvim-i Vekayi no, 275, 8 şevval 1309.

Rüşdiye şubesine giriş için, iptidaî şubesinden mezun ve 20 yaşını geçmiş; hariçten gireceklerin ise iptidaîye mezunu veya iptidaiye şubesinden mezun olanlar kadar bilgili olması şarttı.

Âliye şubesinin edebiyat şubesine girecekler sözlü olarak Arapçadan ve Türkçe kompozisyondan; fünûn şubesi için ise ulûm-u riyaziye, tabiîye ve hikmetten imtihan vermeleri gerekli idi. Darülmuallimîn'in Rüşdiye şubesiyle idâdî ve sultanî okullarını başarı ile tamamlayanlar, bir yıl içinde müracaat ettikleri takdirde, imtihansız olarak âliye şubesine alınıyorlardı.

1886-1887 (1304) yılında yatılı hale getirilen Darülmuallimîn talebeleri, mezun olduktan sonra öğretmenlik yapmak istemedikleri takdirde, aldıkları bursları hükûmete geri ödemek zorunda bırakılmıştır. Bu tedbirle, her mezun, öğretmenlik mesleğine yöneltilmek istenmiştir[15].

1891'de edebiyat ve fünûn bölümlerine sahip olan âliye şubesinin, bu iki bölümü birleştirilerek öğretim süresi üç yıla çıkarılmış ise de 1901 yılında tekrar eski haline getirilmiştir[16]. Bu durum 1908'e kadar muhafaza edilmiştir.

Devrin sonlarına doğru, Darülmuallimîn'de okutulan dersler aşağıda verilmiştir[17].

İptidaî şubesi:

Kur'an-ı Kerim, tecvid ve fıkıh, Türkçe kavaid ve imlâ, Usûl-ü tedris, Arabî sarf ve nahv, Kavaid-i Farisî, Fransızca, Hesap, İlm-i eşya, Umumî ve Osmanlı coğrafyası, Tarih-i İslâm, Hüsn-ü hat, Ziraat.

Rüşdiye şubesi:

Ulûm-u diniye, Kavaid ve imlâ, Usûl-ü tedris ve terbiye-i ahlâk-i etfal, İnşâ, Arabî ve mantık, Farisî, Hesap, Fransızca, Usûl-ü defter, Cebir, Hendese, Hikmet, Mevalid, Coğrafya, Tarih, Hüsn-ü hat, Resim, Ziraat.

Âliye şubesi:

Edebiyat kolu: Belagat-ı Arabî, Belagat-ı Türkîye, Belagat-ı Farisî, kitabet-i resmiye, coğrafya, tarih, Kavanin.

Fen (Fünûn) kolu: Hesab-ı âli, Cebir-i âdi ve âli, Usûl-ü defter, kimya, tabakat, Kozmoğrafya, müsellesat, hikmet-i tabiiye, hendese tersimat-ı riyaziye, hayvanat ve nebatat, ziraat.

[15] 1318 Maârif salnâmesi, s. 136.

[16] F. Reşit Unat, ayn. esr., s. 35.

[17] 1321 Maârif salnâmesi, s. 122-126.

Müşterek dersler: Akaid, ahlâk, Fransızca, ilm-i servet ve fenn-i malî, ilm-i ahval-ı nefs.

Darülmuallimîn talebesi hakkında da bir fikir edinmek için, bazı rakamları gözden geçirmekte fayda vardır.

Yıl	Talebe	Mezun	Öğretmen
1878 (1294)	160	—	—
1880-81(1298)	60	—	—
1882-83(1300)	74	16	—
1883-84(1301)	98	—	10
1884-85(1302)	200	11	—
1887-88(1305)	162	—	—
1898-99(1316)	168	39	39+2 mubbasır
1903 (1321)	178	67	40+3 mubbasır

1891'de yapılan ıslâhat esnasında, Darülmuallimîn talebe sayısı, ipdidaîye şubesi 60; rüşdiye 40; âliye olmak üzere 140'la tahdit edilmiş ise de buna pek riayet edilmemiştir. Diğer taraftan, öğretmen sayısı 40'a çıkarılarak okulun öğretim seviyesi yükseltilmiştir. Böylece, Darülmuallimîn Tanzimat yıllarına göre biraz daha iyi hale getirilerek, kaliteli öğretmenler yetiştirmeye gayret edilmiştir.

3) Taşra Darülmuallimînleri:

Diğer maârif müesseseleri gibi, Darülmuallimînler de II. Abdülhamid zamanında, İstanbul'a has bir okul olmaktan çıkarılarak pek çok vilâyet merkezinde kapılarını öğretime açmıştır. Maârif Nezareti, daha başlangıçta öğretmen yetiştirme işine önem vererek bir taraftan İstanbul Darülmuallimînini ıslâha çalışırken, diğer taraftan da taşra okullarının öğretmen ihtiyacını karşılamak için vilâyet merkezlerinde birer Darülmuallimîn-i Sıbyan açma işini ele almıştır. Çünkü taşra sıbyan okullarının ıslâhı, yeni yetişmiş öğretmenlere bağlı idi. Bütün İmparatorluğun ilk okul öğretmen ihtiyacının da İstanbul Darülmuallimîn-i Sıbyan mezunlarıyla karşılanamayacağı biliniyordu. Bu yüzden taşrada, yani yerinde öğretmen yetiştirme fikri Nezaret tarafından uygulamaya değer bulunmuştur. Nitekim ilk teşebbüsün 1880 (1297) tarihinde yapıldığı görülmektedir.

1880'de Kosova vilâyetinin Piriştine şehrinde bir Darülmuallimîn-i Sıbyan açılmıştır. Bu husûsla ilgili bir irâde-i seniyyede, okulun gayesi *"Kosova vilayetindeki hocalara yeni usûlün öğretilmesi ve yeni hocalar yetiştirilmesi"* şeklinde ifade edilmiştir[18]. Buna göre, Piriştine Darülmuallimîn-i Sıb-

[18] Başbakanlık Arşivi, İrade (Dahiliye), no. 64621.

yan'ına hem yeni öğretmen yetiştirmek, hem de mevcut öğretmenlere kurs vermek gibi iki görev verilmiştir. Aynı vesikadan, Piriştine'de tatbikat okulu olarak bir de numûne iptidai okulu öğretmenlerinden Hüseyin Efendinin buraya 750 kuruş maaşla tayin edildiğini görüyoruz. Ayrıca Piriştine Darülmuallimîn-i Sıbyanî *"Mekâtib-i âliye"* den sayıldığından, okulun maaş ve diğer masraflarının karşılanması için maârif bütçesinden tahsisat ayrılmıştır.

Bundan sonra taşrada Darülmuallimîn açma hareketi hızlanmıştır. Özellikle vilâyet maârif meclisleri, bu harekette ön ayak olmuşlardır. Zaten önemli vazifelerinin başında, bulundukları yerde Darülmuallimîn açmak olan bu meclisler, kısa zamanda bina için gerekli olan arsaları temin etmişlerdir. Bu yüzden, Maârif nezaretine müracaat ederek okul için yeni tahsisat ve öğretmen istiyorlardı. Fakat maârif bütçesi bu isteklerin karşılanmasına müsait değildi. Ayrıca, Darülmuallimînler için karşılık gösterilen Evkaf-ı münderise varidatından maârife tahsis edilen para da yetersiz idi. Bu durum karşısında Maârif Nazırı Mustafa Nuri Paşa konuyu Maârif Meclisine götürerek hükûmetten tahsisat istemeyi uygun bulmuştur.

10 Kasım 1882 (29 Zilhicce 1299) tarihinde toplanan ve Selim Sabit Efendinin de bulunduğu Maârif Meclisi, taşrada Darülmuallimînlerin açılması meselesini etraflıca ele akmıştır. Meclis, maârif müdürü bulunan 10 vilâyet merkezinde Darülmuallimîn açılmasını ve bu iş için ayda 12.000 kuruş tahsisat ayrılmasını kararlaştırmıştır. Fakat II. Abdülhamid, önemine binaen konunun Meclis-i Vükelâ'da tekrar incelenmesini istemiştir.

Meclis-i Vükelânın hazırladığı mazbata Darülmuallimîn'lerin açılışına ışık tuttuğundan aynen alınmakta fayda görülmüştür:

"Bittedriç tamim olunmak üzere bazı vilâyat-ı şâhânede teşkil olunan maârif meclislerinin başlıca vazifelerinden biri de sıbyan mekteplerinin teksiri ve mevcut muallimlerin ıslâhıyla yeniden muktedir hâceler yetiştirilmek için vilâyet merkezlerinde birer Darülmuallimîn-i Sıbyan küşâdı olmasıyla şimdilik maârif müdürü bulunan vilâyetler merkezlerinde birer Darülmuallimîn-i Sıbyan küşâdı ve bunlar için ileride cihât-ı muayyenesinden karşuluğu tedarikle istiğna hasıl oldukça kat' ve tevkif olunmak üzere şehri 12.000 kuruşun sarfı hakkında talebi mezuniyeti havi maârif nezaretinin takririyle melfufu olan mazbata maruz-u huzûr-u âli kılındıkta esasen işin ehemmiyeti cihetiyle bir kerede meclis-i acizanemizce mütalaa ve müzakeresi hususuna irade-i seniyye-i hazret-i pâdişahı şeref müteallik buyrulmuş olmasıyla keyfiyet miyane-i çakerânemizde müzakere olundu. zikr olunan takrir ve mazbata da gösterildiği ve maârif nazırı Paşa tarafından şifahen dahi izâh olunduğu üzere mekâtib-i ibtidâiye-i sıbyan için tertib olunan tedris usûlü üzerine taşralılar-

*ca talime muktedir muallim bulunamadığından ve buradan (Dersaadet) tedarik ve izamı külfet ve müşkilât-ı mucib olduğundan mahallerince muktedir muallimler yetiştirilmek için vilâyet merkezlerinde birer Darülmuallimîn-i Sıbyan küşâdı lâzım geleceği anlaşılıp bu ise tamim-i maârif hakkındaki maksad-ı âliye muvaffık bulunduğundan şimdilik maârif müdürü bulunan vilâyet merkezlerinde birer Darülmuallimîn-i Sıbyan küşâdıyla bunlar için bervech-i meşruh şehri 12.000 kuruşun 99 senesi bütçesine idhâlen sarfı zımmında tezekkür ve tensib ve mezkûr mazbata ve takrir leften takdim kılınmağla olbadda"*19...5 Rebiülevvel 1300 (1 Kânunısâni 1298).

Meclis-i Vükelâ'nın, maârif hayatında öğretmenin önemini dile getirdiği bu mazbata, Sadr-ı âzam Said Paşa tarafından II. Abdülhamid'e 1882 (5 Rebiülevvel 1300) tarihinde arz edilmiştir. Üç gün sonra yani 8 Rebiülevvel 1300'de 10 vilayette Darülmuallimîn-i Sıbyan açılması ve ayda 12.000 kuruş tahsisat ayrılmasına irade buyrulmuştur [20]. Burada dikkati çeken bir husûs, arz tezkeresinde de belirtildiği gibi, ileride Darülmuallimînler için bir gelir kaynağı bulundukça, hükûmetin ayırdığı 12.000 kuruşun kesileceğidir. Bu da, maârifin her hangi bir alanında girişilen şuurlu ve olumlu teşebbüsün karşısına daima malî sorunların çıktığını göstermektedir.

Yukardaki irade üzerine vilâyetlerde Darülmuallimînler inşasına girişilmiş ve İstanbul'dan da peyderpey öğretmenler gönderilmeye başlanmıştır. Bu sırada, İstanbul Darülmuallimîn-i Sıbyan-ın "Darülameliyat'a"a çevrilmesinin sebebi açıkça ortaya çıkmaktadır. Zira Devlet bir an evvel vilâyet sıbyan okullarına yeni usûl bilir öğretmenler yetiştirerek ilk öğretimi ıslâh etmek istemiştir.

Taşra Darülmuallimînleri kısa zamanda Edirne, Kosova, Konya, Sivas, Amasya, Bursa, Selânik, Aydın, Halep, Mamüratülaziz, Van, Musul vilâyet merkezlerinde açılarak öğretime başlamışlardır [21]. Fakat bu Darülmuallimînler umulan neticeyi vermemiştir. 1888 (16 Recep 1305)'de toplanan Maârif Komisyonu bunun sebebini şu şekilde açıklamıştır: *"...Darülmuallimînlerden istifade olunamadığı bahsine gelince, çünkü bunlara girecek olanlar talebe-i ulûmdan bulunduğundan köylerden kalkıp, vilâyet merkezlerine gelmek ve orada tahsil için bir kaç sene kalmak lâzım gelip, halbuki talebe-i ulûmun fakir halleri bu kadar masraf ihtiyarına müsaid olmadığından bunlardan rağbet eden bulunamamış ve Darülmuallimînler sıbyan mektebinden talebe kabul ederek*

[19] Aynı yerde.

[20] Aynı yerde.

[21] 1303 Devlet salnâmesi.

büsbütün vaziyetinden çıkmıştır...." [22]. Görüldüğü gibi Darülmuallimînlere talebe bulunamamıştır. Bulunan talebelerin de istenilen niteliklere haiz olmaması, öğretmen yetiştirme işini daha da güçleştirmiştir. Buna rağmen vilâyetlerde Darülmuallimîn açılmasına devam edilmiştir. Fakat bu tarihten sonra bazı vilâyetlerde, masrafları mahallince karşılanmak üzere, kaza, sancak, nahiye ve köylerden kabiliyetli kimselerin Darülmuallimînlere kabul edilmesi yoluna gidilmiştir [23]. Çünkü hükûmet, öğretmen yetiştirilmesine dikkat edilmesi, aksi halinde, diğer maârif yatırımlarının boşa gideceği husûsunda vilâyet yetkililerine emirler gönderiyordu [24].

Taşra Darülmuallimînlerine ne dereceye kadar önem verilmiş olduğunun anlaşılması için 1905-1906 (1323-1324) yıllarında Darülmuallimîn bulunan yerlerin şöylece tesbiti faydalı görülmüştür [25].

1 Edirne	9 Bursa	17 Niğde	25 Musul
2 Erzurum	10 Diyarbekir	18 Isparta	26 Van
3 Adana	11 Şam	19 Antalya	27 Hakkâri
4 Ankara	12 Selânik	20 Üsküp	28 Yanya
5 İzmir	13 Sivas	21 İştip	29 Yemen
6 Bağdat	14 Trabzon	22 Pirizen	30 Bingazi
7 Beyrut	15 Kastamonu	23 Harput	31 Zor
8 Rodos	16 Konya	24 Manastır	32 Kudüs

1905-1906 yıllarında yapılan istatistik cedvellerinde bu okulların, Bursa'daki hariç hepsi de Darülmuallimîn-i İptidaîye olarak gösterilmiştir. Bursa'dakinin ise Darülmuallimîn-i Rüşdî olduğu işarte edilmiştir; fakat iptidaiye şubesinin de bulunduğu muhakkaktır. Buna göre, İmparatorlukta toplam 32 Darülmuallimîn-i İptidaiye mevcut olduğu anlaşılıyor. Bazı sancakların okul istatistiklerini gödermediğine dair bir kaydın listede yer aldığı hesaba katılırsa bu rakam 35 veya 36'ya çıkabilir.

Nicelik yönünden yeterli gibi görünen Darülmuallimînlerin nitelik bakımından yeterli seviyede oldukları söylenemez. Özellikle sancak ve bazı vilâyet Darülmuallimînleri öğretmen, talebe, bina yönünden öğretmen yetiştiren bir müessese olmaktan uzaktı. Bunların çoğu bir veya iki öğretmene, 10-30 arasında değişen talebeye sahipti. Hattâ bazılarının talebe mevcudu beş altıyı geçmiyordu.

[22] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 22, no. 462, zarf 153, karton 66.

[23] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 18, no. 79/119 zarf 106, karton 66.

[24] Aynı yerde.

[25] 1328 Devlet salnâmesi (1323-1324 istatistiklerine göre).

Öğretim müddeti iki yıl olan vilâyet Darülmuallimînlerin dersleri ise, Kuran-ı Kerim ve tecvid, Arabî, Kavâid-i Türkî ve imlâ, hesap, tarih, coğrafya ve hat'tan ibaretti[26]. Darülmuallimînlere *"her halde Türkçe okuyup yazmaları"* olanların kabul edileceği şartı konduğuna göre daha ağır bir programın uygulanamayacağı açıktır.

4)Diğer öğretmen kaynakları:

İmparatorluk dahilinde mevcut sıbyan-iptidaî okullarının öğretmen ihtiyacını, hepsinde yaklaşık 1.000 talebe bulunan 32 taşra Darülmuallimîn-i Sıbyan'ın karşılaması imkânsızdı. Aynı şekilde İstanbul Darülmuallimînînin rüşdiye ve idâdî şûbelerinden de bütün rüşdiye ve idadi okullarına yeterli öğretmen yetiştirmeleri beklenemezdi. İşte bu durum, öğretmen temini için başka kaynaklardan faydalanmayı zarurî kılmıştır. Nitekim gerek Tanzimat, gerek II. Abdülhamid devrinde bu yola başvurulduğu görülmektedir.

Darülmuallimînler dışında, öğretmen temin edilebilecek kaynakların başında medrese veya medreseliler geliyordu. Tanzimat devrinde olduğu gibi, 1876-1909 arasında da ilk ve orta dereceli okulların öğretmen kadrolarının büyük bir kısmını medrese kökenli kimseler işgal etmiştir. Özellikle, köy ve mahalle ilk okullarında, genellikle imam, müezzin, vaiz gibi kimselerden yararlanılmıştır.

Rüşdiye ve idâdîlerde din, ahlâk, Farsça ve arapça gibi dersler, medrese çıkışlılara verdirilmiştir. Fen ve sosyal bilgiler için subaylardan da faydalanma yoluna gidilmiştir. Ayrıca gayr-i müslim unsurlara da bu okullarda sık sık görev verilmişse de hiç bir zaman sayıları bir veya ikiyi geçmemiştir. Bunlar daha ziyâde yabancı dil ve bazan programlara ilâve edilip, öğretmen bulunamayan yeni ders ve konular için okullarda vazifelendirilmişlerdir.

Bu kaynaklar dışında, esas mesleği öğretmenlik olmayan, fakat yetenekli olup devlet dairelerinde vazifeli memurlara da zaman zaman müracaat edilmiştir. 1321 Sıvas vilâyeti salnâmesinde *"idâdî mezunlarının rüşdiyelerde istihdamı rüşdiyelerin gelişmesine pek çok faydalı oldu"* ibaresinin bulunması idâdî çıkışlı gençlerden de öğretmen olarak istifade edildiğini göstermektedir[27]. Öğretmen sıkıntısı olan, diğer vilâyetlerde de bu usûlun uygulandığını tahmin etmek güç olmasa gerektir. Kısaca Darülmuallimîn'ler

[26] 1318 Maârif salnâmesi, s. 185-190.

[27] 1321 Sıvas vilâyeti salnâmesi, s. 185-190.

dışında, öğretmen için başvurulan kaynakları şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Medreseliler,
b) Subaylar,
c) Gayr-i müslimler,
d) Memurlar,
e) İdâdî mezunları,
f) Din görevlileri (imam, müezzin, vaiz vs.).

Bu kaynaklardan gelip, okullarda öğretmenlik yapanların sayılarını ve Darülmuallimîn çıkışlı öğretmenlere göre oranlarını tesbit etmek mümkün olmadı. Okullarla ilgili istatistiklerin bile zor ve az yapıldığı bir devirde öğretmenlerin menşei ve tahsil derecelerini gösteren bir listenin hazırlanmış olması pek mümkün olmasa gerektir. Ancak İstanbul okullarının bazılarında öğretmenlerin durumu hakkında bilgi edinmek imkân dahilindedir.

Darülmuallimînlere ve söz konusu olan kaynaklara rağmen, öğretmen açığının kapatıldığı söylenemez. Nitekim çeşitli tarihlerde yeni kaynaklar yaratmak veya öğretmen yetiştirmek için bazı teşebbüslere girişilmiştir. Bu teşebbüslerin başında, kurslar tertip edilerek, bilhassa ilk okullar için, öğretmen yetiştirilmesi gelir ki, 1882-1883 yıllarında İstanbul'da açılan "Darülameliyat" bunun en iyi örneğidir.

Bundan başka, açık olan öğretmen kadrolarının doldurulması için sık sık imtihanlar tertibiyle, başarı gösterenlere *"ehliyetnâmeler"* verilmiş ve bunlar okullarda istihdam edilmişlerdir. 1888 (1305)'de toplanan maârif komisyonu raporundaki *"...Dersaadette münhal olan muallimlik cihetinin imtihanla usûl-ü cedîde üzere tedrise muktedir olanlara tevcihi hakkında mer'i olan usûle devam ve bazı tedabire müracaatla..."* cümlesi imtihanla, daha önce de, öğretmen tedarik edildiğini ve buna devam olunacağını göstermektedir[28].

Taşra Darülmuallimînleri, talebe azlığı yüzünden arzu edilen neticeyi vermeyince, öğretmen yetiştirme görevinin, medrese binaları içinde *"Medrese-i Muallimîn"* nâmıyla açılacak bir öğretmen okuluna verilmesi düşünülmüştür[29]. Bu yolla, medrese talebelerinin öğretmenliğe yöneltileceği, dolayısıyla Darülmuallimînlerdeki gibi talebe sıkıntısı çekilemeyeceği dikkate alınmışsa da uygulamadan mahrum kalmıştır. Fakat 1325 Bursa

[28] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım 22, no. 462, zarf 153, karton 66.

[29] Aynı yerde.

vilâyeti salnâmesinde *"Medrese-i muallimîn"* adıyla bir okul ismi geçmektedir. Salnâmede (s.337)

"1300'de açılan Darülmuallimîn ihtiyaca cevap verememiştir. Bunun için leylî bir "medrese-i muallimîn" tesisi ve yetişecek muallimlerin medresede bulundukları müddetçe bilfiil vezâif-i talim ve tedrisle de mükellef tutularak en kolay ve makûl usûle hakkıyla kesb-i vukuf etmelerini temin zımnında medrese-i mezkureye merbut bir de iptidâî küşâd olunmuştur" yollu ibare bunların bir kaç yerde daha açılmış olduğunu akla getirmektedir. Ancak buna başka salnâmelerde tesadüf olunmamıştır.

1896 tarihinde, *"Muallim imam"* veya *"İmam Muallim"* yetiştirilmek üzere, Sancak merkezlerinde bir Darülmuallimîn açılması fikri ortaya atılmıştır[30]. Buna göre bu okuldan çıkan kimseler hem imam hem de öğretmenlik yapacaklardı. Ayrıca, köylerde maârife iyi hizmet edebilmeleri için hükûmetin emri altında olacaklardı. Böylece köy ileri gelenlerinin *"taht-ı tahakkümlerinden kurtarılarak"* daha verimli olacakları öngörülüyordu. İyi bir düşünce; ancak gerçekleştirilememiştir. Yine aynı yıllarda, mevcut köy hocalarının, kaza merkezlerinde kursa tabi tutularak kısa bir müddet içinde, usûl-ü cedîd üzere yetiştirilmeleri fikri ortaya atılmıştır. Fakat uygulanıp, uygulanmadığı husûsunda kesin bir bilgi edinilememiştir.

Sonuç, Tanzimat devrine nazaran nicelik, nitelik ve taşraya yayılması yönünden Darülmuallimînler çok daha iyi bir seviyede olmasına rağmen, öğreten bulma ve yetiştirme sorunu II. Abdülhamid zamanında da sürüp gitmiştir. Çünkü, yeni iptidaî, rüşdiye, idâdî okulları açıldıkça öğretmen ihtiyacı, önceki yıllara göre, daha da çok artmıştır. Maârif Nezareti veya hükümetler, artan öğretmen ihtiyacını karşılamak için Darülmuallimînlerin tesisine hız vermişler, ancak bu sefer de açılan Darülmuallimînlere kâfî derecede ve yetenekli talebelerin bulunamayışı sorunu karşılarına çıkmıştır. Buna da çare bulamamışlardır. Dolayısıyla başka kaynaklara müracaat yolu denenmiş, fakat bu da sınırlı olmuştur. Böylece öğretmen sorunu devam etmiş ve o şekilde İttihat ve Terakkî hükûmetlerine devredilmiştir.

B) MAÂRİFİN MALÎ YÖNÜ

Malî güçlük her zaman için Osmanlı modern eğitim ve öğretiminin en önemli sorunu olmuştur. Çünkü, Tanzimat devrinde başlatılan maârif reformunun başarıya ulaşması, her şeyden önce sağlam gelir kaynaklarının

[30] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım a. no. 21/IIIk, zarf 21, karton 131.

bulunmasına bağlı idi. Geleneksel maârif müesseselerinin malî kaynağı olan vakıf sistemi bozulmuş olduğundan bunların gelirleri mevcut eski okullara bile kâfi gelmiyorlardı. Yeni açılan okullar için de vakıflar kurmak imkânsız görünüyordu.Devlet yeni açtığı orta dereceli okulların masrafı altından bile zor kalkıyordu. Böyle olunca eski sıbyan okullarını bir çırpıda devlet bütçesine bağlamak söz konusu olamazdı. Nitekim, sıbyan okulları, yine eski durumunda bırakılmıştır. Fakat, zamanla yeni modern okulların çoğalmasıyla, devlet altından kalkamıyacağı bir malî yükle karşılaşmıştır. Bu suretle, gelişen modern okulların malî yönü ihmal edilmiş ve her hangi bir çözüm getirilememiştir.

Nihayet, 1869 Nizamnâmesinde, maârifin gelir kaynaklarına temas edilmiş ve sağlam değilse bile, bazı tedbirler getirilmiştir. Buna göre maârif gelirleri [31].

1) Devlet bütçesinden ayrılan para (tahsisat-ı miriye),

2) Halkın vereceği yardımlar,

3) Vakıf gelirlerinden alınacak para (tahsisat-ı Vakfiye)

4) Diğer yardımlar (ianat-ı müteferrika),

5) Lise ve yüksek okul talebelerinden alınacak ücret ve para cezalarından ibarettir. Fakat bu gelirlerden elde edilecek meblağdan ilk öğretim için tahsisat ayrılması söz konusu değildir. İlk öğretimin her türlü masrafı halka bırakılmıştır[32]. Kısa bir müddet sonra ilköğretimin, bu yolla, ıslâhının ve yayılmasının mümkün olamayacağı anlaşılmıştır. Bu sebeple 1872 yılında " *öşrün öşrü*" nisbetinde olmak üzere, ilk öğretim için, bir maârif vergisi konulmuştur[33]. Fakat bu kaynaktan elde edilen para, hiç bir zaman, okullara, özellikle ilk öğretime harcanmamış, vilâyetlerin başka ihtiyaçları için kullanılmıştır. Maârif Nezareti bütçesi ise okullar için harcama yapacak kudrette değildi. Zira daha evvel 100.000 lira olan Nezaret bütçesi 1871'den itibaren 50.000 liraya indirilmiştir[34].

II. Abdülhamid devrinin ilk yıllarında, maârif yatırımlarına tahsisat ayırmak şöyle dursun. Devlet hazinesi carî harcamaları karşılayamıyordu. Yani hazine bomboştu. Dış borçlar ertelendiği için, devletin kredisi de

[31] 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, madde, 192.

[32] 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, madde, 4, 198.

[33] Mahmut Cevat. ayn. esr., s. 126.

[34] Charles Morawitz, *Les finances de la Turquie*, Paris 1902, s. 171.

yoktu. 1876'dan önce yapılan ve II. Abdülhamid'in devraldığı dış borçların, faizleriyle birlikte, toplam miktarı 278.082.073 Osmanlı lirası tutuyordu[35]. Buna bir de Rusya'ya ödenecek olan 34 milyon liralık harp tazminatı eklenmişti[36]. Devlet gelirleri dış borçların yanında hiç denecek kadar azdı.

Bu durumda olan devlet hazinesinden Maârif Nezaretine, memleket çapında girişilecek bir maârif reformunun malî yükünü karşılayacak kadar, tahsisat ayrılamayacağı muhakkaktı. Fakat eğitim ve öğretimin önemi de, ihmal edilemiyecek şekilde, sorumlularca kabul edilmişti. O halde, sadece maârif giderlerine karşılık olacak, malî kaynaklar yaratılması kaçınılmazdı.

Nitekim bu maksatla 1877 sonlarında valiliklere birer yazı gönderilerek, *"meşrûtun lehleri münderis olan evkafın hazine-i evkafa irâd kaydından sarf-ı nazarla tamim-i maârif yolunda sarf edilmesi"* hususunda gayret göstermeleri emredilmiştir[37]. Fakat bu münderis vakıfların gelirlerinin, ancak bir kısmı maârife ayrılmıştır. Büyük kısmı yine vakfa, cami medrese, köprü gibi genel ihtiyaçlara ve mütevellisine verilmiştir[38], İlk öğretime ayrılan paranın, sıbyan okullarının ıslâhına ve gelişmesine hiç bir etki yapmayacağını tahmin etmek güç değildir.

1882-1883 yıllarında, vilayetlerde idâdilerin, rüşdiyelerin ve maârif müdürlüklerinin açılması kararlaştırılmıştı. Bu müesseseler, tesis, inşa ve daimi masrafları itibariyle, çok miktarda, paraya ihtiyaç gösteriyordu. Sadr-ı azam Sait Paşa, buna çare bulmak için, 1884'de Âşârın süb'u (1/7) ve rüb'u (1/4) alınıp, sülüsânın (2/3) de menaf-i sandıklarına; sülüsünün (1/3) de maârife verilmesini temin etmiştir[39]. Ayrıca, öşür'e tabi olmayanların verdikleri musakkafat vergisinden de maârif için bir miktar hisse-i iane alınması kararlaştırılmıştır[40]. Bu vergilerin konulmasıyla, daha evvel maârif için alınan öşrün öşrü ve diğer vergiler kaldırılmıştır.

1886 (7 Ağustos 1302) yılında, âşârdan alınan 1/7 ve 1/4 hisse-i ianenin hesabında güçlük çekildiğinden; bunun yerine 1887 (1303) malî yılın-

[35] E. Ziya Karal, ayn. esr., c VII, s. 428.

[36] N. Nivoloides, *Sa Majeste imperiale Abd-ul-Hamid Khan II*, Bruxelles 1907, c. III, s. 27-28.

[37] 1310 Kastamonu vilâyeti salnâmesi, s. 94. Bu salnâmede, söz konusu emrin 9 kanûnu-evvel 1295 tarihinde geldiği kaydedilmiştir.

[38] Mahmut Cevat, ayn. esr. s. 220.

[39] Başbakanlık Arşivi, Ayniyat defterleri, no. 1243, sene 13 şaban 1301.

[40] Aynı yerde.

dan itibaren mahsulatın % 11,5 kilesi alınıp, bundan % 10'u âşâr olarak hazine-i devlete; % 1'inin menafi sandıklarına; % 0,5'nin de emaârif sandıklarına verilmesi şekli getirilmiştir[41]. Bu arada emlâk üzerinden alınan % 6 tutarındaki iane % 5'e indirilmiştir[42].

Âşâr, bina ve emlâk vergileri üzerinden hisse-i iane adıyla maârif için elde edilen gelirin 1/4 İstanbul mekâtib-i âliyesine, geri kalanı ise bölgenin okullarına ve diğer maârif giderlerine karşılık gösterilmişti. 1887 (1304)'den itibaren İstanbul'a gönderilen miktar 1/2'ye çıkarılmıştır[43]. Bu uygulama ile vilâyetlerde okulların gelişmesine ve çoğalmasına engel olunmuştur. Yani yüksek öğretim ilk ve orta öğretime, başka bir deyişle, İstanbul taşraya tercih edilmiştir. Eğer bu yola baş vurulmasaydı, taşra eğitim ve öğretimi daha iyi seviyeye ulaşabilirdi.

Vilâyetlere bırakılan maârif hisse-i ianesi ise idâdî ve darülmuallimînler için sarf edilmiştir. Bu gelirden, pek az da olsa rüşdiye okullarına tahsisat verilmişse de, ilköğretim bundan hiç yararlanamamıştır. Bu bakımdan ilk öğretim gelir kaynakları eskisine nazaran pek değişmemiştir. Bu kaynaklar 1325 Bursa salnâmesinde (s.332) şöyle gösterilmiştir: 1) Köy ve mahallelerde hayırlı işler için ayrılmış avârız, 2) Hayırlı işlere vasiyet edilen emlâk ve akar, 3) Mahalle kararıyla veya özel emirlerle toplanan yardımlar, 4) Özel yardım ve teberru; varisi olmayan mal ve paralar, 5) Öğretim ücret ve aidatları, 6) Bölgedeki evkâf-ı münderise.

Bu gelirler ilköğretimin tesis, ıslâh ve gelişmesine hiçbir zaman kâfi gelmemiş ve vilâyet maârif yetkilileri hükûmetten ilk öğretime tahsisat ayrılmasını daima istemişlerdir.

Bu arada ilköğretimi mali dar boğazdan kurtarmayı öngören bir projeden de bahsetmek gerekir. Proje Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa tarafından 1882 (24 Teşrînievvel 1298) tarihinde Maârif Nezaretine sunulmuştur. Meclis-i Vükelâ'da Halil Rıfat Paşa'nın tasarısını uygun bulmuş ve Sivas'ta tecrübe edilmesine karar vermiştir. Projenin esası [44]. Sivas vilâyetinde 3052 köyün her birinde evkâf-ı münderise ve iane gelirleriyle okul yapmanın imkânsız olduğu belirtildikten sonra çare olarak, bu köylerde toplam 98.200 çift hayvan olduğu ve her çift hayvan başından 20 okka ödünç buğday alınarak, kiralanacak bir tarlaya ektirilmesi öngörülmüştür. Mah-

[41] 1310 Kastamonu vilâyeti salnâmesi, s. 264.

[42] Aynı yerde (krş. Mahmut Cevat, ayn. esr., s. 255).

[43] 1325 Bursa vilâyeti salnâmesi, s. 328.

[44] Başbakanlık Arşivi, İrade (Meclis-i mahsus), no. 3347.

sul zamanında ödünç alınan buğday ve tarla kirası hemen ödenecek, geri kalan satılarak parası maârif sandığına yatırılacaktı. Bu üsûle beş yıl devam edildiği takdirde, 29.460.000 kuruşluk bir sermaye meydana geleceği ve bunun da % 1 üzerinden 2.990.000 kuruş faizi tutacağı hesap edilmiştir. Böylece hem köylülere az faizle para veileceği, hem bir daha köylülerin iane ve vergi için rahatsız edilmiyeceği ve hem de okulların inşa, maaş ve diğer masraflarının kolayca karşılanabileceği düşünülmüştür.

Meclis-i Vükelâ'nın bu tedbiri onaylanmasından sonra, konunun II. Abdülhamid'e arz edildiğine ve irade-i seniyye çıktığına dair her hangi bir vesikaya rastlanmamıştır.Bu bakımdan uygulanıp uygulanmadığını bilmiyoruz. Ancak, Sivas vilâyetinde ilk ve orta öğretim alanında pek çok şeyin yapılmış olması bu veya buna benzer bir takım tedbirlerin alındığını göstermektedir. Ayrıca, Halil Rıfat Paşa'nın Maârif Nezaretine müracaatında iki ay evvel, sancaklarda teşebbüse geçmesi, bu usûlün o yıl uygulanmış olacağını akla getirmiş olsa bile; uzun zaman devam etmediğini, rahatlıkla söylemek mümkündür.

1892 yılında Maârif Nezareti, sahipleri tarafından satılan 10.000-20.000 arşın arasındaki arsalardan 400, 20.000 arşından fazla arsadan ise 400'den başka, her 100 arşın için 2 arşın fazla olmak üzere okul arsası alınmasını kararlaştırılmıştır [45]. 1899'da ise *"istimlâk-i emlak"* eden tebaa-i ecnebiyeden maârif vergisi alınması için valiliklere yazı gönderilmiştir [46].

Kısaca, maârif hisse-i ianesi üç önemli kaynaktan temin ediliyordu. Bunlar âşâr, vergi ve diğer çeşitli kaynaklardan ibarettir. Bu şekilde elde edilen gelirin miktarı ve nerelere sarf edildiğini, rakamlara dayanarak, aşağıdaki örneklerle gösterilmiştir.

Bazı vilâyetlerin maârif gelirlerinin kuruş olarak miktarı [47]

Vilâyet	Yıl	Âşâr	Vergi	Çeşitli gelirler	Toplam
Sıvas	1896	752.991	119.594	25.431	898.016
Elâzığ	1896	391.713	44.663	9.978	446.354
Van	1896	166.865	62.027	3.504	231.396
Bitlis	1896	240.185	27.074	1.881	266.140
Erzurum	1896	658.905	73.939	7.007	739.851
Diyarbekir	1896	336.865	43.313	8.798	388.976

[45] 1310 Bursa vilâyeti salnâmesi, s. 328.

[46] 1319 Edirne vilâyet salnâmesi, s. 454.

[47] Sıvas Mamuratülaziz (Elazığ), Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbekir için bk: Başbakanlık Arşivi, Yıldız, Kısım A, no. 21/IIId, zarf 21, karton 131. Diğer vilâyetler için, adı geçen vilâyetin salnâmesine baş vurulmuştur.

Vilâyet	Yıl	Aşar	Vergi	Çeşitli gelirler	Toplam
Beyrut	1908	706.552	235.033	6.955	1.010.863
Suriye	1884	—	—	—	235.116
Ankara	1908	—	—	—	1.446.844
Kastamonu	1896	—	—	—	1.724.009
Bursa	1889	—	—	—	1.522.690
Bursa	1896	—	—	—	2.246.530
Bursa	1904	—	—	—	3.002.229

Vilâyetler, maârif hisse-i ianesinden elde ettikleri ve ancak kendi maârif giderlerini karşılayabilecek miktarda olan bu gelirlerin yarısını İstanbul'a yollamak mecburiyetinde idiler. Geriye kalan yarısıyla da bölgelerindeki maârif giderlerini karşılıyorlardı. Vilâyetlerde, geriye kalan kısmın harcandığı yerleri göstermek için Sivas vilâyetini örnek olarak alıyoruz. Sivas vilâyeti, 1896 yılında 898.014 kuruş olan maârif gelirini, şu şekilde sarf etmiştir[48]:

Masraf edilen yerler	Maaş	Diğer masraflar	Toplam
Maârif idaresi	45.000	2.160	47.160
Leylî Mekâtib-i idâdî	165.840	98.150	263.990
Darülmuallimîn	6.960	600	7.560
20 Rüşdiye	184.334	10.500	194.834
Rüşdiye derecesinde bulunan Mekâtib-i gayr-i müslime tayin olunan Osmanlıca muallimleri	34.200	—	34.200
İstanbul mekâtib-i idâdî ve âliyesi için gönderilen miktar	—	350.270	350.270
Toplam:	436.334	461.680	889.014

Sivas vilâyeti, İstanbul'a gönderilmesi gereken 449.007 kuruşun, 98.737 kuruşunu mahalli maârif giderlerini karşılamak için harcamıştır. Durum diğer vilâyetlerde de pek farklı değildir. Devrin sonlarında vilâyetlerin maârif gelirlerinde önemli artışlar olmuşlarsa da yarısının İstanbul'a gönderilmesine devam edilmiştir[49]. Diğer bir husus, vilâyetlerde ilk öğretime maarif gelirinden para sarf edilmemiştir. Ancak bazı yerlerde yeni usûlde öğretim yapan iptidaî okullarına para ayrılmışsa da bu çok yetersiz olmuştur. Meselâ 1907 yılında Bursa vilâyetinin maârif harcamalarının

[48] Başbakanlık Arşivi, Yıldız, kısım A, no 21/IIId, zarf 21, karton 131.

[49] Düstur (mütemmim) s. 99. Burada, 1325 (1907) yılında maârif hissesinin 1/3'den 2/3'e çıkarıldığı kaydı mevcuttur.

toplamı 1.035.438 kuruş olmasına rağmen, bunun sadece 16.740 kuruşu dört iptidâî okuluna ayrılmıştır[50]. Büyük kısmı ise, ortaöğretime, Darülmuallimîn'e ve diğer maârif müesseselerine harcanmıştır.

Maârif Nezareti bütçesine gelince: II. Abdülhamid devrinin ilk yıllarında, devlet hazinesinden maârif Nezaretine ayrılan tahsisatın miktarı 100.000 lira civarında veya daha fazla olmuştur. Ancak, 1897 yılında 18.429.411 lira olan devlet bütçesinden Nezaretlere ve diğer mülkî kuruluşlara ayrılan 4.153.066 liradan Maârif Nezaretine verilen paranın 50.000 liraya kadar düştüğü görülmektedir[51]. 1904 yılına kadar maârif bütçesi 50-100 bin arasında değişmektedir. Bu tarihten itibaren, birden 170.000 liraya yükselmiş ve 1908 yılında 440.000 liraya ulaşmıştır[52]. Maârife az para ayrılmasında, şüphesiz askerî ve *"Düyun-u Umûmiye"* giderlerinin çok fazla olmasının büyük rolü olmuştur.

Sonuç olarak, hükûmetler, bilinen malî sıkıntılar yüzünden, maârife fazla para ayıramamıştır. Bu eksikliği gidermek için, âşâr ve diğer vergiler üzerinden maârif hissesi olma yoluna gitmiştir. Bu maârif hissesinden ise, daha çok İstanbul; sonra taşra orta öğretim, müesseseleriyle, Darülmuallimînler yararlanılmıştır. İlk öğretime, sabit olmayan bazı gelirler karşılık gösterilmiştir.

[50] 1325 Bursa vilâyeti salnâmesi. s. 329.

[51] Charles Morawitz, ayn. esr. s. 68.

[52] Nevzat Ayas, ayn. esr., s. 715.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda başlatılan ve kökü çok uzaklara kadar inen, "Batılılaşma" ve "Modernleşme" hareketlerinin başarıyla yürütülmesi, her şeyden önce, yeni ve çağdaş genel eğitim ve öğretim müesseselerinin yerleşmesine bağlı idi. Buna rağmen, uzun zaman genel öğretim yapan ilk okullar (sıbyan mektepleri) ve medreseler, tamamiyle reform sahası dışında bırakılmıştır. Zaten vakıf sistemine bağlı olan bu okullara, devletin müdahale etmesi imkânsızdı. Dolayısıyla, idare şekli, öğretim usûlü ve dersleri vakfiyelerinde belirtilen bu müesseselerin, Avrupa'daki ilmî ve teknik gelişmeleri takip etmeleri ve kendilerini zamana uydurmaları beklenemezdi. Nitekim öyle olmuş ve İmparatorlık yıkılıncaya kadar eski düzen ve zihniyetlerini devam ettirmişlerdir.

18. yüzyıl sonlarına doğru, modern eğitim ve öğretimin az çok, önemini kavrayan devlet adamları askerî okullar açmakla işe başlamışlardır. Böylece modern okullara doğru ilk adım atılmış oldu. 19. yüzyılın ilk yarısında ise, askerî okulların açılmasına devam edildiği gibi, ilk mülkî okulları da açılmıştır.

Gülhane ve Islâhat Fermanlarıyla 37 yıl süren ve "Tanzimat devri" diye anılan yeni bir safhaya girilmiştir. Bu devir her sahada olduğu gibi eğitim ve öğretim için de, kararlar, nizamnâmeler yani kanunlaştırmalar devridir. Gerçekten, çıkarılan kanunlarla modern bir eğitim sistemi yaratılmıştır. Ancak uygulama alanında yetersiz kalınmıştır. Çünkü uygulama, köklü bir eğitim sistemi ortaya koymaktan ziyade, Gülhane ve Islâhat Fermanlarının öngördüğü, idarî, adlî, malî, vergi, siyasî ve sağlık reformlarını uygulayacak memur kadrosu yetiştirme yönünde olmuştur. Bu bakımdan Tanzimat devrine, ilk ve orta öğretim, hatta yüksek öğretim için, nazarî alanda önemli kararlar, uygulamada ise başlangıç veya çocukluk devri gözüyle bakılabilir.

1876-1909 yılları arası, ilk ve orta öğretim alanında, Tanzimat devrinde yapılan kanunların uygulanması ve eksiklikleri giderilmesi devridir. Yani 1876'dan önceki fikirlerin meyvası II. Abdülhamid zamanında alınmıştır. Böyle olması ise tabiî bir durumdur. Çünkü, Osmanlı devletini toptan Batılılaştırma maksadıyla, 1839'da başlatılan iddialı ve büyük reform hareketlerinden, kısa zamanda sonuç alınamayacağı aşikârdır. Nitekim alına-

mamış ve 1856'da Islâhat fermanının ilânına ihtiyaç duyulmuştur. 1856-1876 arasındaki 20 yıl ise, reformlar için bir başlangıç ve intikâl devresi olmuştur. Bu bakımdan II. Abdülhamid zamanı, iyi veya kötü sonuçlarıyla birlikte uygulama devri olarak kabul edilebilir.

II. Abdülhamid dönemine girildiği zaman ilk ve orta öğretimde, genel olarak maârif alanında, reform hareketleri geriye dönüşü imkânsız kılacak kadar yol almış bulunuyordu. Bu gerçeğin farkında olan devrin maârifçileri hızlı veya yavaş, tam veya eksik de olsa, ilk ve orta öğretimi modernleştirmek ve yaygınlaştırmak için reform çabalarına devam etmişlerdir. 33 yıllık gayretlerin sonunda, pek çok şeyler başardılar. Nitekim rüşdiyeler 250'den 600'e, idadiler 5'ten 104'e, Darülmuallimînler 4'den 32'ye çıkarılmıştır. Yine 1876'da sayıları 200 olan iptidâî okullarına, 4.000-5.000 civarında, yenileri eklendiği gibi 10.000'e yakın sıbyan okulu usûl-ü cedîde tahvil edilmiştir. Bütün bu gelişmeler, aksaklıklarıyla birlikte, daha sonra yapılacak maârif reformlarının temelini oluşturmuşlardır. Bunların yanında modern mânâda ilk merkezî ve taşra maârif teşkilâtı bu devirde kurulmuş ve günümüze kadar esasını muhafaza etmiştir. Maârif nezareti bünyesinde iptidaî, rüşdiye ve idâdî müdürlükleri tesis edilmiştir. Bu teşkilât sayesinde taşraya ilk, orta öğretim müesseseleri ve öğretmen okulları, bu dönemde götürülmüştür. Böylece tanzimatçıların İstanbul'u hedef alan maârifçiliği terk edilmiştir.

Yapılan işlerin nitelik yönüne gelince: II. Abdülhamid devri maârifinin en çok tenkit edilen tarafı şüphesiz nitelik yönüdür. Ancak bu tenkitler genellikle yüksek öğretimdeki uygulamalara yöneltilmiştir. İlk ve orta öğretim bunun biraz daha dışında kalmıştır. Bunda ilk ve orta okullardan beklenen görevin rolü olmuştur. Çünkü bu okulların görevi, talebelere okuma yazma ve hesap öğretmek, daha sonra genel olarak fen sosyal ve kültür bilgilerini vermekten ibaretti. Bu bilgiler az çok verilmekle beraber, ilk ve orta öğretim, hiç bir zaman Avrupa'daki emsalleri seviyesine ulaşamamıştır.

Bu devirdeki siyasî fikir akımlarının da ilk ve orta öğretim üzerinde etkilerini görmek mümkündür. Başlangıçta ilk öğretimin amacı *"İslâmcılık"*; orta öğretimin amacı *"Osmancılık"* siyasetine uygun yürütülüyordu. Fakat devrin sonlarına doğru, her iki akım tamamiyle terk edilmemekle birlikte, *"Türkçülük"* okulların amaçları arasına girmeye başlamıştır. Bu bakımdan ilk ve orta öğretimin siyasî hedeflerini açıklığa kavuşturmak zordur.

Dikkati çeken diğer bir husûs ise, maârif hizmetlerinde, devrin en iyi maârifçilerine görev verilerek, bunların fikirlerinden yararlanılmış olması-

dır. Bunların başında Nazırlık yapmış olan, Kemal, Münif, Ahmet Vefik, Mustafa Nuri Paşalar gelmektedir. Ayrıca Selim Sabit ve Emrullah Efendi gibi kimselere Maârif Nezaretinde önemli mevkiler verilerek, fikirlerinden ve çalışmalarından istifade edilmiştir. Bu arada fikirleriyle ve uygulamalarıyla maârifin her alanında önemli hizmetler yapmış olan Sadrazam Sait Paşa'yı hatırlamak yerinde olur.

Ayrıca söz konusu dönemde resmi maârif siyasetinin ilk ve orta öğretim alanında yapılan uygulamaların, rejime karşı olan Genç Osmanlılar ve Genç Türkler tarafından eleştirilememesi ya da çok az eleştirilmesi manidardır. Gerçekten hükûmetler muhalefetin fikirleri basın, yayın, sansür, rejim gibi konularda taban tabana zıt olmasına rağmen, ilk-orta öğretim hakkında aşağı yukarı aynıdır. Mesela, Paris'te sürgünde bulunan Genç Türklerin bir toplantısında Doktor İbrahim Temo'nun ilk öğretim ıslâhı için yaptığı teklifler bu husûsu teyit etmektedir. Bu teklifler şunlardır:

1) Yedi yaşından itibaren ilk öğretim mecburidir (bu husus "Kanûn-i Esasiye" maddesi olup, hükûmetçe de benimsenmiştir).

2) Dört yıllık ilk öğretimi bitirip, daha ilerisine gidemeyen çocuklar için iki yıllık amelî bir öğretim yapılmalıdır (Sait Paşa aynı teklifi daha önceleri yapmıştır).

3) Bütün öğretim programları hükûmetin murakabe ve teftişi altında bulunmalıdır (II. Abdülhamid'in en çok dikkate ettiği noktalardan birisi olup, zaten uygulanıyordu).

4) Köy ve mahallelerde 40'tan fazla Türk olmayan çocuk varsa, bunlara kendi dillerinde din dersi verilecektir (bu madde her okulda uygulanmıştır).

5) Patrik, Hahambaşı gibi dini otoriteler maârif işlerine karıştırılmamalıdır (dini programlar hariç, her türlü icraatı Maârif Nezareti yürütmüştür).

6) İlkokulu bitirmeyen veya imtihan vermeyenler resmî hizmetlere kabul edilmemelidir. (hükûmetler de aynı fikirde idiler).

7) Lâtin harflerinin resmî olarak kabulüdür ki (o devirde uygulanamayacağı açıktır).

Sonuncu madde dışında fikirler arasında bir çelişki söz konusu değildir. Nitekim aynı toplantıda bulunan Ahmet Rıza *"...Doktor, bu senin yazdıkların şimdiden zaten Abdülhamid idaresinde fazlasıyla tatbik olunuyor. Hattâ vilâyetlerde açılan idâdîlere dahi resmen konmuştur..."* diyerek cevap vermiş ve konunun müzakeresine bile lüzum görülmemiştir[53].

[53] Temo İbrahim, *İttihad ve Terraki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılâb-ı Milliye Hatıralarım*, Romanya 1939.

Her zaman olduğu gibi, parasızlık ve öğretmensizlik bu dönemde de ilk ve orta öğretimin karşılaştığı en büyük güçlüklerdir. Bazı çareler, bulunmuşsa da koca İmparatorluğun ilk ve orta öğretim davasını halletmekten çok uzak idi. Dolayısıyla çözüme ulaştırılmadan daha sonraki yıllara aynen devredilmiştir.

Yukarıda belirtilmeye çalışılan husûslar, yani bu devirde ilk ve orta dereceli okulların çoğaltıldığı taşraya yayıldığı, teşkilâtın modernleştiği, kısaca Tanzimat devrine göre pek çok şeyin başarıldığı bir gerçektir. Bununla beraber her şeyin halledilmediğini ve bir çok eksikliklerin olduğunu da kabul etmek mecburiyeti vardır. Fakat, 33 yıllık bir dönemde yapılan ve yapılmayanları değerlendirirken, devrin karakteri, iç ve dış olaylar, devletin malî vaziyeti, maârifcilerin bilgi ve tecrübeleri, siyasî fikirler gibi bir takım faktörler daima göz önünde tutulmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV VESİKALARI

Başbakanlık Arşivi, İstanbul:

a — Yıldız evrakı:

Kısım	numara	zarf	karton
11	1763	120	5
»	1765	»	»
14	1274	126	10
»	1438	»	»
»	2287	»	11
18	543	13	32
»	547	»	»
»	553/419	93	37
»	553/420	»	»
»	553/456	»	»
»	553/457	»	»
»	553/463	»	38
»	553/487	»	»
18	79/119	106	40
»	94/19	94	44
»	303	7	45
22	462	153	66
»	1553	»	»
31	1140	41	79
A	21/III	21	131
31	1937/m	45	82
»	31/2	158	86

b — İradeler:

Dahiliye 50014, 50092, 50105, 50136, 50182, 50194, 50215, 50239, 60285, 60374, 60482, 60513, 62451, 62774, 63336, 64275, 64621, 66917, 67085, 67818, 67930, 68668, 69413, 69577, 70323, 70324, 70491, 70495, 70520, 73283, 73653, 73827, 73850, 74226, 75529, 76546, 77495, 79951, 80191, 80409, 80569, 80733, 80800, 80952, 81036, 81037, 81089, 81089, 81253, 82714.

Meclis-i Mahsûs: 1468, 3512, 2672, 3154, 3347, 3350, 3400, 3905, 3937, 3995, 4009, 4086, 4199, 4222, 4396, 4564, 4704, 4781.

Şûra-yı Devlet : 1625, 1716, 1747, 1841, 1882, 1919, 2047, 2593, 2923, 4376, 4840, 4943, 5549, 5550, 5605.

c — *Ayniyat defterleri* : 1068-1073, 1241-1244, 1418-1422, 1428 numaralı defterler.

d — *Mekâtip Dosyası.*

SALNÂMELER

A — *Salnâme-i Nezaret-i Maârif-i Umûmiyye:* Bu salnâmeler 1316, 1317, 1318, 1319, 1321 hicrî yıllarına ait olup, Maârif Nezareti tarafından İstanbul'da bastırılmıştır. 1320 yılına ait olan maârif salnâmesi bulunamadı.

B — *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye:* 1292-1328 hicrî yılları arasındaki devlet salnâmeleri gözden geçirilmiştir. Ancak, 1293, 1294, 1295, 1296, 1297, 1298, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1306, 1310, 1315, 1320, 1325, 1326, 1327, 1328, yıllarına ait olanlar iyi bir şekilde incelenmiştir.

C — *Vilâyet Salnâmeleri:* Bazı vilâyetler istisna edilirse, diğer vilâyetlerin salnâmelerinde fazla malûmat yoktur. Bu yüzden, sadece önemli görüp incelediğimiz vilâyet salnâmelerinin, adlarıyla birlikte tarihlerini vermeyi uygun görüyoruz: *Edirne:* 1300, 1319; *Aydın* 1323; *Diyarbakır:* 1292, 1319; *Kastamonu:* 1288, 1294, 1298, 1310, 1311, 1312, 1317; *Konya:* 1304, 1325; *Trabzon:* 1309, 1320; *Adana:* 1293, 1319; *Bursa:* 1302, 1315, 1325; *Halep:*1326; *Beyrut:* 1310, 1311, 1312, 1326; *Suriye:* 1296, 1301, 1304, 1318; *Ankara:* 1300, 1325; *Sivas:*1293, 1321, 1324, *Erzurum:*1293, 1318; *Selânik:*1288, 1303, 1320, 1321, 1324.

DİĞER RESMÎ YAYINLAR

A — Düstur koleksiyonu: Birinci tertip, cilt 2, 3. Düstur zeyli 2, 4. Düstur (mütemmim).

B — Vilâyat-ı Şâhânede bulunan leylî ve nehârî mekâtib-i idâdîye'ye mahsûs olarak bu kerre Maârif Nezaretince tadilen kaleme alınan ders programları, İstanbul 310 (Millî Kütüphane, 1968, A-604).

C — Maârif Nezareti idaresinde bulunan mekâtibi iptidaîye, rüşdiye, idâdîye ve mekâtib-i husûsiye ve ecnebiyenrin Derssadet'te tahrir-i icra kılınan ve taşrada mevcut bulunan kütüphanelerin istatistiği, İstanbul 1318 (Millî kütüphane, 1946, A-1139).

D — İstatistik cedveli: 1302 tarihinde, II. Abdülhamid'in emriyle, İstanbul okullarının istatistiği yapılmıştır. (Tarih Kurumu Kütüphanesi)

E — Takvim-i Vekayi koleksiyonu: 1891-1892 yıllarına ait olanların hepsi de taranmıştır.

KİTAP VE MAKALELER

ADIVAR, ADNAN : *Osmanlı Türklerinde İlim,* İstanbul 1943.

AHMET, LÜTFÎ : *Lütfi Tarihi,* c I-VIII. İstanbul 1290/1328.

AKSOY, MEHMET : «Mekteb-i Sultani» *Türk Kültürü,* sayı 150/151, 1975.

AKSOY, GÖNÜL : *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme,* İstanbul 1968.

AKTEPE, MÜNİR : «Türkiye Akademi meselesi ve II. Abdülhamid'e dil Akademisi hakkında sunulan bir layiha» *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,*c. II, sayı 8-9.

ANTEL, SADRETTİN CELÂL : «Tanzimat Maârifi», *Tanzimat I,* İstanbul 1940.

AYAS, NEVZAT : *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler,* Ankara 1948.

BANARLI, NİHAT SAMİ : «Sultan Abdülhamid'in Türkçeciliği», *Hayat Tarih mecmuası,* c. VI, sayı 35.

BAŞGÖZ, İLHAN HOWARD, E. WİLSON : *Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk,* Ankara 1968.

BELİN, *De l'instruction Publique en Turquie,* Paris 1865.

BERKER, AZİZ : *Türkiye'de İlk Öğretim (1839-1908),* Ankara 1945.

BERKES, NİYAZİ : *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Ankara 1945.

BRUNOT, L. : «Mektep», *İslâm Ansiklopedisi.*

CUİNET, VİTAL : *la Turquie d'Asie,* c. IV, Paris 1890-1894

ENGELHARD, *La Turquie et le Tanzimat,* Paris 1880.

ERGİN, OSMAN : *Türkiye Maârif Tarihi,* c. II-III, İstanbul 1940-1941.

HECQUARD, CHARLES : *La Turquie sous Abdul-Hamid II.* Bruxelles 1900.

GÖZÜBÜYÜK, A. ŞEREF VE KİLİ, SUNA : *Türk Anayasa Metinleri.* Ankara 1957.

İNAN, M. RAUF : «Atatürk'ün devraldığı eğitim öğretim durumu ve kurumları (Eğitim Düzeni)», *Atatürk Konferansları 1971-1972,* Ankara 1975.

İNAL, İBNÜLEMİN MAHMUT, KEMAL : *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar,* Cüz I-XIV, İstanbul 1969.

KANSU, NAFİ ATIF : *Türkiye Maârif Tarihi,* c. I-II, Ankara 1931-1932. «Türki ye'de maârif», *Terbiye Mecmuası,* no. 13, 1929. «Kız ve Erkek İdâdîleri», *Türk Yurdu,* c. I, seri II, sayı 1, 1924.

KARAL, ENVER ZİYA : «l'Acculturation : Orient et Occident», *XII. Congres inter national des Sciences historiques, Rappdrts I,* Viyana 1965.
«Tanzimattan Evvel Garblılaşma Hareketleri», *Tanzimat I,* Ankara 1940.
Osmanlı Tarihi, c. V-VIII, Ankara 1961-1962.

KARDAŞ, RIZA : «Türkiye'de Millî Eğitimin Gelişmesi (öğretmen yetiştirme müesseseleri yönünden)», *Türk Kültürü,* c. III.

KAZAMİAS, ANDREAS M : *Education and Quest for modernity in Turkey,* London 1966.

KOÇER, HASAN ALİ : *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923),* İstanbul 1970.
Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967), Ankara 1967.

KOÇU, REŞAD EKREM : «Sıbyan Mektepleri», *Hayat Tarih Mecmuası,* c, I, sayı 2, 1966.

KURAN ERCÜMEND, «Küçük Sait Paşa (1840-1814) as a Turkish Modernist).

IJMES, April 1970, c. I, no 2.

L, LEOUZON : le Duc, *La turquie est-elle İncapab.le de reformes,* Paris 1876.

LEWİS, BERNARD : *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (İngilizceden çeviren Metin Kıratlı), Ankara 1970.
«Andjuman (Ercümen-i Daniş)», *Ancyclopedia of İslâm,* 2. baskı.

LÜTFİ, M.: «Tanzimattan Sonra Türkiye'de Maârif Teşkilâtı», **T.E.E.M.,** sayı 17 (94), İstanbul 1926.

MAHMUT, CEVAT : *Maârif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı,* İstanbul 1328.

M., SAİT PAŞA: (Sadrazam küçük Sait Paşa), *Hatırat,* c. I—III, İstanbul 1328.

MORAWITZ, CHARLES : *Les Finances de la Turquie,* Paris 1902.

MÜMTAZ, TURHAN : *Maârifimizin Ana Davaları ve Bazı Hal Çareleri,* İstanbul 1954.

M., CEVDET : «Darülmualimîn-i Rüşdiye'ye Usûl-ü tedris Konması Hakkında», *Tedrisat Mecmuası,* sayı 32.

NADİR, BEY : «Talim ve Terbiye-i Etfâl yahut Usûl-ü Tedrrisi», *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi,* Teşrînievvel 1311.

N., NICOLAIDIS : *Sa Majeste imperiales Abd-Ul-Hamid Khan II. Sultan reformateur et reornisateur de l'empire Ottoman,* Bruxelles 1907.

OSMAN, ZEKİ : *Bizde Maârif-i İptidaiye,* İstanbul 1337.

REY, REŞİT : «Hatırat» (1890-1922), *Yeni Sabah Gazetesi,* 26 Şubat 1941, (Canlı ta rihler serisi)

REFET, : «Türkiye'de Maârif-i İptidai», *Türk Yurdu,* sayı 7, 1924.

F. BEY, FREDERİK W, «TURKEY»'İN ROBERT E., WARD : and Dankward A. Rustow *Political modernization in Japan And Turkey,* Princiton, NJ: Princeton University Press, 1964,

SAKARBALKAN, B : «Prenslik Devrinde Bulgaristan'da Türk Eğitimi», *Türk Kültürü,* c. III.

SPULER, BERTOD : «Tanzimat ve Atatürk Devirlerinde Türk Öğretim Sistemleri ve Mukayeseleri», *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyomu Bildirileri,* İstanbul 1975.

SU, KÂMİL : *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi,* İstanbul 1974.

SUNGU, İHSAN : «Galatasaray Lisesi», *Aylık Ansiklopedi,* c. I, no. 5, 1943.
«Galatasaray Lisesinin Kuruluşu», *Belleten,* sayı 28.
«Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin Tesisi», *Tarih Vesikaları dergisi,* sayı 3.
«Tanzimat ve Yeni Osmanlılar», *Tanzimat I,* Ankara 1940.

ŞEHSUVAROĞLU, BEDİÎ : «Ali Suavi ve Galatasaray Lisesi», *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* c. II, sayı 9, 1968.

ŞERİF, AHMET: *Anadolu'da Tanin,* İstanbul 1325.

ŞEVKİ, M. ALİ, «Bir Asırlık Maârif Hareketi», *Mualimler Mecmuası,* c. 8, sayı 20, 1931.

TEMO, İBRAHİM : *İttihat ve Terakkî Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılap-ı Milliye Hatıralarım,* Romanya (Mecidiye) 1939

TEVFİK, EBÜZZİYA : *Yeni Osmanlılar,* c. I-III, İstanbul 1973-1974.

TUNAYA, TARIK ZAFER : *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri,* İstanbul, 1960

UBICINI,: *L'etat present de l'empire Ottoman,* Paris 1876.

UNAT, FAİK REŞİT : *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış,* Ankara 1964.

US, HAKKI TARIK : *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,* İstanbul 1939.

UŞAKLIGİL, HALİT ZİYA : *Kırk Yıl,* İstanbul 1969.

YALTKAYA, M. ŞERAFETTİN : «Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler», *Tanzimat I,* Ankara 1940

YÜCEL, HASAN ALİ : *Türkiye'de Orta Öğretim,* İstanbul 1938.

ÖZET

II. Mahmud ve Tanzimat devirlerinde modern eğitim ve öğretim alanında yapılan çalışmalar 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesiyle yeni bir safhaya girmiştir. Bu Nizamnâme ile maârif teşkilâtı, ilk-orta öğretim, öğretmen temini ve maârifin malî yönü gibi hususlar, modern bir anlayışla, bir takım esaslara bağlanmıştır. Fakat uygulama alanında aynı başarı elde edilememiştir. Bu bakımdan 1876'dan önceki yıllar, bazı önemli uygulamalara rağmen, daha ziyade kararlar ve kanunlaştırmalar dönemi olarak kabul edilebilir.

II. Abdülhamid devri ise Tanzimat yıllarında alınan kararların ve yapılan kanunların uygulandığı devirdir. Meselâ Maârif Nezareti bünyesinde, her öğretim derecesi için genel müdürlükler ve müfettişler meydana getirilmiştir. Yine aynı devirde, her vilâyet merkezinde birer maârif müdürlüğü ve meclisi teşkil edilmiştir. Sancak ve azalarda ise maârif meclisi şubeleri açılmış ve ayrıca vilâyetlerde müfettiş kadroları artırılmıştır.

İlk öğretim alanında, Tanzimat devrine göre önemli gelişmeler olmuştur. Buna rağmen, ilk öğretim tamamıyle ıslâh edilememiştir. Zira, İmparatorlukta mevcut olan otuz bine yakın sıbyan-iptidaî okulunun yarıdan fazlası eski durumda bırakılmıştır.

Bu devirde en fazla gelişme orta öğretimde olmuştur. Rüşdiye sayısı 250-300'den 600 civarına çıkarılmıştır. Her vilâyet ve pek çok sancak merkezinde birer idâdî açılacak, sayıları 100'e yükselmiştir. Sultanîler taşraya götürülememiştir. Fakat, sultanîlerin görevi yedi yıllık idâdîlere verilerek, eksiklik giderilmiştir.

İlk ve orta öğretimin öğretmen ihtiyacını karşılamak için otuzdan fazla Darülmuallimîn açılmıştır. Ancak hiç bir zaman öğretmen eksikliği giderilememiştir. Öğretmensizlik gibi, parasızlık da ilk ve orta öğretimin gelişmesinde en büyük engel olmuştur. Bulunan malî kaynaklar ise daha ziyade idâdî. sultanî ve yüksek okullara yaramıştır. Bu kaynaklardan rüşdiyeler kısman faydalanmış ise de, sıbyan-iptidai okulları mahrum bırakılmıştır. Bütün bunlara rağmen Tanzimat devrine kıyasla, ilk ve orta öğretimde gelişmeler olmuştur.

DİZİN

— A —

Abdurrahman Bey : 32.
Abdurrahman Şeref : 130.
Abdülaziz : 134.
Abdülhamid : VIII, XIII, 28, 36, 37, 39, 44, 47, 54, 55, 66, 67, 69, 73, 77, 84, 85, 87, 89, 90, 94, 95, 96, 101, 113, 125, 128, 132, 136, 138, 140, 141, 144, 147, 150, 151, 152, 154, 156, 157, 158, 160, 162, 164, 165.
Abdülislâm İptidâîsi : 72.
Abdülmecid : 9, 60, 61.
Adana : 40, 86, 95, 128, 153.
Adana Leylî İdâdisî : 125.
Adana Rüşdiyeleri : 103.
Adapazarı Rüşdiyesi : 94.
Afitâb-ı Maârif Rüşdiyesi : 100.
Afyon : 104.
Ahmediye İptidaisi : 72.
Ahmet Bey : 33.
Ahmet Efendi : 51.
Ahmet Hamdi Efendi : 32.
Ahmet Hilmi Ef. : 49.
Ahmet Rıza : 165.
Ahmet Vefik Ef. : 49, 165.
Ahmet Zühtü Paşa : 35, 79, 130.
Akademi : 31.
Akçaşehir : 48.
Akhisar Rüşdiyesi : 94.
Akkâ : 104.
Aksaray : 75, 76, 100.
Ali Haydar Ef. : 33, 35, 73, 80, 106.
Ali Paşa : 20, 134.
Ali Suavi : 136, 137, 138.
Âliye Mektebi : 50.
Âliye Okulu : 37.
Âliye Şubesi : 149.
Altunizâde Rüşdiyesi : 99.
Almanya : 108.
Amara : 104.
Amasya : 104, 152.
Anadolu : XIII, 6, 30, 38, 46, 48, 49, 51, 53, 55, 84, 85, 86, 92, 96, 105, 121, 122.
Anadolu Rüşdiyesi : 102.
Ankara : 40, 55, 86, 87, 89, 119, 128, 153, 161.
Ankara Leylî İdâdîsi : 125.
Ankara Rüşdiyeleri : 103.
Antalya : 104, 153.
Arabistan : 86, 105, 121.
Arabistan Rüşdiyeleri : 102.
Araç : 48.
Aristokli : 29.
Armutlu Rüşdiyesi : 103.
Artin : 29.
Askerî İdâdî : 112, 129.
Askerî mektebler XI.
Askerî Rüşdiye : 103.
Atlamataşı : 94.
Atlamataşı Kız Rüşdiyesi : 99.
Atranos Rüşdiyesi : 103.
Avrupa : XI, XII, 1, 2, 8, 9, 11, 14, 15, 19, 20, 21, 22, 26, 37, 58, 67, 70, 89, 163.
Avusturya : 15.
Ayancık : 48.
Ayasofya : 99, 100.
Ayasofya Merkez Rüşdiyesi : 98, 99.
Aydın : 40, 46, 47, 86, 87, 89, 95, 128.
Aydın Neharî İdâdisî : 126, 130, 152.
Aydın Rüşdiyesi : 103.
Aziz Bey : 33.

— B —

Bab-ı Âli : 8, 9, 21, 46, 49, 53, 78, 113, 137, 141.
Bâb-ı Defterdarî : 8.
Bağdat : 27, 40, 44, 86, 87, 89, 95, 122, 128, 129.
Bağdat İdâdî Mektebi : 122.
Bağdat Neharî İdâdîsi : 126.
Bahriye Mektebi : 17.

Balıkesir Neharî İdâdîsi : 125.
Bandırma Rüşdiyesi : 103.
Bartın : 48.
Basra : 46, 86, 89, 95, 122.
Basra Rüşdiyeleri : 103.
Bayezid M. Rüşdiyesi : 98, 99, 104.
Bayram Fırını İptidâîsi : 72.
Bayrampaşa İptidâîsi : 72.
Bebek İptidâîsi : 72.
Bedîâ-yı Meşrûtiyet Kız Rüşdiyesi : 100.
Bedrika-yı İrfan Rüşdiyesi : 100.
Bekir Bey : 54.
Berlin : 109.
Beşiktaş : 72, 75, 76, 94, 100, 118, 121.
Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi : 101.
Beşiktaş İdâdîsi : 118.
Beşiktaş İlmiye Cemiyeti : 19.
Beşiktaş Kız Rüşdiyesi : 99.
Beşiktaş Merkez Rüşdiyesi : 98.
Beykoz : 98.
Beykoz Rüşdiyesi : 99.
Beylerbeyi : 75, 94, 99, 100.
Beylerbeyi İptidâîsi : 72.
Beylerbeyi Rüşdiyesi : 99.
Beyrut : 60, 86, 87, 89, 110, 128, 129, 133, 144, 153, 161.
Beyrut İdâdîsi : 121.
Beyrut Leylî İdâdîsi : 125.
Beyrut Rüşdiyeleri : 103.
Biga Neharî İdâdîsi : 126.
Bingazi : 90, 105, 153.
Bingazi Rüşdiyesi : 99, 103.
Bitlis : 40, 54, 80, 86, 87, 89, 104, 119, 122, 123, 160.
Bitlis Neharî İdâdîsi : 123.
Bitlis Rüşdiyeleri : 103.
Bolu : 48, 104.
Bolu Neharî İdâdîsi : 126.
Bolvadin Rüşdiyesi : 103.
Bosna : 95, 96, 147.
Boyabat : 48.
Burdur : 104, 119.
Bursa : IX, 40, 41, 49, 86, 87, 89, 95, 104, 105, 128, 132, 153, 159, 161.
Bursa Leylî İdâdîsi : 125.
Bursa İnas Rüşdiyesi : 103.
Bursa Rüşdiyeleri : 103.
Büyükada : 80.

— C —

Canik : 90, 95, 105.
Cebel-i Beyrut : 103.
Cebel-i Lübnan : 105.
Cezayir-i Bahri Sefîd : 95, 105, 128.
Cidde : 95.
Cide : 48.

— Ç —

Çanakkale : 40, 90, 105, 119.
Çanakkale Rüşdiyeleri : 103.
Çankırı : 48, 104, 119.
Çanakkale Neharî İdâdîsi : 126.
Çatalca : 90, 105, 128.
Çatalca Neharî İdâdîsi : 125.
Çengelköy : 76, 100.
Çengelköy İptidâîsi: 72.
Çerkez-i Teavün Rüşdiyesi : 99.
Çorum : 104.

— D —

Daday : 48.
Dâimî Meclis-i Maârif : 33.
Daîmî Meclis-i Maârif-i Umûmiye : 14.
Dâire-i Mekâtib-i Mahsûsa: 18.
Dâire-i Mekâtib-i Umûmiye : 18.
Dâire-i İdâre : 22.
Dâire-i İlmiye : 22.
Dârülameliyat : 148.
Dârü'l-edeb Rüşdiyesi : 99.
Dârü'l-feyzi Osmaniye Rüşdiyesi : 100.
Dârülfünûn : XIII, 11, 13, 14, 17, 19, 25, 27.
Dârülmaârif : 91, 92, 106, 120, 121, 133, 148.
Dârülmâarif İdâdîsi : 94.
Dârülmuallimât : 24, 25, 27.
Dârülmuallimîn : 14, 24, 25, 63, 64, 67, 70, 76, 80, 92, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 153, 155, 156, 162.
Dârülmuallimîn-i İptidâîye : 84, 153.
Dârülmuallimîn-i Kebîr : 146.
Dârülmuallimîn-i Rüşdî : 153.
Dârülmuallimîn-i Sıbyan : 46, 67, 146, 147, 150, 151, 152, 154.
Dârültedris Rüşdiyesi : 99.
Darü'ş-şûrâ-yı Askerî : 2.

Darü'ş-şûrâ-yı Bab-ı Âli : 6, 8.
Davut Efendi : 32, 51.
Davutpaşa Merkez Rüşdiyesi : 98.
Debre : 79, 104.
Dedeağaç : 103.
Dedeağaç Neharî İdâdîsi : 125.
Denizli : 104.
Denizli Neharî İdâdîsi : 126.
Dersaâdet : 32, 46, 60, 73, 76, 88, 96, 101, 134, 152, 155.
Dersaâdet İdâdîleri : 127.
Dersâadet Kız Sanayi Mektebi : 99.
Dersâadet Rüşdiyeleri : 32.
Dersim : 80, 104, 121.
Derviş Paşa : 18.
Deveoğlu İptidâîsi : 72.
Devlet-i Âliye : 15.
Dinar Rüşdiyesi : 108.
Diyarbekir : 39, 40, 42, 46, 85, 86, 89, 95, 103, 122, 123, 125, 128, 153, 160.
Drama Neharî İdâdîsi : 125.
Duyûn-ı Umûmiye : 162.
Düzce : 48.

— E —

Edirne : 39, 40, 46, 86, 87, 89, 95, 110, 119, 122, 128, 129, 152, 153.
Edirne Merkez Rüşdiyesi : 103.
Edirne Leylî İdâdîsi : 125.
Edirne Rüşdiyeleri : 103.
Edirnekapı : 74.
Ege Adaları : 89, 95, 104.
Ege Adaları Rüşdiyeleri : 102, 103.
Eğrikapı : 74, 98.
Eğrikapı Merkez Rüşdiyesi : 99.
Elazığ : 119, 160.
Emir Buharî : 75, 76.
Emlâk-i Humâyun : 87.
Emrullah Efendi : 130, 165.
Erdek Rüşdiyesi : 103.
Ereğli : 48.
Erenköy : 99.
Erenköy Rüşdiyesi : 99.
Ergani : 104, 105.
Ertuğrul : 104.
Erzincan : 104, 129.
Erzurum : 39, 40, 46, 54, 80, 86, 89, 95, 128, 129, 153, 160.
Erzurum Leylî İdâdîsi : 123, 125.
Erzurum Leylî Mektebi : 122.
Erzurum Maârif İdaresi : 42.
Erzurum Rüşdiyeleri : 103.
Esat Efendi : 12.
Eski Ali Paşa : 100.
Eski Ali Paşa İptidâîsi : 72.
Evkâf-ı Münderise : 124.
Evkâf Nezâreti : 66.
Eyüp : 75, 76, 94, 100.
Eyüp Askerî Rüşdiyesi : 101.
Eyüp Kız Rüşdiyesi : 99.
Eyüp Merkez Rüşdiyesi : 99.

— F —

Faik Reşit Unat : 7, 57, 143.
Fatih : 75, 76, 94, 99, 100, 118, 121.
Fatih Askeri Rüşdiyesi : 101.
Fatih İdâdîsi : 118.
Fatih İptidâîsi : 72.
Fatih Kız Rüşdiyesi : 99.
Fatih Medresesi : IX.
Fatih Merkez Rüşdiyesi : 98, 99.
Fevziye İdâdîsi : 118.
Fevziye İptidâîsi : 72.
Fevziye Rüşdiyesi : 99.
Feyz-i Hürriyet Karma Rüşdiyesi : 100.
Filibe : 80, 137.
Fransa : 20, 120, 134, 139.
Fuat Paşa : 19, 20, 134.
Fuyûzât-ı Osmaniye Karma Rüşdiyesi : 100.

— G —

Galatasaray Sultanîsi : 114, 134, 135, 136, 137, 143, 144.
Gebze : 100.
Gebze Rüşdiyesi : 94.
Gelibolu : 103.
Gelibolu Neharî İdâdîsi : 125.
Gemlik : 48, 80.
Gemlik Rüşdiyesi : 103.
Gerede : 48.
Gerze : 48.
Geyikler Zükûr Rüşdiyesi : 103.
Geyve Rüşdiyesi : 94.
Girit : 20, 95, 143, 144, 147.
Gölpazarı Rüşdiyesi : 103.

Gönen Rüşdiyesi : 103.
Görice : 105, 115.
Görice Neharî İdâdîsi : 126.
Göynük : 48.
Gülşen-i Maârif Karma Rüşdiyesi : 100.
Gümülcine : 119.
Gümülcine Neharî İdâdîsi : 125.
Gümüşhane : 104.
Güzel Mescit : 99.

— H —

Hadikâ-yı İrfân Rüşdiyesi : 100.
Hadikâ-yı Maârif Karma Rüşdiyesi : 100.
Hafız Paşa İptidâîsi : 72.
Hakkâri : 119, 121, 153.
Halep : 40, 86, 87, 89, 95, 128, 152.
Halep Leylî İdâdîsi : 125.
Halep Merkez Rüşdiyesi : 103, 104.
Halil Rıfat Paşa : 159, 160.
Halit Ziya Uşaklıgil : 108.
Hama : 104.
Hama Neharî İdâdîsi : 126.
Hamidiye : 48, 98.
Hamidiye İptidâîsi : 72.
Hamidiye Merkez Rüşdiyesi : 98.
Harbiye : 121.
Hariciye Nezâreti : 54.
Harput : 85, 104, 153.
Haseki : 75, 76, 100.
Haşim Paşa : 68, 77.
Havran : 104.
Havran Rüşdiyesi : 103.
Haydarhâne İptidâisi : 72.
Hayret Efendi : 32.
Hayriye-i Sanayi-i Nefise Kız Rüşdiyesi : 100.
Hayrullah Efendi : 16.
Hekimoğlu Ali Paşa İptidâîsi : 72.
Hekim Şirvanî İptidâîsi : 72.
Hereke Rüşdiyesi : 100.
Hersek : 95, 96.
Hınıs : 104.
Hicaz : 40, 89, 104, 128.
Hicaz Rüşdiyeleri : 103.
Hilmi Efendi : 33, 49.
Hocapaşa İptidâîsi : 72.
Humus : 104.
Hüseyin Efendi : 151.
Hüveyde : 104.

— I —

Ihlamur : 99.
Isparta : 104, 153.

— İ —

İbrahimağa Çayırı : 94.
İbrahimağa Çayırı İdâdîsi : 118.
İbrahimağa Çayırı İptidâisî : 72.
İbrahim Temo : 165.
İçel : 104.
İdâdî : 25, 27, 54, 62, 101, 106, 112, 114, 115, 117, 119, 120, 124, 126, 127, 128, 129, 131, 147, 159.
İdâdiye : 53.
İdâdî Müfettişliği : 52.
İgnatiyef : 137.
İhsaniye : 100.
İlyas Çelebi : 99.
İlyas Efendi : 32.
İmamzade Esat Efendi : 6.
İnebolu : 48.
İptidâî : 27, 30, 55, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 77, 78, 81, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 98, 145, 148, 162.
İptidaî Mektebi : 68, 107.
İptidâi Nümûne Mektebi : 68.
İptidâi Şubesi : 149.
İptidâîye : 51, 52, 53, 55.
İran : 109.
İskelebaşı : 72.
İskilip : 48.
İstanbul : IX, 2, 10, 14, 23, 26, 27, 33, 48, 49, 52, 53, 58, 63, 64, 65, 67, 70, 72, 73, 74, 76, 77, 80, 86, 88, 89, 92, 94, 95, 97, 98, 101, 105, 108, 110, 112, 114, 116, 117, 118, 120, 121, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 146, 148, 150, 152, 154, 155, 159, 161, 162.
İstanköy : 119.
İstinye İptidâisi : 72.
İşkodra : 40, 51, 86, 89, 95, 122, 128.
İşkodra Rüşdiyesi : 103.
İştip : 153.
İttihâd-ı Ânâsır Karma Rüşdiyesi : 100.
İttihâd-ı Osmanî Karma Rüşdiyesi : 100.

İttihat ve Terakkî Hükûmeti : 156.
İttihat ve Terakkî Karma Rüşdiyesi : 100.
İttihat ve Terakkî Kız Rüşdiyesi : 100.
İttihat ve Terakkî Mektebi : 100.
İttihat ve Terakkî Nümûne Rüşdiyesi : 100.
İzmir : 41, 47, 104, 105, 110, 115, 122, 153.
İzmir İdâdîsi : 121.
İzmir Leylî İdâdîsi : 125.
İzmir Rüşdiyesi : 94, 103, 108.
İzmit : 40, 87, 119, 126, 128.

— K —

Kabasakal : 99.
Kadıçeşmesi : 99.
Kadıköy : 99, 100.
Kadıköy Kız Rüşdiyesi : 99.
Kadıköy Rüşdiyesi : 99.
Kafkas : 87.
Kafkasya : 80.
Kalender Paşa İptidâîsi : 72.
Kâmil Paşa : 39, 54.
Kandıra Rüşdiyesi : 94.
Kandilli : 100.
Kandilli Kız Rüşdiyesi : 99.
Kanlıca : 94.
Kanlıca İptidâîsi : 72.
Kanûn-i Esasî : 28.
Kaplisko : 137.
Karahisar-ı Sahip : 119.
Karamürsel Rüşdiyesi : 94.
Karasi : 119.
Karlofça : XI.
Kasımpaşa : 75, 76, 94, 100.
Kasımpaşa Rüşdiyesi : 99.
Kastamonu : 40, 47, 86, 90, 95, 128, 153, 161.
Kavâid-i İdâre : 113.
Kayseri : 104.
Kayseri Neharî İdâdîsi : 126.
Kaza-i Erbaa : 119.
Kemâl : 165.
Kemâl Efendi : 92.
Kenzül Maârif Rüşdiyesi : 100.
Kerbelâ : 104.
Kerk : 104.
Kerkük : 105.
Kıbrıs : 95.
Kırım : 14.
Kırklareli : 103, 119.
Kırklareli Neharî İdâdîsi : 125.
Kırşehir : 104, 119.
Kırşehir Neharî İdâdîsi : 126.
Kışla-yı Hümâyûn : 134.
Kız Rüşdiyeleri : 25.
Kız Sanayi Mektebi : 100.
Kız Sanayi Rüşdiyesi : 99.
Koca Mustafa Paşa : 74, 59.
Koca Mustafa Paşa Askerî Rüşdiyesi : 101.
Koca Mustafa Paşa İptidâisi : 72.
Koca Mustafa Paşa Rüşdiyesi : 99.
Konya : 39, 40, 47, 86, 90, 119, 128, 157, 152, 153.
Konya Leylî İdâdisi : 125.
Konya Merkez Rüşdiyesi : 104.
Kosova : 40, 86, 90, 104, 122, 128, 150, 152.
Kosova Rüşdiyeleri : 103.
Kozan : 104.
Kudüs : 90, 95, 105, 119, 128, 153.
Kudüs Neharî İdâdîsi : 126.
Kudüs Rüşdiyeleri : 103.
Küçük Çamlıca : 99.
Küçük Mustafa Paşa : 100.
Küçük Mustafa Paşa Rüşdiyesi : 99.
Küçük Langa İptidâisi : 72.
Küçükpazar İptidâisi : 72.
Kütahya : 104.
Kütahya Neharî İdâdîsi : 125.

— L —

Lâtif Efendi : 32.
Lazkiye Neharî İdâdîsi : 126.
Leylî İdâdî : 122, 123, 125, 126.
Lütfî Efendi : 12, 16.

— M —

Maârif-i Adliye : 8, 14.
Maârif Dâiresi : 22, 148, 161.
Maârif Komisyonu : 113, 120, 152.
Maârif Meclisi : 11, 29, 44, 46, 47, 106, 151.
Maârif Müdürlüğü : 23, 108, 122, 158.
Maârif Müdürü : 108, 151.
Maârif Nâzırı : 151.
Maârif Nezâreti : 16, 17, 19, 20, 21, 23, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 43, 45, 49, 53, 54, 62, 67, 69, 70, 71, 72, 73,

76, 77, 79, 84, 88, 96, 101, 107, 113, 117, 150, 151, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 164, 165.
Maârif-i Nezâreti Celîlesi : 50.
Maârif Salnâmesi : 101.
Maârif-i Umûmiye Heyeti : 16, 18.
Maârif-i Umûmiye Meclisi : 29.
Maârif-i Umûmiye Nezareti : 16, 17, 18, 22, 34, 38.
Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi : 23, 24, 25, 26, 27, 28.
Madame de Salve : 135.
Mahalle Mektepleri : 6, 8, 10.
Mahallî Cemaat Meclisi : 108.
II. Mahmud : 1, 2, 3, 6, 58, 59, 91.
Mahmudiye : 94.
Mahmudiye İptidâisi : 72.
Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi : 98.
Mahmut Cevat : 126.
Mahrec-i Aklâm : 133.
Makedonya : 53.
Makrıköy : 39, 100.
Malatya : 104.
Mamuretülaziz : 39, 40, 41, 46, 80, 90, 104, 122, 126, 128, 152.
Mamuretülaziz Leylî Idâdîsi : 123, 126.
Mamuretülaziz Rüşdiyeleri : 103.
Manastır : 40, 79, 86, 90, 95, 110, 119, 121, 128, 129, 153.
Manastır İdâdîsi : 121.
Manastır Leylî İdâdîsi : 125.
Manastır Rüşdiyeleri : 103.
Manisa : 194, 119, 129.
Manisa Neharî İdâdîsi : 126.
Maraş : 104, 119.
Mardin : 104.
Matbaa-i Âmire İdâresi : 29.
Matbaalar İdâresi : 31.
Mecâlis-i Tedrisiye : 27.
Meclis-i Ahkâm-ı Adliye: 2, 60.
Meclis-i Âli-i Tanzimat : 17.
Meclis-i İmâriye : 10.
Meclis-i Kebîr-i Maârif : 22, 23, 27.
Meclis-i Maârif : 11, 12, 15, 17, 23, 27, 28, 30, 33, 35, 39, 46, 50.
Meclis-i Maârif-i Umûmiye : 11, 12, 13, 18, 61.
Meclis-i Mebusan : 28, 37, 101.
Meclis-i Muhtelit : 17, 18.
Meclis-i Muvakkat : 10, 11, 61, 62.
Meclis-i Umûr-ı Nafiâ : 3, 4, 5, 6, 8, 48, 59, 60.
Meclis-i Valâ : 10, 11, 134.
Meclis-i Valâ-yı Ahkam-ı Adliye : 6, 8.
Meclis-i Vükelâ : 16, 151, 152, 160.
Meclis Kalemi : 33, 36.
Medine : 104.
Medrese : IX, X, XI, XII, XIII, 2, 3, 4, 5, 7, 12, 16, 37.
Medrese-i Muallimîn : 155,156.
Mehmet Latif Efendi : 6.
Mekteb-i Sultaniye : 143, 144.
Mekâtib-i Âliye : 6, 24, 35, 39, 52, 53, 106, 130, 131, 151.
Mekâtib-i Âliye Dâiresi : 37.
Mekâtib-i Âliye ve Husûsiye Müfettişliği : 36.
Mekâtib-i Âliye İdâresi : 33.
Mekâtib-i Âliye Müfettişliği : 33.
Mekâtib-i Askeriye : 15.
Mekâtib-i Gayr-i Müslim ve Ecnebiye Müfettişliği : 36, 54.
Mekâtib-i Harbiye : 114.
Mekâtib-i Husûsiye : 24, 25.
Mekâtib-i İdâdiye : 24, 33, 34, 35, 101, 102, 116, 121, 126, 127, 130.
Mekâtib-i İdâdiye İdâresi : 36.
Mekâtib-i İptidâîye : 54, 68, 71, 76, 102, 120, 126, 130.
Mekâtib-i İptidâîye İdâresi : 31, 33, 36, 37.
Mekâtib-i Leyliye : 122.
Mekâtib-i Mülkiye : 15.
Mekâtib-i Mülkiye Sıhhiye Müfettişliği : 36.
Mekâtib-i Rüşdiye : 24, 32, 51, 92, 93. 102, 111, 115, 126, 134.
Mekâtib-i Rüşdiye Dâiresi : 30, 37, 91, 96.
Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi : 33, 36.
Mekâtib-i Rüşdiye Muînliği : 49.
Mekâtib-i Rüşdiye Nâzırlığı (Nezâreti) : 6, 7, 8, 10, 12, 14.
Mekâtib-i Sıbyâniye : 12, 18, 24, 30, 32, 68, 71.
Mekâtib-i Sıbyâniye Dâiresi : 37, 67.
Mekâtib-i Sıbyân-ı Müslime : 62.
Mekâtib-i Sultâniye : 24, 39, 115, 144.

Mekâtib-i Umûmiye : 24, 51, 61, 92, 116.
Mekâtib-i Umûmiye Muîni : 49.
Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti : 12, 13, 14, 16, 49.
Mekke : 104.
Mekteb-i Harbiye : XI, 2, 92.
Mekteb-i İdâdî : 116.
Mekteb-i Kebîr : 143.
Mekteb-i Maârif-i Adliye : 7, 8, 14.
Mekteb-i Mülkiye : 16, 118.
Mekteb-i Osmanî Karma Rüşdiyesi : 100.
Mekteb-i Saâdet Rüşdiyesi : 100.
Mekteb-i Sultanî : 74, 115, 116, 119, 133, 136, 137, 189, 140, 141, 143.
Mekteb-i Terakkî Karma Rüşdiyesi : 100.
Mekteb-i Tıbbiye : XI, 2.
Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye : 7.
Mektûbî Kalemi : 33, 35.
Memduh Paşa : 85.
Memurîn-i Müteferrika : 36.
Memurîn-i Teftişiye : 52.
Menbâ-yı Füyûzat-ı Osmanî Kız Rüşdiyesi : 100.
Menbâ-yı İrfan Rüşdiyesi : 99.
Menteşe : 104.
Mersin : 103.
Mevlevihâne Kapısı : 74.
Mısır : 9, 109.
Midilli : 104, 119.
Miholofski : 137.
Mihrimah Sultan İptidâîsi : 72.
Mikail Efendi : 32.
Milel-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Okulları : 34.
Millî Eğitim Bakanlığı : 16.
Mirat-ı Feyz Rüşdiyesi : 100.
Mirgûn : 94, 99.
Mirgûn Kız Rüşdiyesi : 99.
Molla Gürâni : 100.
Monsieur Bourre : 134.
Molla Gürâni Rüşdiyesi : 99.
Mora : 117.
Mübayât Komisyonu : 36.
Mudurnu : 48.
Muğla Neharî İdâdîsi : 126.
Mustafa Cemil : 141.
Mustafa Nuri Paşa : 165.
Mustafa Reşit Paşa : 8, 9, 11.
Musul : 86, 87, 90, 122, 152, 153.
Musul Neharî İdâdîsi : 126.
Musul Rüşdiyeleri : 103.
Muş : 104, 119.
Muvakkat Meclis-i Maârif : 10, 14.
Mühendishâne-i Bahri-i Hümâyûn : XI, 2.
Mühendishâne Berri-i Hümâyûn : XI, 2.
Mülki İdâdî : 112, 117, 126.
Mülkiye Mektebi : 39.
Mümtaz Efendi : 32.
Münif Paşa : 19, 138, 165.
Müze-i Hümâyun İdâresi : 36.

— N —

Nablus : 104.
Necd : 104.
Neharî İdâdî : 126, 132, 133.
Newyork : 109.
Niğde : 104, 153.
Numan Efendi : 32.
Numûne İptidâî : 70.
Numûne-i Şükrân-ı Hamîdi Rüşdiyesi : 98.
Nuruosmaniye : 70.
Nuruosmaniye İptidâîsi : 72.

— O —

Odabaşı : 94.
Osman Efendi : 32.
Osmanlı İnas Mektebi : 100.

— P —

Paris : 15, 109, 120, 134, 165.
Pasarofça : XI.
Pazarcık Rüşdiyesi : 103.
Peyman Sultan Rüşdiyesi : 72.
Priştine : 104, 119, 150, 151.
Pirizren : 104, 150.
Preveze : 105.
Pürtelaş Hasan Efendi İptidâîsi : 72.

— R —

Ragıp Paşa : 72.
Rasathâne : 30.
Reşit Efendi : 16.
Recai Efendi İptidâisi : 72.
Rehber-i İttihâd-ı Osmanî Karma Rüşdiyesi : 100.

Rehber-i Saadet Karma Rüşdiyesi : 100.
Rodos : 40, 80, 87, 104, 119, 126, 153.
Rusçuk : 80.
Rumeli : 35, 49, 51, 52, 54, 65, 80, 86, 87, 92, 95, 102, 105, 121, 122, 130.
Rusya : 137, 158.
Rüstem Paşa İptidâîsi : 72.
Rüşdiye : 8, 14, 17, 25, 27, 37, 38, 47, 52, 53, 62, 74, 82, 91, 92, 93, 94, 96, 98, 102, 106, 108, 111, 112, 113, 114, 117, 133, 134, 147, 148, 159, 164.
Rüşdiye Mektebi : 8, 11, 17, 49, 105, 106, 115, 149.

— S —

Sadi : 9, 110.
Saffet Paşa : 9, 22.
Safranbolu : 48.
Sait Paşa : 39, 82, 83, 96, 106, 107, 110, 119, 134, 135, 136, 140, 152, 158, 165.
Sakız : 104.
Salih Efendi : 29.
Samatya : 100.
Sami Abdurrahman Paşa : 16.
Samsun : 90, 128.
Samsun Neharî İdâdîsi: 9, 126.
Sana : 104.
Sanat Okulu : 111.
Sanayi İdâdîleri : 108.
Sancak Mektepleri : 122.
Sandıklı Rüşdiyesi : 103.
Saraçhâne : 70.
Saraçhâne İptidâisi : 72.
Sarıyer İptidâisi : 72.
Selanik : 40, 41, 46, 54, 90, 95, 105, 110, 119, 121, 122, 128, 153.
Selâtin-i İzâm Mektepleri : 5, 6.
Selim Sabit : 29, 33, 77, 96, 151, 165.
Senice : 104.
Serfice : 104, 119.
Sıbyan Mektepleri : IX, XI, 3, 8, 11, 12, 17, 37, 47, 49, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 73, 91, 107, 145, 147, 152.
Sıhhiye : 37.
Sınıf-ı Sânî Mektepleri : 8.
Sicil-i Ahvâl : 37.
Sicil-i Ahvâl Şubesi : 35.
Siirt : 104.
Silivrikapı : 74.
Silivri Rüşdiyesi : 94.
Simav Rüşdiyesi : 103.
Simkeşhâne : 70.
Simkeşhâne İptidâisi : 72.
Sinop : 48, 104.
Sinop Neharî İdâdîsi : 126.
Siroz Neharî İdâdîsi : 126.
Sivas : 39, 40, 45, 46, 55, 80, 85, 86, 87, 90, 95, 103, 104, 112, 119, 123, 125, 128, 152, 153, 154, 159, 160, 161.
Sofya : 95, 96.
Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi : 101.
Sultanahmet : 75, 76.
Sultanahmet Kız Rüşdiyesi : 99.
Sultan Bayezid : 94.
Sultanî : 14, 25, 50, 94, 108, 133, 136, 146.
Sultan Selim : 75, 76, 94.
Suphi Bey : 32, 49.
Suriye : 40 46, 80, 86, 90, 95, 103, 104, 128, 161.
Süleymâniye İptidâisi : 72.

— Ş —

Şahin Efendi : 51.
Şakir Efendi : 32.
Şakir Paşa : 84, 85.
Şam : 110, 112, 125, 129, 153.
Şebinkarahisar : 104.
Şehzade İptidâîsi : 72.
Şemsü'l-Mekâtib Karma Rüşdiyesi : 100.
Şikago : 109.
Şinayder Efendi : 54.
Şumnu : 80.
Şûrâ-yı Devlet : 22, 79, 118, 134.

— T —

Tahsin Efendi : 148.
Talimhâne : 94.
Taraklı Rüşdiyesi : 94.
Taşköprü : 48.
Taşlıca : 104, 119.
Taşra : 108, 118, 121.
Taşra İdâdîleri : 114, 120, 122.
Taşra İptidâî Okulu : 125.
Taşra Mekâtib-i İdâdîsi : 106, 122.
Taşra Rüşdiye Okulu : 124, 125.
Teke : 119.

Tekirdağ : 49, 113, 119.
Tekirdağ Neharî İdâdisi : 126.
Telif ve Tercüme Dâiresi : 30.
Tercüme Odası : 33.
Teşkilât-ı Dahiliye : 113.
Teşkilât-ı Mekâtib : 116.
Teşkilât Sandığı : 36.
Teşvikiye : 100.
Tıbbiye : 116.
Ticaret Okulu : 111.
Tokat : 104.
Topbaşı Askerî Rüşdiyesi : 101.
Tophâne : 75, 76, 94, 99.
Tophânelioğlu : 94.
Topkapı Merkez Rüşdiyesi : 98, 99.
Tosya : 48.
Trablusgarp : 90, 95, 104, 128.
Trablusşam : 104.
Trablusşam Neharî İdâdîsi : 126.
Trabzon : 40, 86, 90, 95, 104, 110, 119, 125, 128, 130, 153.
Trabzon Rüşdiyeleri : 103.
Tuna : 27, 44, 65, 95, 96, 137.
Türkiye : XIV, 109.

— U —

Unkapanı : 98.
Urfa : 104.

— Ü —

Üsküdar : 76, 94, 100, 121.
Üsküdar Kız Sanayi Mektebi : 99.
Üsküdar Merkez Rüşdiyesi : 98, 99.
Üsküp : 104, 119, 153.
Üsküp Leylî İdâdîsi : 123.

— V —

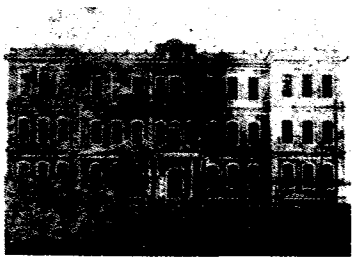
Vakıf Müessesesi : X.
Valide Atik : 72.
Van : 39, 40, 46, 54, 86, 90, 105, 121, 122, 123, 128, 152, 153, 160.
Vançof : 137.
Vapuridî Efendi : 32.
Vefa : 99.
Vesile-i Terakkî Rüşdiyesi : 100.
Vezneciler İptidâîsi : 72.
Victor Duruy : 134.
Vilâyet Maârif İdâresi : 115.
Vilâyet Maârif Meclisleri : 44, 45.
Vilâyet Maârif Müdürlüğü : 38.
Vilâyet Sultanîleri : 143.
Vilâyet-i Şâhâne : 145.

— Y —

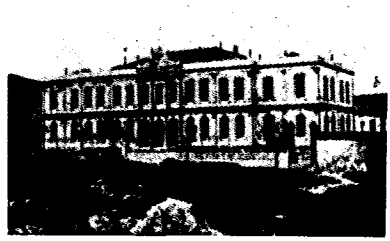
Yakacık Rüşdiyesi : 94.
Yanya : 40, 46, 80, 86, 87, 90, 95, 105, 119, 128, 153.
Yanya İdâdîsi : 121.
Yanya Leylî İdâdîsi : 125.
Yanya Rüşdiyeleri : 103.
Yemen : 90, 104, 128, 153.
Yeniköy İptidâîsi : 72.
Yenipazar : 119.
Yenişehir : 117.
Yozgat : 104.
Yozgat Neharî İdâdîsi : 126.
Yüksekkaldırım İptidâîsi : 72.

— Z —

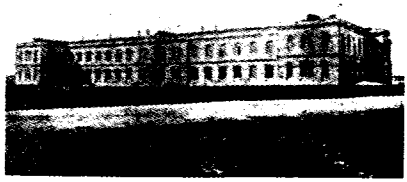
Zabıtân-ı Aklâm : 29.
Zankof : 137.
Zeyrek : 94.
Ziraat Okulu : 111.
Ziyâ Paşa : 49.
Zor : 40, 90, 95, 105, 119, 128, 153.

Selanik İdadisi

Midilli İdadisi

Halep İdadisi

Bolu İdadisi

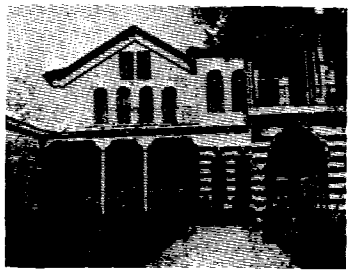
Edirne Mekteb-i İdadi-i Mülkiyesi

Konya Mekteb-i İdadi-i Mülkiyesi

Kastamonu Rüştiyesi

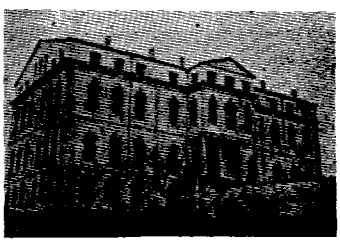
Şam Mekteb-i İdadisi Mülkiyesi

Kudüs-ü Şerif Mekteb-i İdadisi

Rodos İdadisi

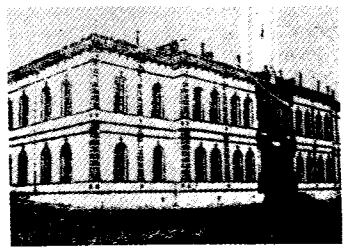
Karesi Mekteb-i İdasisi

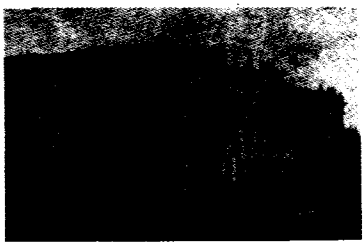
Trablus Şam Mekteb-i İdadisi

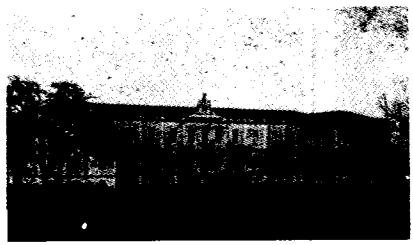
Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülkiyesi

Diyarbakır İdadisi

Sivas İdadisi

Trabzon İdadisi

Erzurum İdadisi

Sinop Mekteb-i İdadisi

ISBN 975 - 16 - 0024 - 3

Fiyatı : 20 000 Lira